

ОБРАЗОВАНИЕ

**НАУКА И ИННОВАЦИОННЫЕ ИДЕИ
В МИРЕ**

международный научный электронный журнал

*Выпуск журнала № 46
Часть-1_ Июнь -2024*

OPEN ACCESS

ОБРАЗОВАНИЕ НАУКА И ИННОВАЦИОННЫЕ ИДЕИ В МИРЕ

международный научный электронный журнал

Июнь - 2024 год

ЧАСТЬ - 1

SOSIOLINGVISTIK MADANIYATNI SHAKLLANTIRISHNING KONSEPTUAL ASOSLARI

Roziqova Maysara Rustamovna

Buxoro psixologiya va xorijiy tillar institutida

Rus tili o'qituvchisi

Annotatsiya: Sociolingvistik madaniyatni shakllantirishning konseptual asoslari mavzusidagi maqola, jamiyatdagi til va madaniyatning o'zaro ta'sirini o'rganishga qaratilgan. Ushbu maqolada sociolingvistik madaniyat tushunchasi, uning shakllanish jarayonlari va omillari tahlil qilinadi. Asosiy e'tibor til va madaniyat o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikka, tilning jamiyatdagi madaniy identifikatsiyada tutgan o'rniga qaratiladi.

Kalit so'zlar: Sociolingvistik madaniyat, konseptual asoslar, til va madaniyat, madaniy identifikatsiya, til siyosa, tita'lim tizimi, ommaviy axborot vositalari, til va jamiyat, madaniy rivojlanish, sociolingvistika.

Аннотация: Статья о концептуальных основах формирования социолингвистической культуры направлена на изучение взаимодействия языка и культуры в обществе. В данной статье анализируется понятие социолингвистической культуры, процессы и факторы ее формирования. Основное внимание уделяется взаимосвязи языка и культуры, роли языка в культурной идентичности общества.

Ключевые слова: Социолингвистическая культура, концептуальные основы, язык и культура, культурная идентичность, языковая политика, система образования, средства массовой информации, язык и общество, культурное развитие, социолингвистика.

Abstract: The article on the conceptual foundations of the formation of sociolinguistic culture is aimed at studying the interaction of language and culture in society. This article analyzes the concept of sociolinguistic culture, processes and factors of its formation. The main attention is paid to the relationship between language and culture, the role of language in the cultural identity of society.

Key words: Sociolinguistic culture, conceptual framework, language and culture, cultural identity, language policy, education system, media, language and society, cultural development, sociolinguistics.

Sociolingvistik madaniyat, til va madaniyatning bir-biriga o'zaro ta'sir qiluvchi murakkab tizimini anglatadi. Har qanday jamiyatda til nafaqat muloqot vositasi, balki madaniy meros, identifikatsiya va ijtimoiy aloqalarni shakllantiruvchi asosiy omildir. Sociolingvistik madaniyatni shakllantirish jarayonini o'rganish tilning jamiyatdagi o'rnini yanada chuqurroq anglashga yordam beradi. Ushbu maqolada sociolingvistik

madaniyat tushunchasi va uning shakllanishi uchun zarur bo'lgan konseptual asoslar tahlil qilinadi. Maqola doirasida til va madaniyatning o'zaro bog'liqligi, ta'lim tizimi va ommaviy axborot vositalarining bu jarayondagi roli hamda til siyosatining ahamiyati yoritiladi. Sociolingvistik madaniyatni rivojlantirishning turli jihatlarini ko'rib chiqish orqali, til va madaniyatning zamonaviy jamiyatdagi o'rni va ahamiyatini yanada yaxshiroq tushunishga erishish mumkin bo'ladi.

Sociolingvistik Madaniyat Tushunchasi: Sociolingvistik madaniyat, til va madaniyatning o'zaro ta'sirini ifodalovchi keng qamrovli tushuncha bo'lib, jamiyatda muloqot vositasi sifatida tilning roli va uning madaniy merosni shakllantirishdagi o'rnini qamrab oladi. Til, o'zida jamiyatning ijtimoiy, madaniy va tarixiy tajribalarini mujassamlashtiradi va shu orqali milliy identifikatsiyaning asosiy omili sifatida namoyon bo'ladi.

Til va Madaniyatning O'zaro Bog'liqligi: Til va madaniyat bir-birini to'ldiruvchi ikki asosiy komponentdir. Til, madaniyatning ifoda vositasi bo'lib, madaniy qadriyatlar, urf-odatlar va an'analarni avloddan-avlodga yetkazadi. Madaniyat esa tilning rivojlanishi va boyishiga xizmat qiladi. Til orqali insonlar madaniy bilimlarini bir-biriga yetkazib, jamiyatdagi madaniy me'yorlarni saqlab qoladilar.

Sociolingvistik Madaniyatni Shakllantirish Omillari: Ta'lim Tizimi Ta'lim tizimi sociolingvistik madaniyatni shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. O'quv dasturlari va o'quv materiallari orqali til va madaniyatning o'zaro bog'liqligi, milliy va madaniy merosning ahamiyati o'quvchilarga yetkaziladi. Tilni o'rgatish jarayonida madaniyatni ham singdirish orqali yosh avlodning sociolingvistik madaniyatini shakllantirish mumkin.

Ommaviy Axborot Vositalari: Ommaviy axborot vositalari (OAV) til va madaniyatni targ'ib qilishda muhim vositalardan biri hisoblanadi. Televideniye, radio, internet va matbuot orqali turli madaniy tadbirlar, til va madaniyatga oid maqolalar, dasturlar va materiallar keng jamoatchilikka yetkaziladi. Bu esa madaniy merosning saqlanishi va rivojlanishiga xizmat qiladi.

Til Siyosati: Til siyosati davlat miqyosida til va madaniyatni saqlash va rivojlantirishga qaratilgan chora-tadbirlarni o'z ichiga oladi. Rasmiy tillarni belgilash, til o'rganish dasturlarini yaratish va qo'llab-quvvatlash, madaniy tadbirlarni tashkil etish orqali davlat sociolingvistik madaniyatni mustahkamlashga hissa qo'shadi.

Sociolingvistik Madaniyatni Rivojlantirishning Yangi Yo'nalishlari: Zamonaviy globalizatsiya davrida sociolingvistik madaniyatni rivojlantirish yangi yo'nalishlarni talab qiladi. Bu yo'nalishlar orasida xalqaro hamkorlik, ko'p tillilikni rivojlantirish, madaniyatlararo muloqot va turli madaniy loyihalar orqali milliy madaniyatni dunyoga tanitish muhim o'rin tutadi. Shuningdek, raqamli texnologiyalar va internet platformalari sociolingvistik madaniyatni keng targ'ib qilish uchun keng imkoniyatlar yaratadi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, til va madaniyat o'zaro ta'sir qiluvchi asosiy komponentlar bo'lib, ular bir-birini boyitadi va mustahkamlaydi. Til madaniy qadriyatlar, urf-odatlar va an'analarni avloddan-avlodga yetkazuvchi vosita sifatida xizmat qiladi, madaniyat esa tilning rivojlanishiga va boyishiga yordam beradi. Misol sifatida, tadqiqotda ko'rib chiqilgan holatlar til va madaniyatning milliy identifikatsiyada tutgan o'rnini tasdiqlaydi. Ta'lim tizimi sosiolingvistik madaniyatni shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. O'quv dasturlarida til va madaniyatning o'zaro bog'liqligini yoritish orqali yosh avlodning madaniy va lingvistik savodxonligini oshirish mumkin. Tadqiqot natijalari ko'rsatadiki, tilni o'rgatish jarayonida madaniy komponentlarni qo'shish sosiolingvistik madaniyatni shakllantirishda samarali hisoblanadi.

Til va madaniyatning bir-biriga ta'siri natijalari sosiolingvistika va madaniyatshunoslik nazariyalarini qo'llab-quvvatlaydi. Bu, tilning faqat muloqot vositasi emas, balki madaniy merosni saqlovchi va uzatuvchi kuch ekanligini yana bir bor tasdiqlaydi. Til va madaniyat o'rtasidagi bu bog'liqlikni tushunish, milliy identifikatsiya va madaniy xilma-xillikni saqlashda muhim ahamiyatga ega. Ta'lim tizimida sosiolingvistik madaniyatni shakllantirishga qaratilgan yondashuvlar yosh avlodning madaniy va lingvistik savodxonligini oshirishda muhim ahamiyatga ega. Ta'lim dasturlariga madaniy komponentlarni qo'shish orqali talabalarning til va madaniyatga bo'lgan qiziqishini oshirish mumkin. Tadqiqot natijalari ta'lim tizimida bunday yondashuvlar samarali ekanligini ko'rsatadi.

Yuqorida aytilganlarning barchasini hisobga olgan holda, xulosa qilib shuni aytishim mumkinki, sosiolingvistik madaniyatni shakllantirish jarayoni murakkab va ko'p qirrali bo'lib, unda ta'lim tizimi, ommaviy axborot vositalari, til siyosati va boshqa omillar muhim rol o'ynaydi. Til va madaniyatning o'zaro ta'siri, milliy identifikatsiya va madaniy merosning saqlanishi jamiyatning barqaror rivojlanishi uchun asosiy omillardan biridir. Sosiolingvistik madaniyatni rivojlantirish orqali jamiyatda madaniy xilma-xillikni saqlash va boyitish, milliy o'zlikni anglash va madaniy merosni kelgusi avlodlarga yetkazish mumkin bo'ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Wardhaugh, R. (2010). Ijtimoiy lingvistikaga kirish. 6-nashr. Malden, MA: Blackwell nashriyoti. - 70 b
2. Hymes, D. H. (1972). Ijtimoiy lingvistika asoslari: etnografik yondashuv. Filadelfiya: Pensilvaniya universiteti matbuoti. – 123 b.
3. Spolskiy, B. (2004). Til siyosati. Kembrij: Kembrij universiteti nashriyoti. – 98 b.
4. Til va madaniyat. Oksford: Oksford universiteti nashriyoti. - 34 b.

MORPHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF GREEN LENTILS

Qodirqulova Fotima

SamAti talabasi

Anotation: Legumes are indispensable for human diet in respect to their nutritive bioactive molecules and provide all nutritional and physiological beneficial effects on human health. Legumes are rich in proteins, carbohydrates, dietary fiber, vitamins and some valuable phytochemicals, which exhibit important biological activities. Protein-rich pulses are considered a staple food for a large portion of the Indian population, which satisfies everyone's protein and energy demands. Due to their high dietary fiber content and low-fat content, legumes aid in the maintenance of body weight and reduce the risk of cardiovascular disease. Additionally, legumes are a good source of minerals including potassium, calcium, magnesium, phosphorus, and iron as well as vitamins like folate, thiamine (vitamin B1), riboflavin (vitamin B2), and niacin (vitamin B3). Moreover, there are various potential health benefits due to phytochemicals, such as phenolics, flavonoids, phytates, lectins, tannins, saponins, oxalates, enzyme inhibitors, phytosterols, and antimicrobial peptides, present in pulses. These phytochemicals have anti-inflammatory, anticancer, anti-microbial, and anti-ulcerative effects. Pulses are often referred to as "poor people's meat" because of their high protein content and low price. This chapter covers the nutritional value, phytochemical composition, health benefits, agricultural production and productivity of legumes.

Keywords: Legumes, Food security, Nutritive value, Bioactive compounds, Health benefits.

Key words: Lentils, legume, nutritious, East Asia, history, red lentils, dahl, vitamin A and B, protein, iron, hypogeal, roti, rice, acropetal.

Demand for lentils (*Lens culinaris* L) is also increasing in Central Europe, most likely due to the influx of migrants. Today, the USA, China, Turkey, India, Nepal, Australia, Syria, Ethiopia and Morocco take the leading place in the cultivation of this grain.

The contribution of other countries in lentil production is insignificant. As a rule, the purchase of lentils is relevant for countries that buy other grains, for example, for countries in Southeast Asia and some Africans. 100 grams of lentils contain 25-35 grams of protein.

For cooking, as a rule, large-seeded grains called heller lentils are used. The name is derived from a coin used in ancient times Germany and Austria. Lentils are better

digested than other members of the legume family, and their protein is much better absorbed than protein from meat.

Also, in terms of vitamins, microelements, especially iron, lentils are not equal. Flour is often made from grain, which is used for cooking. In addition, this plant has been used in folk medicine for a long time due to the high content of lentil proteins due to its nutritional value.

Lentils contain a number of vitamins, proteins, amino acids and carbohydrates. This grain is a functional legume rich in many bioactive compounds such as polyphenols, saponins and phytosterols.

In a number of studies, scientists have found that the consumption of lentils is potentially important in reducing the spread of a number of chronic diseases due to biologically active substances.

Lentil flour is used for cooking in the world. In the cuisines of peninsular India, where lentils are a staple, lentils (often shelled) known as dal are cooked into a thick curry, often eaten with rice or roti.

Lentils are usually used in baking and soups. The genus *vicia* belongs to the fabaceae family of flowering plants.

Before flowering, lentil plants in the field consisted of the former lentil genus cultivar *L. culinaris* and six related taxa. Among the various taxa of wild lentils, *Lens orientalis* is commonly classified as *lens culinaris* subsp.

Here are some of the most common lentil types:

- **Brown.** These are the most widely eaten type. They have an earthy flavor, hold their shape well during cooking, and are great in stews and [soups](#).

- **Puy.** These come from the French region Le Puy. They're similar in color but about one-third of the size of green lentils and have a peppery taste.

- **Green.** These can vary in size and are usually a less expensive substitute in recipes that call for Puy lentils.

- **Yellow and red.** These lentils are split and cook quickly. They're great for making dal and have a somewhat sweet and nutty flavor.

- **Beluga.** These are tiny black lentils that look almost like caviar. They make a great base for warm salads.

- **Highly nutritious**

- Lentils are often overlooked, even though they're an inexpensive way of getting a wide variety of nutrients.

- For example, they're packed with B vitamins, magnesium, zinc, and potassium.

- Lentils are made up of more than 25% protein, which makes them an excellent [meat alternative](#). They're also a great source of [iron](#), a mineral that is sometimes lacking in vegetarian diets ([1Trusted Source](#), [3Trusted Source](#)).

• Though different types of lentils may vary slightly in their nutrient content, 1 cup (198 grams) of cooked lentils generally provides the following.

• **Polyphenols in lentils may have powerful health benefits**

• Lentils are rich in polyphenols, a category of health-promoting phytochemicals ([1Trusted Source](#)).

• Some of the polyphenols in lentils, such as procyanidin and flavanols, are known to have strong antioxidant, anti-inflammatory, and neuroprotective effects ([6Trusted Source](#), [7](#), [8Trusted Source](#)).

• When tested in the lab, the polyphenols in lentils were able to stop cancer cell growth, especially on cancerous skin cells ([6Trusted Source](#)).

• Though it's not yet understood how, the polyphenols in lentils may also play a part in [improving blood sugar levels](#) ([1Trusted Source](#), [9](#), [10Trusted Source](#)).

• One animal study found that consuming lentils helped lower blood sugar levels and that the benefits were not solely due to the carb, protein, or fat content ([11](#)).

• It's also worth noting that the polyphenols in lentils don't appear to lose their health-promoting properties after cooking ([6Trusted Source](#)).

• This being said, these results are from laboratory and animal studies only. Human studies are needed before firm conclusions can be made about these health benefits.

• **May protect your heart**

• Eating lentils is associated with an overall lower risk of heart disease, as it has positive effects on several risk factors ([1Trusted Source](#), [12Trusted Source](#)).

• One 8-week study in 39 people with overweight or obesity and type 2 diabetes found that eating 1/3 cup (60 grams) of lentils each day increased levels of HDL (good) cholesterol and significantly reduced levels of LDL (bad) cholesterol and triglycerides ([13Trusted Source](#)).

• Lentils may also help lower your blood pressure. A study in rats found that those eating lentils had greater reductions in blood pressure than those eating peas, chickpeas, or beans ([14Trusted Source](#)).

• Furthermore, proteins in lentils may be able to block angiotensin I-converting enzyme, which normally triggers blood vessel constriction and thereby increases blood pressure ([15Trusted Source](#), [16Trusted Source](#)).

• High levels of homocysteine are another risk factor for heart disease. These can increase when your dietary folate intake is insufficient. Because lentils are a great [source of folate](#), they may help prevent excess homocysteine from accumulating in your body ([12Trusted Source](#)).

Having overweight or obesity increases the risk of heart disease. Eating lentils may help decrease your overall food intake, which could contribute to weight loss or

maintenance. Lentils are very filling and appear to keep blood sugar levels steady (9, [17Trusted Source](#), [18Trusted Source](#)).

In addition to these nutrients, soybeans contain high levels of antioxidants called isoflavones, which are responsible for many health benefits.

Evidence suggests that consuming [soybeans](#) and their isoflavones is associated with reduced cancer risk.

However, many of these studies are observational, meaning the participants' diets weren't controlled so that other factors could affect the risk of cancer.

A large study combining the results of 21 other studies found that eating high amounts of soybeans was associated with a 15% lower risk of stomach and other gastrointestinal cancers. Soybeans' effectiveness appears especially significant in females ([27Trusted Source](#)).

Many of these benefits may be because soy isoflavones are [phytoestrogens](#). That means they can mimic the effect of the hormone estrogen in the body, which tends to decline during menopause.

Research suggests that taking isoflavone supplements during menopause may help reduce hot flashes and prevent loss of bone mineral density ([2Trusted Source](#)[8Trusted Source](#)).

Dietary isoflavone consumption from soy may also help reduce heart disease risk in women ([2Trusted Source](#)[9Trusted Source](#)).

Navy beans appear to help reduce symptoms of metabolic syndrome, likely due to their high fiber content.

A 2017 study of 38 children with blood cholesterol outside of typical ranges found that those who ate a muffin or [smoothie](#) containing 17.5 grams of navy bean powder every day for four weeks had higher levels of healthy HDL cholesterol than a control group ([35Trusted Source](#)).

Similar effects have been found in adults.

A small study from 2015 of 14 adults with overweight or obesity found that eating 5 cups (910 grams) of navy beans per week for 4 weeks reduced waist circumference and total and LDL cholesterol levels in males compared to baseline ([36Trusted Source](#)).

Since these studies are small, we need more research on broader populations before we can draw strong conclusions.

Due to their high content of [monounsaturated fats](#), peanuts have several health benefits, especially if they replace other diet components.

A few large observational studies have found that eating peanuts is associated with a lower risk of death from many causes, including heart disease, stroke, cancer, and diabetes ([38Trusted Source](#)).

Interestingly, peanut butter doesn't seem to have the same beneficial effects ([39Trusted Source](#)).

However, these studies are only observational, so they can't prove that [eating peanuts](#) causes a reduction in these risks.

The bottom line

Beans and legumes are excellent sources of dietary fiber, protein, B vitamins, and many other important vitamins and minerals. Some evidence suggests they can help reduce blood sugar, boost heart health, and maintain a healthy gut. You can add them to soups, stews, and salads, or just eat them on their own for a nutritious vegetarian meal.

The rapid growth of the world's population and increasing food demands present challenges in providing nutritious diets. Food sustainability involves producing food that meets dietary

requirements and will be available in the future, which is a crucial goal for sustainable development. The importance of plant-based proteins is continually growing to address emerging

global food security concerns and accommodate the expanding population. Pulses, such as lentils and beans, are considered dominant and primary sources of plant-based protein in human diets.

They play a vital role in tackling these challenges and provide essential nutrients and health benefits. Additionally, pulses are crucial for improving protein malnutrition in underdeveloped and developing countries. However, compared to cereals, pulses have lower genetic yield potential, making them less profitable for farmers and less affordable for consumers. The Green Revolution focused on cereals and had minimal impact on the pulses sector. Therefore, there is a need to overcome the yield limitations in pulses. Efficient protocols for pulse transformation must be developed to leverage new breeding techniques like genome editing, considering the diverse

species of pulses available. Increasing pulse production and consumption is crucial at this time.

Doing so will provide affordable nutrition to the masses and promote environmental sustainability.

While soybean's nutritional and health potential has been extensively studied, research on other legumes is limited. Hence, comprehensive studies are necessary to explore the nutritional potential and health benefits of various legumes.

References:

Azman Halimi, R., Barkla, B. J., Mayes, S. and King, G. J. (2019). The potential of the underutilized pulse bambara groundnut (*Vigna subterranea* (L.) Verdc.) for nutritional food security. *J. Food Compos. Anal.*, 77, 47–59.

Chibbar, R. N., Ambigaipalan, P. and Hoover, R. (2010). Molecular diversity in pulse seed starch and complex carbohydrates and its role in human nutrition and health. *Cereal Chem.*, 87, 342–352.

Crujeiras, A. B., Parra, D., Abete, I. and Martinez, J. A. (2007). A hypocaloric diet enriched in legumes specifically mitigates lipid peroxidation in obese subjects. *Free Radical Res.*, 41, 498–506.

Directorate of Economics and Statistics, Department of Agriculture and Cooperation. Accessed on 28 July, 2022.

FAOSTAT. 2020. <http://www.fao.org/>. last accessed July 2022.

He, F. J. and Chen, J. Q. (2013). Consumption of soybean, soy foods, soy isoflavones and breast cancer incidence: Differences between Chinese women and women in Western countries and possible mechanisms. *Food Sci. Human Wellness*, 2, 146–161.

Indiastat. 2021. Accessed on July 2022.

ABDULLA AVLONIYNING DIDAKTIK ASARLARI UMUMIY TAVSIFI

Bekbo'tayeva Go'zal Aliqul qizi

Termiz davlat pedagogika instituti magistranti

Telefon raqam: +998972349192

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'quvchilarni har tomonlama yetuk va barkamol, yuksak insoniy fazilatlarga ega qilib tarbiyalashda hamda yomonlikdan qaytarib, yaxshilikka chorlashda Abdulla Avloniyning ta'lim-tarbiyaga oid asarlari nechog'lik muhim manba ekanligini, ushbu asarni hozirgi hayotimizda o'rganish va o'rgatish muhimligi yoritilgan.

Kalit so'zlar: Abdulla Avloniy, "Birinchi muallim", "Ikkinchi muallim", "Turkiy giliston yohud axloq", "Maktab gulistoni" asarlari, sabr, axloq, tarbiya, maktab, bilim

---

**ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА РАБОТ ДИДАКТИЧЕСКИХ
АБДУЛЛЫ АВЛАНИ**

Бекбутаева Гузал Аликул к,изи

Аспирант Термезского государственного педагогического института

Телефон номер: +998972349192

Аннотация : В этой статье мы показываем, насколько важны просветительские работы Абдуллы Авлани в воспитании учащихся, чтобы они стали зрелыми и полноценными, с высокими человеческими качествами, а также отвратили их от зла и побудили их делать добро.

Ключевые слова: Абдуллы Авлани, "Первый учитель", "Второй учитель", "Турецкий Гулистан или этика", "Школа Гулистан" работает, терпение, этика, образование, школа, знание.

GENERAL DESCRIPTION OF ABDULLA AVLONI S DIDACTIC WORKS

BEKBUTAYEVA GUZAL ALIQL QIZI

GRADUATE STUDENT OF TERMIZ STATE PEDAGOGICAL INSTITUTE

PHONE NUMBER:+998972349192

Annonation: In this article, it is explained how important the works of Abdulla Avlani are in educating students to have mature and well-rounded high human qualities and encouraging them to turn away from evil and to good, and the importance of learning and teaching this work in our current life.

Keyword: Abdulla Avlani, “The first teacher”, “the second teacher”, “Turkish Gulistan or Morality”, “School Gulistan”, works, patience, morals, education, school, knowledge.

Abdulla Avloniyning didaktik asarlari umumiy tavsifi. Bu davrda yaratilgan darsliklar orasida Abdulla Avloniyning asarlari alohida o'rin tutadi. Avloniyning boshlang'ich maktab o'quvchilari uchun «Birinchi muallim» (1912), «Ikkinchi muallim» (1912), «Turkiy guliston yoxud axloq» (1913), «Maktab gulistoni» (1916) va to'rt juz (qism)dan iborat «Abadiyot yoxud milliy she'rlar»i (1909-1916) XX asr boshlaridagi o'zbek bolalar adabiyotining eng yorqin sahifalarini tashkil etadi. Muallif kitoblari yaratilishi sababini shunday izohlaydi: «Bizim Turkiston maktabi islomiyasida avvaldin oxira qadar ta'lim o'linajak kitoblar «Chor kitob», «Sabot-ul ojizin», «Fuzuliy», «Navoiy», «Xo'ja Hofiz», «Bedil» va «Maslak-ul muttaqin»lar kabi she'r kitoblari o'ldig'i jumlaning ma'lumidir. Bu kitoblarning ba'zilari e'tiqod va amaliyoti islomiyag'a taalluq mashkur masalalardan iborat o'lg'onlaridin hamda aksarlari forsiy tilda yozg'onlari uchun yosh bolalarning onlardin istifodalari, bir narsa anglamoqlari imkon xorijinda edi. Voqyeen o'z ona tilini durust bilmagan, emdigina harflarni bir-biridan ayirgan bir yosh bolaning qo'liga «Chor kitob»ni berib, «Ibtido mekunam ba nomi xudo»; yoki «Sabot-ul ojizin»ni berib, «Sano lil xoliq-ul g'affor-ul aflok» kabi forsiy va arabiy lisonlarda yozilmish... jummalarni o'qutmak ila yerdan turub yulduzga qo'l uzatmak yoki igna ila quduq qazimoq orasida farq yo'qtur»¹. «Turkiston maktablarida o'z shevamizda yozilgan mukammal «axloq» kitobining yo'qligi, afrodi millatning shunday bir asarga tashna va muhtojligi» «o'zi muallimlar jumlasidan o'lmish» taniqli o'zbek ma'rifatparvari Abdulla Avloniyga qattiq ta'sir qiladi, «shuning uchun ko'p vaqtlar tajriba so'ngidan adibi muhtaram Shayx Sa'diy usulinda yozmakni, garcha og'ir ish bo'lsa ham»² o'ziga muqaddas bir vazifa deb hisoblagan Avloniy «Turkiston guliston yoxud axloq» asarini yozib tugallaydi va 1913 yilda chop ettiradi. Asar, muallifning ta'kidlashicha: «insonlarni yaxshilikg'a chaqirguvchi, yomonlikdan qaytarguvchi bir ilm» – Axloq xususidadir. Biroq Avloniy asari Shayx Sa'diy «Guliston»iga shunchaki nazira yoxud ergashish natija emas, balki o'z davri va kitobxonni xususiyatlarini to'la hisobga olgan tom ma'nodagi yangicha bir asar hamdir.

Chunonchi, Shayx Sa'diyning «Guliston»ida odamlar nasl-nasabi va rutbasiga ko'ra toifalarga ajratilib, har bir toifaga xos bo'lgan xususiyatlar haqida alohida boblardagi hikoyatlarda fikr yuritilgan edi (bunday toifalashtirish aslida mumtoz adabiyotimizdagi pondnoma janriga mansub asarlarning ko'pchiligiga, jumladan, Navoiyning «Mahbub-ul qulub»iga ham xosdir). «Turkiy guliston»da esa muallif

¹ Avloniy A. Adabiyot yoxud milliy she'rlar. 1-juz. 1-tab'i. –Toshkent, 1909. 1-2-b.

² Avloniy Abdulla. Turkiy guliston yoxud axloq. – Toshkent, 1917, 2-tab'i, 95-b.

kitobxonlari saviyasini hisobga olib, umumlashma – tom ma'nodagi komil inson xususida fikr yuritadi. Avloniy nazida bani Odam shohmi, gadomi, boymi, kambag'almi – jamiyatda tutgan ijtimoiy mavqeyidan qat'i-nazar, avvalo, inson farzandi va insoniylikni belgilovchi sifatlar shu sabali ham barcha uchun mushtarakdir. Zero: Xudoning rahmati, fayzi hama insonga yaksardur, Va lekin tarbiyat birla yetushmak sharti akbardur. Tug'ub tashlov bila bo'lmas bola, bo'lg'ay balo sizga, Vududi tarbiyat topsa, bo'lur ul rahnamo sizga. Temurchining bolasi tarbiyat topsa, bo'lur olim, Buzulsa xulqi, Luqmon o'g'li bo'lsa, bo'g'usi zolim. Yomonlarga qo'shuldi Nuhning o'g'li, o'ldi beimon, Yururdi Kahf iti xo'blar ila, bo'ldi oti inson, deydi muallif. «Turkiy guliston»da muallif yoshlarni insoniy fazilatlarni egallashga da'vat qiladi. Biroq insoniy sifatlarga erishish uchun dastlab ularning nimalardan iborat ekanini ham bilish kerakda. Shu sababli muallif yosh kitobxonlarga dastlab inson va uning zohiriy hamda botiniy sifatlari xususida ma'lumot beradi: «...inson ikki narsadin murakkabdur. Biri hasad, ikkinchisi nafsdur. Jasad ko'z ila bor narsalarni ko'rur. Ammo nafs idrok ila yaxshini yomondin, oqni qordin ayirur». Insonlarning xulqlarini ikkiga bo'lmishlar: agar nafs tarbiyat topub, yaxshi ishlarni qilurga odat qilsa, yaxshilikg'a tavsif bo'lub yaxshi xulq; agar tarbiyatsiz o'sub, yomon ishlar ishlaydurgan bo'lub ketsa, yomonlikg'a tavsif bo'lub yomon xulq deb atalur» muallif «axloq ulamosi» deyish bilan bu fikrlar an'anaviyligiga ishora qiladi. Zero, o'tmish adabiyotimizdagi o'nlab pandnoma asarlarning maxsus boblari ayni shu masalaga, ya'ni yaxshi va yomon xulqlar tavsifiga bag'ishlangan.

Xullas, «Turkiy guliston»da yaxshi va yomon xulqlarga umumiy tavsif berib bo'lgach, ularni tasnif qiladi: Yaxshi xulqlar: fatonat, diyonat, islomiyat, nazofat, g'ayrat, riyozat, qanoat, shijoat, ilm, sabr, hilm, intizom, miqyosi nafs, vijdon, vatanni suymak, haqqoniyat, nazari ibrat, iffat, hayo, idrok va zako, hifzi lison, iqtisod, viqor, xavf va rajo, itoat, haqshunoslik, xayrixohlik, munislik, sadoqat, muhabbat va afvdur». «axloqi zamimalar: g'azab, shahvat, jaholat, safoat, hamoqat, atolat, xasosat, raxovat, anoniyat, adovat, namimat, g'iybat, haqorat, jibonat, hasad, nifoq, tama', zulmdur». Biroq muallif inson xulqini shunchaki ikki guruhga ajratib tasnif qilish bilan cheklanmaydi. Balki «bu sanagan yomon xulqlarning fanoliqlarini, yuqorida sanagan yaxshi xulqlarning go'zalligini insof muvozanasi ila o'lchab, vijdon muhokamasi ila tahqiqlab, yaxshilarini tinglab amal qilmak, yomonlarini anglab hazar qilmak lozimdur. Zeroki, insonning izzati, dunyoning lazzati yaxshi so'zlarni eshituv va ko'rub hissa olmak, yomon va zararliklarini o'qub bilub o'zini tiymak, qo'ldan kelguncha xalq va millat foydasiga tirtishmak va fano dunyodin yaxshilik otini olib ketmakdadur», deya kitobxonni insoniylik sari chorlaydi. Anashu sifat – yosh avlodni yaxshilik sari undash, yomonlikdan asrash – asarning boshidan oxirigacha «qizil ip» bo'lib o'tadi.

Muallif har bir yaxshi yoki yomon xulq xususida fikr yuritib, uning o'ziga xosliklarini bittalab sanaydi, fikri dalili uchun o'tmish donishmandlari hikmatlaridan

misollar keltiradi va «qissadan hissa» – she'riy xulosa bilan yakunlaydi. Masalan, sabr xususida Avloniy shunday yozadi: «Sabr deb boshimizga kelgan balovu qazolarga chidamli bo'lmakni aytilur. Har bir ishda sabru sovuqqon ila harakat qilmaq lozimdur. Chunki boshimizga keladurgon balovu qazo, zahmatu mashaqqatlarning barchasi janobi Haqning irodasi ila o'ldig'i uchun bularga sabrsizlik qilgan kishilar ajru savobdin quruq qolurlar. Sabr insonlar uchun buyuk bir fazilatdurki, janobi Haq sobirlarni suyar. Qur'oni karim ichida ko'p yerda sabrni, sobirlarni madh qilmishdur. Shariati islomida janobi Haq tarafidin kelgan balovu qazog'a sabr qilmoq farzi ayndur. Inson har bir ishni sabru matonat ila ila yurutsa, maqsudiga tinchu rohatda borub yetar. Hamisha saodatda yashar. Sekin borgan kishi maqsuda yetgay, Shoshub besabrlar kaj yo'lga ketgay. Agar sabring bo'lsa nafsinga yo'ldosh, Seni tavriqa rabboniyga eltgay. Nafsni sabr ila rom qilgan kishi har ishda oshiqmay, ohista harakat qilur. Nafsni halokatdan, g'ururdan saqlar. Sabr shunday bir kuchli narsadurki, shahvatni iffatga, g'azabni shijoatga, shiddatni hilmga, kattalikni tavoze'ga, yomonlikni yaxshilikka aylandurmakg'a quvvati yetar. Shul xususda so'ylanmish bir adisi sharifning ma'nosi – «Ilm – iymonli kishilarning muhibi, hilm – homiysi, aql – dalili, yaxshi amal – sarmoyasi, muloyimat – volidi, afv – axvoni, sabr – hokmi vijdonidur» deyilmish. Arablar «Assabru miftoh-ul farah» – sabr shodlig'ning kalididur», - deyurlar. Sabr ila har mushkul ish zoyil bo'lur, Sabr edan maqsudina noyil bo'lmas.

Har kishida bo'lmasa sabri jamil,
Nafs ko'yina yurub soyil bo'lur.
Sabr qilsang, g'o'radin halvo bitur,
Sabrsizlar o'z oyog'idin yitur.

E'tibor berilsa, «sabr» xususidagi maqolat muxtasar bo'lsa-da, tugallangan bir asar. Zero, uning birinchi qismida sabrga ta'rif berilgan, ikkinchi qismida nima uchun sabr qilish kerakligi bayon qilingan. Yozuvchi kitobxonni sabr degan ne'matdan bahramand bo'lishga tashviq qilar ekan, muallif inson boshiga keladigan baloyu qazolar tasodifiy emas, balki Ollohu taolo tomonidan yuboriladigan sinovlar ekani, shu sinovlardan sabr qilib, chidam bilan o'ta olgan insongina ajru savobga doxil bo'lishi, ikki dunyo maqsadiga erishishi mumkinligini alohida ta'kidlaydi. Fikri dalili sifatida hadisi sharifdan keltirilgan misol va arab maqoli esa yosh kitobxon nazdida bu fikrlarini yana bir tasdiqlaydi. Avloniy shoir sifatida fikrning aqlga, she'rning esa yurakka ta'sir etishini hyech qachon xotiridan faromush qilmaydigan ijodkordir. Maqolatdagi she'rlar shu ma'noda to'g'ridan-to'g'ri yosh kitobxon yuragiga, qalbiga ta'sir qiladigan shifobaxsh malham vazifasini o'taydi. Bundan tashqari, yana shuni ham ta'kidlash joizki, maqolatdagi har bir jumla o'ziga tuzallangan tezisdir.

Muallif sabrning fazilatlarini to'g'risida tezislarni o'traga tashlar ekan, har birida alohida-alohida tasdiqlashni ham unutmaydi. «sabr qilsang g'o'radin halvo bitar, Sabrsizlar o'z yog'ida yitar» degan o'zbek xalq maqollari esa sabr haqidagi fikrlarini

yakuniy xulosasi, qaymog'i sifatida bir kitobxon qalbi to'ridan o'rin egallashi aniq. «Turkiy guliston»da yaxshi va yomon xulqlar to'g'risida bildirilgan fikrlar umuminsoniyligi bois eskirmaydigan, hyech qachon ahamiyatini yo'qtomaydigan fikrlardir. «Hifzi lison» maqolati shu jihatdan e'tiborga sazavor: «Hifzi lison deb har bir bir millar o'z ona ti va adabiyotini saqlamagini aytilur. Har bir millatning dunyoda borligini...», «...milliy tilni yo'qotmak millatning ruhini yo'qotmakdur». Milliy ruhni yo'qotmaklik oqibatni shoir keyingi jumllarida yanada ochiq tasvirleydi: «Hahot! Biz turkistonliklar milliy tilni saqlamak bir tarafda tursun, kundan-kun unutmak va yo'qotmakdadurmiz. Tilimizning yarmiga arabiy, forsiy ulangani kamlik qilub, bir chetiga rus tilini ham yopushmakdadurmiz» muallif o'z millatining va ona tilining jonkuyari sifatida o'quvchilarini tilni asrashga, uni g'ayti tillar so'zlari bilan buzmaslikka undaydi. Biroq bu g'ayri tillarni o'rganishga qarshi chiqish emas.chunki tilimizda ming yillardan beri o'zlashib ketgan, hattoki o'z so'zimiz bo'lib qolgan arabiy va fosiy so'zlar bir jihatdan lug'at boyligimizni oshirayotgan bo'lsa, ikkinchi jihatdan til tozaligni buzatyotgani ham aniq.

Muallif esa «bizlarga hukumatimiz bo'lg'on rus lisonini bilmak hayot va saodatimiz uchun oshu non kabi keraklik narsa» ekanini qayd etgan holda «o'z yerinda ishlatmak va so'zlamak lozimdur. Zig'ir yog'i solub, moshkichiri kabi qilub aralash quralash qilmak tilningruhini buzadu» deb ta'kidlaydi. Hifzi lison (tilni asrash) bobida muallifni eng qiynaydigan narsa shuki, «Yohu! Bizga na bo'ldi? Bobolarmiz yo'lidan chiqib ketduk. Yaxshi qo'shningdan olguncha yomon uyingni qidir», -demishlar. Bobokalonlarimizga yetushgon va yaragan muqaddas til va adabiyot bizga hyech kamlik qilmas. O'z uyimizni qidirsak,va axtarsak, yo'qolganlarini ham toparmiz. «Yo'qolsa yo'qolsun, o'zi boshimga tor edi», - deb, yevrupo qalpog'ini kiyub, kulgi bo'lmay zo'r ayb va uyatdur. Payg'ambarimiz: «Erlarda jamol lson va tildur, - denglar. Muallif tilni asrash borasida ibratli fikrlarni ilgari surar ekan, yoo'larni, ayniqsa, yosh kitobxonlarni o'z ona tilini sevishga va uni avaylab asarashga undaydi, shoirning iztirob va qalb tug'yonlari she'r bo'lib o'tlib chiqadi: Ey ona til, aziz qadrdonim! Iltifoti ruhim, rahmonim! Tug'dig'im kundin aylading ulfat, O'lguncha ayrilma, ey jonim! Menga ilmu adab san o'rgatding, Chin adib, muallim, shonim! Millatning ruhini ko'targuchisan, Eng muqaddas karmli sultonim! Avloniy ona tilini «qadiridonim», «rahmonim», «shonim», «adib, «muallim», «iltifoti ruhim», «karamli sultonim» deb qalbidagi eng yuksak ta'riflari bilan madh etar eakn, bu madhiya o'z navbatida baxtiyor o'quvchi – kitobxon qalbiga ko'chadi, uni ona tilisiga e'zoz va iftixor tuyg'ulari bilan boyitadi. Avloniy hifzi lison to'g'risida fikr yuritar ekan, masalaning yana bir jihatini ham e'tibordan chetda qoldirmaydi.har bir kishining og'izdagi tilini asrash masalasidir. Zero, «umumiy milliy tilni saqlamak ila barobar xususiy- og'iz orasidagi tilni ham saqlamak lozimdur. Chunki so'z insonning daraja va kamolini, ilmu fazlini o'lchab ko'rsatadurgon tarozusidur. Aql sohiblari kishining dilidagi fikru niyatini, ilmu

madaniyatini, qadru qiymatini so'zlagan so'zidin bilurar». Muallif tilning naqadar qadrli narsa ekanini ta'kidlash uchun ta'rifu tavsiflarni haddi a'loasiga ko'taradi, fikri dalili uchun xalq maqollaridan «Quruq so'z quloqqa yoqmas», «Ko'p o'yla, oz so'zla» kabi ibratli misollarni keltiradi. buni ham she'riy xulosa fikrning rangin ifodasi o'laroq maqolatni bezab turuvchi yakun sifatida jaranglaydi.

Tilni asramoqlik borasida Avloniy fikrlari shu jihati bilan ham e'tiborliki, shoir mumtoz adabiyotimizdagi she'rni bezab turuvchi, ko'rk beruvchi badiiyat unsurlaridan ustalik bilan, o'z o'rnida foydalanadi. Shu misoldagi birgina o'xshatish (so'z – kumush, jim turish – oltin, ko'p so'zlash – mis, bu o'rinda «misi chiqmoq» – «yolg'oni ma'lum bo'lmoq» ma'nosidagi so'z o'yini hamdir)ning o'ziyoq shoir mahorati belgisidir. Inson xulqining boshqa yaxshi jihatlari xususida fikr yuritganida ham muallif shu yo'ldan boradi: avval ma'lum xislatga ta'rif beradi, so'ngra uning falsafiy asoslarini belgilaydi, xalq og'zaki ijodi va payg'ambarimiz hadislaridan misollar keltirib o'z fikrlarini dalillaydi, oxirida esa she'riy misol bilan yakunlaydi. Masalan: «Xavf va rajo» faslida «janobi Haqdan qo'rqg'an inson hyech narsadan qo'rqmas»ligini tasdiqlash uchun Hazrati Ibrohim alayhissalomning o'tga tashlanishi misolini keltiradi: «Hazarti Ibrohim alayhissalomni Namrud otashga tashlay deb turgan zamonda: Yo ibrohim! Siz meni bu haroratli otashimdan qo'rqmaysiz-mi?» – dedi. Hazrat Ibrohim: «Ey zolim» alloh taolodan qo'rqg'an kishi Namrudning otashidan qo'rqarmu? – demishlvr» shuningdek, ma'lum bir xulqning fazilatlarini xususida fikr yuritar ekan, muallif o'z zamonasida odamlarning haq yo'lidan toyib, yomon odatlarga ruju' qo'ya boshlaganlaridan noroziligini ham izhor qiladi. Masalan: «Afv» xususida fikrlari xulosasida keltirilgan she'r shu jihatdan e'tiborga molik: Avloniy yaxshi xulqlar bayonida qanchalik ta'rifu tavsifning yo'lini tutsa, yomon xulqlar ta'rifida shunchalik dalilu asos bian ham bir yomon xulqlar ta'rifida o'tmish donishmandlari fikriga yanada ko'proq tayanadi., diniy va fanniy asoslar bilan kitobxonni yomon yo'lga kirib ketishdan saqlab qolishga harakat qiladi. «Jaholat» maqolati u jihatdan e'tiborga molikdir:

1. Muallif dastlab jaholatga ta'rif beradi, jaholatning manbaini ko'rsatadi, johilu nodonlarni ilmu donish egalariga qiyoslash yo'li bilan ularning haqiqiy qiyofalarini yanada ochiqroq ko'rsatadi. Zero, haqiqat qiyosda ma'lum bo'lishi ilmning xos sifatlaridandir: «Jaholat deb o'qimagan, bilimsiz, hyech nimaga tushunmaydurgon nodonligni aytilur. Jaholat insoniyatning eng zo'r dushmani va yomon xulqlarning boshlig'idur. Maorifdan, fununu madaniyatdan mahrum qolgan halq jaholat panjalarining asosida xamir kabi ezilgandek, af'oli zamimadan ham o'z nafsining yoqasini bo'shatolmas. Ilmu ma'rifat sohiblari fazlu kamollari soyasida har bir ishni tadqiqu mushohada qilurga aqlu farosatlari yetmas. chunki jahl xudbinu zohirparastdan iboratdur. Avloniy jaholatga ta'rif berar ekan, uning «insoniyatning eng zo'r dushmani va yomon xulqlarning boshlig'i» ekanini alohida ta'kidlaydi. Uning «eng qo'rqinch

faqiru muhtojlikdan ziyoda dahshatliroq bir musibat» ekanini qiyosda ko'rsatib, kitobxonni «loyiqi e'tibor o'lmak sharafidan mahrum» qolish xavfidan ogohlantiradi.

2. Jaholat haqidagi fikrlarini asoslash uchun muallif o'tmish donishmanlari, xalq og'zaki ijodi va islom dini peshvolari fikrlariga tayanadi: «Hazarat Ali: «Arbobi fazlu kamol johildan qancha izovu jafu cheksa, johil ham aqlu irfon sohibidan shuncha mutaassir bo'lur», - demishlar. ... Suqrot hakim: «Dunyoda eng hazar qilinadurgon illat jahldur. Men johilga achinganimdek ko'rga achinmayman, zero, johilning o'z ixtiyori ila qilgan harakati a'moning ixtiyorsiz qilgan harakatidan mening nazarimda xunuk, - demish. Arablar: «Aljohilu mayyit ul-ahyo – nodon kishi tirik o'luk», - deyurlar. Bizlar esa: «do'sti nodondan dushmani ziyrak yaxshi», - deymiz... aplotun hakim: «Johilning yaxshi niyati fozilning xususmatidan zararliroqdur. Inson eng yuqimlik bir kasaldan saqlangan kabi jahldan hazar qilmagi lozimdur», - demish».

Nazarimizda, Avloniy ta'kidlarini XX asr boshlaridagi o'zbek bolalar adabiyotining o'ziga xosliklarini belgilaydigan bir hujjat sifatida qabul qilish kerak. E'tiborlisi shundaki, bu ta'kidlar bugungi kundagi bolalar adabiyoti tushunchasiga ham to'lig'icha mos keladi. Shayx Sa'diy an'analarini turkiy adabiyotda davom ettirib, «Turkiy guliston» yaratgan Avloniy o'zining axloqiy qarashlarini o'ttiz uchta yaxshi va yigirma bitta yomoq xulq ta'rifiga jamlaydi. Bu farq, ehtimol, shunchaki tashqi ko'rinish sifatida ham qabul qilinishi mumkindir. Biroq, bizningcha, ana shu tashqi farqdayoq bolalar adabiyotining o'ziga xosliklaridan biri – aniqlik aks etadi. Zero, hayotiy tajribasi katta bo'lgan yoshi ulug' kitobxon har fanday asarni o'qib ham o'ziga tegishli xulosani chiqarib olaverishi mumkin. Biroq yosh kitobxon o'z nomi bilan bola, unga yaxshini yaxshi, yomonni yomon deb aniq ko'rsatish hamda biridan o'rganishga, ikkinchisidan hazar qilishga undash kerak. Shuningdek, Shayx Sa'diy «Guliston»ida barcha pandlar go'zal hikoyatlar qobig'a o'ralgan bo'lsa, Avloniyning «Turkiy guliston»ida bitta ham hikoyat yo'q. Muallif bu o'rinda ham yosh kitobxonni saviyasini hisobga olib, aniqlikka intiladi, hatto yosh kitobxon qiziqib o'qishi mumkin bo'lgan go'zal badiiyat namunalari o'rniga sof falsafiy didaktika mahsuli bo'lmish axloqiy-talimiy pand-nasihatlarni kiritishni maqbul ko'radi hamda fikri xulosasi sifatida she'riy parchalar ilova qiladi. Bu jihati bilan «Turkiy guliston» Alisher Navoiyning «Mahbub ul qulub»iga bir qadar yaqinlashib ketadi. Zero Avloniy o'zi bilan, o'qigan ko'plab forsiy va turkiy pandnoma asarlariga xos bo'lgan xususiyatlarni «Turkiy guliston»da jamlagan, sintezlashtirgan desa xato bo'lmaydi. Adabiyotshunos olim B.Qosimovning qayd qilishicha, Abdulla Avloniyning «Birinchi muallim» asari 1917 yilga qadar to'rt marta nashrdan qiyarilgan. Kitob «avvalgi sinf shogirdlari uchun» yozilgan bo'lib, o'zida ayni shu davrgacha mavjud bo'lgan dars berish tajribalari va darslik yozish an'analariga suyangan holda yaratilgan. 15 Ikkinchi kitob – «Muallimi soniy» yuqoridagi kitobning bevosita davomi, «Alifbodan so'ng o'qutmak uchun» yozilgan, «axloqiy hikoyalar, adabiy she'rlar ila zeynatlangan». Binobarin, u – darslik

majmua sanaladi. U 1912 yilda Toshkentda nashr qilingan va keyinchalik bir necha bor qayta nashr qilingan. Uning mundarijasidan qaysi mavzular borligi anglashiladi. Bolalarga mo'ljallab asar yaratishda ularning yosh xususiyatlarini hisobga olish va bolalar shu asosda tabaqalashtirish ushbu o'qish kitoblarida yanada ochiqroq namoyon bo'ladi. Fikrimiz dalili uchun yana Avloniy asarlariga murojaat qilamiz: «Ikkinchi muallim – birinchi maktablarimizning shogirdlarina alifbodan so'ng o'qutmak kerak uchun ochuq til va oson tarkib ila yozilub, axloqiy hikoyalar, adabiy she'rlar ila ziynatlanmish o'quv kitobi» bo'lsa, «Maktab gulistoni – adabiy va axloqiy maroqu shavq ila o'quladurgon hikoyalar she'r ila Turkiston maktablarining ikkinchi sinflaridan boshlab o'quv tamoqig'a muvofiq ravishda yosh bolalar uchun yengil vazn va oson sheva uzra tartib berilgan» kitobdir, deb kitob muovalariga qayd qilingan. «Ikkinchi muallim» axloqiy hikoyalar va adabiy she'rlardan tashkil topgan bo'lsa, «Maktab gulistoni» to'lig'icha she'riy asarlardan tashkil topgan. Abdulla Avloniyning «Milliy she'rlar» to'plami ham ibtidoiy (boshlang'ich) maktablarning 1-4-sinf shogirdlari uchun tasnif qilingan bo'lib, ibratli hikoyalar hamda she'r va masallardan tashkil topgandir. Demak, ushbu tashqi jihat ham muallifning soddadan murakkabga; maktab ostonasiga endi qadam qo'ygan, endigina harf tanigan bolakaylar o'qib anglashi oson bo'lgan yengil nasrdan badiif adabiyot nafosatidan boxabar kitobxonlargina qadrlay oladigan va anglab yetadigan, qat'iy shakliy qonunlarga bo'ysunadigan nafis va murakkab nazmga, yana boshqacharoqqilib aytganda, qora so'zdan badiiy so'zga tomon yoo' kitobxonni asta-sekin tayyorlab borganini ko'rsatadi. Zohiriy o'ziga xoslik shaklda aks etgan bo'lsa, o'qish kitoblari mundarijasining alifbodagilardan ancha kengligi, ularda qamrab olingan mavzular rang-barangligi muallif mazmunda, botinda ham murakkablik tomonga o'sib borganini tasdiqlaydi. Garchi o'qish kitoblarida ham yosh kitobxonlarni ilm-ma'rifat nuridan bahramand bo'lishga chorlash, komil inson bo'lib yetishishlari uchun eng yaxshi insoniy fazilatlarni egallash va yomon sifatlardan tezroq qutilishga undash kabi an'anaviy mavzular yetaksi o'rin tutsa-da, shu an'anaviy mavzularda yaratilgan asarlarning mazmuni ham tobora kengayib, murakkablashib boradi. Shuningdek, o'qish kitoblarida bolalarni kindik qoni to'kilgan Ona Vatanga mehr-muhabbatruhida tarbiyalash, vatanparvarlikka undash, Vatan tuprog'ini, uning benazir tabiaini to'lib-toshib kuylash ruhidagi asarlar ham alohida o'rin egallaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdulla Avloniy. Tanlangan asarlar. 1-jild. Nashrga tayyorlovchi B.Qosimov. – Toshkent, Ma'naviyat. 2006. 10-b;
2. Abdulla Avloniy. Toshkent tonggi. Nashrga tayyorlovchi B.Qosimov. – Toshkent. 1979. 299-b; Normamatov S. Abdulla Avloniyning til va nutq madaniyatiga oid qarashlari. J/O_zbek tili va adabiyoti. 2004, №4. –B.107-109.
3. Avloniy A. Adabiyot yoxud milliy she'rlar. 1-juz. 1-tab'i. –Toshkent, 1909. 1-2-b.
4. Avloniy Abdulla. Turkiy guliston yoxud axloq. – Toshkent, 1917, 2-tab'i, 95-b.

РАЗВИТОЕ ПОКОЛЕНИЕ - ОСНОВА ПРОГРЕССА УЗБЕКИСТАНА

Кадырова Гулчехра Муминовна

Самаркандский Государственный Университет

Аннотация. Сегодняшняя молодежь - это костяк и будущее нашего независимого Узбекистана. Молодое поколение, сильное во всех отношениях, здоровое и духовно зрелое, является гордостью и честью нашей Родины. Нет сомнения, что все добрые и добрые дела, которые совершаются, послужат совершенству грядущего поколения.

Ключевые слова: глобализация, культура, гуманитарные науки, национальная программа подготовки кадров, рыночная экономика, профессиональное образование, инновационные идеи, технологии, интеллектуальный потенциал, профессия, ценности, традиции.

Введение

В этом плане, как отметил глава государства, "там, где нет науки, будет отсталость, невежество и, конечно же, заблуждение на правильном пути. Как говорят восточные мудрецы, "величайшее богатство - интеллект и наука, величайшее наследие-хорошее воспитание, величайшая бедность - невежество". Поэтому для всех нас овладение современными знаниями, истинное просвещение и высокая культура должны стать непреходящей жизненной необходимостью. Для достижения прогресса нам необходимо и необходимо овладеть цифровыми знаниями и современными информационными технологиями. Это дает нам возможность пройти кратчайший путь восхождения".

В хадисе " изучай науку от колыбели до могилы " говорится, что наука выше всего, ничто не может быть выше нее. Следовательно, в исламском учении знание считается необходимым для достижения высшей цели - познания мира. Знание считалось важным в обогащении духовности личности, а не в наслаждении познанием мира.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДИКА ИССЛЕДОВАНИЯ

С первых лет провозглашения независимости (1 сентября 1991 года) правительство Узбекистана уделяет внимание образованию как приоритетной сфере. В сфере образования нашей республики существует четкая и прозрачная государственная политика, основанная на гуманистических и демократических принципах и гарантирующая образование каждого гражданина Конституцией. В целях модернизации и развития системы образования в республике 29 августа 1997 года на IX сессии ОлийМажлиса Республики Узбекистан были приняты

Закон "Об образовании" и "национальная программа подготовки кадров". Данная программа является организационно-научной и методической основой реформирования системы непрерывного образования. Основная цель национальной программы-Развитие системы непрерывного образования, что важно тем, что она гарантирует конкурентоспособную подготовку кадров во всех сферах с формированием самостоятельной мыслящей личности. Соответственно, с первых лет независимости в нашей стране уделяется внимание формированию и развитию нашей богатой культуры, совершенствованию системы образования, повышению уровня мировых стандартов.

Как сказано в статье 41 Конституции Республики Узбекистан, «каждый имеет право на образование». Республика Узбекистан нацелена на построение демократического правового государства и открытого (демократического) гражданского общества, обеспечивающего соблюдение прав и свобод человека, духовное обновление общества, формирование социально ориентированной рыночной экономики, интеграцию в мировое сообщество. 29 августа 1997 года президент Ислам Каримов выступил на 10 - й сессии ОлийМажлиса с речью на тему «гармоничное поколение - основа развития Узбекистана». На этой же сессии был принят закон Об образовании. Он состоит из 5 разделов по 34 статьи. Также на сессии была принята «национальная программа подготовки кадров».

Национальная программа подготовки кадров была подготовлена в соответствии с положениями Закона Республики Узбекистан «Об образовании», на основе анализа национального опыта и достижений мирового уровня в системе образования, с высокой общей и профессиональной культурой, творческой и социальной активностью, умением самостоятельно ориентироваться в социально-политической жизни, умением формировать перспективные кадровые решения. направлена на формирование нового поколения кадров, способных продвигать и решать поставленные задачи. Программа предусматривает создание социально-политических, правовых, психолого-педагогических и иных условий для всесторонней зрелости в реализации национальной модели подготовки кадров, адаптации к жизни в обществе, осознанного выбора и последующего освоения образовательной и профессиональной специальности, воспитания граждан, чувствующих свою ответственность перед обществом, государством и семьей.

РЕЗУЛЬТАТЫ ИССЛЕДОВАНИЯ

Создаются необходимые условия для реализации творческого, интеллектуального и предпринимательского потенциала молодежи, внедрения в производство инновационных идей, проектов и технологий, стимулирования инновационной деятельности талантливых студентов, молодых ученых и предпринимателей, усиления интеграции науки, образования и производства.

Вместе с тем, повышение эффективности проводимой работы по системному вовлечению молодых талантливых людей в сферу инновационного предпринимательства, в том числе: создание единой системы взаимодействия талантливой молодежи с бизнесменами и ведущими учеными и обеспечение на этой основе преемственности системы подготовки молодых кадров в области науки; внедрение высоких технологий в производственную сферу и внедрение научных и инновационных разработок; требуется привлечение молодежи к исследованиям и создание платформ для реализации научно-технических и инновационных проектов.

В результате последовательных реформ в системе высшего образования в годы независимости в нашей стране был открыт ряд филиалов зарубежных университетов. В частности, в Международном Вестминстерском университете Великобритании, в Ташкенте М.В.Московский государственный университет имени М. В. Ломоносова, М.Начали работу филиалы Российского государственного университета нефти и газа имени гупкина, Сингапурского института развития менеджмента, Туринского политехнического университета в Италии. Также в Ташкенте Г.В. Филиалы Российской экономической академии имени Плеханова и южнокорейского Университета Инха также преподают узбекской молодежи свои образовательные секреты.

Обсуждение

6 сентября 2019 года был принят Указ Президента "О дополнительных мерах по дальнейшему совершенствованию системы профессионального образования". В своем Послании от 24 января 2020 года глава государства еще раз подчеркнул важность этой системы: "начиная с текущего учебного года, будет создана совершенно новая система профессионального образования, будут созданы профессиональные школы, колледжи и техникумы".

Постановлением утверждены Положение о непрерывном начальном, среднем и среднем специальном профессиональном образовании, типовой устав профессиональных училищ, осуществляющих подготовку кадров на этапе начального профессионального образования, типовой устав колледжей, осуществляющих подготовку кадров на этапе среднего профессионального образования, и устав техникумов, осуществляющих подготовку кадров на этапе среднего профессионального образования. Была подчеркнута важность изучения и внедрения в общеобразовательных школах нашей страны современных мировых образовательных программ, методик обучения. Министерству народного образования поручено на основе этого опыта разработать национальную учебную программу и с 2021/2022 учебного года внедрить ее в образовательный процесс в качестве эксперимента. Для эффективного внедрения новой методики все школьные учителя проходят обучение по

видеосвязи с участием иностранных специалистов. Как отметил глава государства Шавкатмиромонвич Мирзиёев, "в целях продолжения начатой работы в этих важных направлениях и поднятия ее на новый, высокий уровень, предлагаю назвать наступающий 2021 год в нашей стране "Годом поддержки молодежи и укрепления здоровья населения".

Заключение

Подводя итог, можно сказать, что в нашей стране мы должны вырасти в сильные образованные кадры, правильно используя возможности, предоставляемые молодежи. Ведь будущее нашего государства – это то, что мы есть сегодняшняя молодежь. Мы никогда не будем развиваться и двигаться вперед, если не будем обучать и обучать нашу молодежь сейчас. Потому что, если мы сосредоточимся на развитых странах, эти страны достигли такого уровня, давая знания, прежде всего, молодежи. Как говорили наши деды, "наука была бы величием, если бы была правилом". Это слово в настоящее время находит свое яркое подтверждение. Потому что времена стремительно развиваются если мы не учимся сегодня, будет поздно в ERT. В качестве одного из примеров возьмем сферу информационных технологий. Нововведение, появившееся сегодня в этой области, устареет завтра и потребует от нас подготовки высококвалифицированного персонала для этого. Помимо того, что молодые люди занимаются интересующей их профессией, проводимая деятельность по привлечению к занятиям спортом также достигла высоких показателей. Сегодня молодежь должна сохранять духовность, быть достойным ребенком, способным стать прочным фундаментом для будущего Родины, смелым шагом к достижению поставленных перед ней благородных целей, осознавать, что мы являемся следом великих предков, глубоко впитывать нашу древнюю историю и богатую культуру, наследие наших великих предков, осознанно мыслить независимо от быстро меняющихся реалий сегодняшней жизни и быть причастной ко всем процессам, происходящим на нашей Родине. Жизнь с чувством собственного достоинства, а главное, наследие от нашего отца должны беречь независимость душой и телом.

Использованная литература

1. Конституция Республики Узбекистан. Ташкент, "Узбекистан", 2001, с. 13.
2. Социология, Ташкент, 2009, с. 38-39.
3. История Узбекистана, Ташкент. Министерство народного образования Республики Узбекистан, 2018, с. 77.
4. Президент Республики Узбекистан Шавкат Мирзиёев, "Изображения к Олий Мажлису", 29 декабря 2020 года.
5. Mardiyeva G. SOCIAL CHANGES IN THE LIFE OF UZBEK WOMEN DURING THE SOVIET RULE. SJMSB Medical Science and Biology 2023, Volume 1 <https://scopusacademia.org>

ДИНИЙ БАҒРИКЕНГЛИК - ЮКСАК АХЛОҚИЙ ФАЗИЛАТ

*СамДТУ “Ижтимоий ва гуманитар”
фанлар кафедраси ўқитувчиси
Абдумажидова Ҳамида*

Резюме: мақолада диний бағрикенгликни тарихий ривожланиши ва ҳозирги ҳолати ҳамда ушбу ходисани ёшлар тарбиясида юксак ахлоқий фазилатларни тарбиялашдаги ўрни ва аҳамияти кўрсатилган.

Резюме: в исследовании освещено историческое развитие и современное состояние межрелигиозной толерантности, её место в формировании высоких нравственных принципов молодёжи.

Summary: in work is studied history development and modern condition of religious tolerances as important factor of the formation youth.

Калит сўзлар: дин, диний бағрикенглик, миллатлараро тотувлик, конфессия, виждон эркинлиги, мазҳаб, мотуридия таълимоти.

Дин азалдан инсон маънавиятининг таркибий қисми сифатида одамзоднинг юксак идеаллари, ҳақ ва ҳақиқат, инсоф ва адолат тўғрисидаги орзу-армонларини ўзида мужассам этган, уларни барқарор қоида шаклларида мустаҳкамланиб келаётган ғоя ва қарашларнинг яхлит бир тизимидир. Қуръони Каримда “дин” турли маъноларда 100дан ортиқ мартаба ишлатилган.

Мамлакатимизда турли динларга эътиқод қиладиган фуқаролар учун ўз диний маросимларини ўтказиш ва мамлакат ҳаётида фаол иштирок этишлари учун етарли шарт-шароитлар яратилган. 1998 йили 1 май куни қабул қилинган янги таҳрирдаги Ўзбекистон Республикасида “Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида”ги қонунни қабул қилинганлиги ва ушбу қонунда виждон эркинлиги ҳамда ҳар бир кишининг эркин эътиқод қилиш ҳуқуқлари ўз аксини топган.

Бугунги кунда Республика бўйича жами 2125 та масжид ва 197 та ноисломий диний ташкилот фаолият олиб бормоқда. Ўзбекистон фуқароларининг 94% дан зиёд қисмини ислом динига эътиқод қилувчилар ташкил этса, аҳолининг 3,5 % православ, қолганларни бошқа вакиллари ташкил этади. Жумладан, 2100 тадан ортиқ масжид, Тошкент ислом институти, Мир Араб олий мадрасаси, 9та мадраса, Рус православ черкови Тошкент ва Ўзбекистон епархияси, Православ семинарияси, Рим-католик черкови, Евангель христиан-баптистлар черкови, Тўлиқ инжил христианлар черкови, Протестант семинарияси, Еттинчи кун христиан-адвентистлар черкови, Евангель лютеранлар черкови, Корейс протестант черковлари, Арман апостоллик черкови

(жами 151 та христиан черкови), 8та яхудий, 6 та баҳойий диний жамоаси, 1 та Кришнани англаш жамияти ва 1 та Будда ибодатхонаси ҳамда Ўзбекистон Библия китоб жамияти фаолият юритмоқда¹.

Ўзбекистоннинг Биринчи Президенти Ислом Каримов шундай деб ёзади: “Муқаддас динимизнинг ҳаққонийлиги ва поклиги, инсонпарварлиги ва бағрикенглиги, одамзодни доимо эзгуликка чорлаши, ҳаёт синовларида ўзини оқлаган қадрият ва анъаналарни ажодлардан авлодларга етказишда беқиёс ўрни ва аҳамияти билан боғлиқ”. Демак, ислом дини билан бир қаторда дунёдаги динларнинг барчаси эзгулик ғояларига асосланади, у ҳалоллик, тинчлик, яхшилик ва дўстлик каби бир қанча эзгу фазилатларга таянади. Инсонларни меҳр-оқибат, инсонпарварлик ва бағрикенгликка даъват этади.

АҚШнинг собиқ президенти Жорж Буш бутун дунё мусулмонларига Рамазон ойи муносабати билан йўллаган табригида: “... Америка халқи шаклланишида турли дин вакиллари катта роль ўйнади. Ислом-тинчликсевар дин. Мусулмонлар бизнинг жамиятимиз ва дунё ҳамжамияти ривожига катта ҳисса қўшди. Барча америкаликлар сингари биз ҳам эътиқод эркинлигинингизни ҳурмат қиламиз. Биз барча дин вакиллари бирдай эътироф этамиз. Биз озодлик ва ўзаро муносабатлар гуллаб-яшнаши учун ҳамкорлик қиларканмиз, бу билан ўз порлоқ келажагимиз пойдеворини мустаҳкамлашга ҳам ҳисса қўшамиз”².

Миллий ғоямизнинг энг муҳим ғояси - динлараро бағрикенглик ғоясидир. Диний бағрикенглик ғояси хилма хил диний эътиқодга эга бўлган кишиларнинг бир замин, бир ватанда буюк ғоя ва ниятлар йўлида ҳамжиҳат, ҳамкор бўлиб яшашини, фаолиятини англатади. Азал-азалдан диёримизда ислом, насронийлик яхудийлик каби динлар ёнма-ён яшаб келган. Асрлар давомида йирик шаҳарларимизда масжид, черков ва синагогалар мавжуд бўлиб, турли миллат ва динга мансуб бўлган қавмлар ўз диний амалларини эркин адо этиб келган. Тарихимизнинг энг мураккаб, оғир даврларида ҳам улар ўртасида диний можаролар бўлмаган халқимизнинг динлараро бағрикенглик борасида катта тажрибага эга эканлигидан далолат беради.

Диний бағрикенгликнинг устуворлигига эришишда диний ташкилотларнинг мавжуд ҳуқуқий ҳужжатлар талаблари доирасида фаолият олиб боришнинг ўзига хос ўрни бор. Хусусан, яширин диний фаолиятга йўл қўйилмаслиги турли кўринишлардаги мутаассиблик ва экстремизмнинг олдини олишга, конфессиялар ўртасида ўзаро мурося ва ҳурмат, тинчлик ва тотувликни мустаҳкамлашга хизмат қилади. Шунингдек диндан, давлатга ва Конституцияга қарши тарғибот олиб боришда, жамиятнинг маънавий-ахлоқий негизларини

¹ Ў. Ҳасанбоев. Ўзбекистонда давлат ва дин муносабатлари: диний ташкилотлар, оқимлар, мафкуравий курашнинг долзарб вазифалари. “ТИУ” Т-2014. 27-бет

² Халқ сўзи газетаси. 2008 йил 25 август, №152

издан чиқаришга қаратилган, шахсининг шаъни ва кадр-қимматини камситувчи ва бошқа шунга ўхшаш хатти-ҳаракатларда фойдаланишга йўл қўймаслик ҳам ниҳоятда муҳим ҳисобланади.

Шарқ фалсафаси ва ислом таълимотида бағрикенглик, миллатлараро тотувлик, ёш авлоднинг таълим-тарбияси, унинг одоб ахлоқи ҳақида жуда кўп қимматли маслаҳатлар, фикрлар, мулоҳазалар мавжуд. Жумладан, диний бағрикенглик билан боғлиқ қадриятларни буюк аллома, мотуридия йўналишининг асосчиси Самарқандда яшаб ижод этган Абу Мансур Мотуридийнинг (870-944) асарларида баён этилган. Улар: “Таъвилот аҳлис-сунна”, “Китоб ат-тавҳид”, “Рисола фил-ақида”, “Рисола фил-иймон”, “ал-Мақолат”, “Китоб ал-жадал” ва бошқалар. Мотуридийнинг Қуръон тафсирига бағишланган, ислом оламида жуда кенг танилган “Таъвилот аҳлис-сунна” асарида “Ҳаж” сураси 40-оят тафсирида: “Черков ва синагогаларни вайрон этиш ман этилади. Шунинг учун ҳам, мусулмонлар юртида шу давргача улар бузилмай сақланиб қолган. Бу масалада аҳли илм орасида ихтилоф йўқдир”, деб қатъий таъкидлайди. Самарқандлик яна бир фақиҳ, муфассир Абу Лайс ас-Самарқандий (ваф.1310) эса ўзининг “Бахр ал-улум” номли тафсир китобида Қуръондаги “Мумтаҳана” сурасининг 8-9 оятлари шарҳида “Сизлар билан динда уруш қилмаган ўзга дин вакиллари билан борди-келди қилинг, улар билан адолатли муомала қилинг” деб ёзади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев 2016 йил 18 октябрда Ислом ҳамкорлик ташкилоти Ташқи ишлар вазирлари кенгаши 43-сессиясининг очилиш маросимида сўзлаган нутқида: ушбу анжуманнинг “Таълим ва маърифат - тинчлик ва бунёдкорлик сари йўл” мавзуси асосий ғоя этиб белгиланганлиги чуқур рамзий маънога эга эканлигини таъкидлади. Бу ғоя “Бешиқдан қабргача илм изла” деган машҳур ҳадисга ҳамоҳангдир.

Дунё шиддат билан ўзгариб, барқарорлик ва халқларнинг мустаҳкам ривожланишига раҳна соладиган турли янги таҳдид ва хавфлар пайдо бўлаётган бугунги кунда маънавият ва маърифатга, ахлоқий тарбия, ёшларнинг билим олиш, камолга етишга интилишига эътибор қаратиш ҳар қачонгидан ҳам муҳимдир.

“Таълим ва маърифат- тинчлик ва бунёдкорлик сари йўл” шиори Ислом ҳамкорлик ташкилотининг бугунги анжуманни мавзуси этиб белгилангани бежис эмас.

Негаки, мазкур анжуман сизу бизнинг буюк аждодларимиз киндик қони тўкилган Ўзбекистон заминида бўлиб ўтмоқда.

Имом Бухорий, Бурҳониддин Марғиноний, Исо ва Ҳаким Термизийлар, Маҳмуд Замахшарий, Муҳаммад Қафқол Шоший, Баҳоуддин Нақшбанд, Хожа Аҳрор Валий, Муҳаммад Хоразмий, Аҳмад Фарғоний, Абу Райҳон Беруний, Абу

Али ибн Сино, Мирзо Улуғбек, Алишер Навоий ва бошқа кўплаб даҳолар номи нафақат ислом, айни вақтда жаҳон цивилизацияси тарихида ҳақли равишда олтин ҳарфлар билан битилган ³.

Х асрда яшаган мутафаккир “Имом ал-Ҳуда” (Ҳидоят йўлининг имоми) деб шуҳрат қозонган Абу Мансур Мотуридий томонидан асос солинган мотуридия таълимоти бутун ислом оламида кенг тарқалган.

Мотуридия таълимоти илм эгаллаш жараёнида бағрикенглик ғояси асосида инсон ақл-заковатининг ўрни ва аҳамиятига юксак эътибор қаратади. Бу ўз навбатида ушбу навбатида ушбу таълимотнинг кенг оммалашувида муҳим ўрин тутган. Бундай ғояларга бугунги кунда ҳам инсоният катта эҳтиёж сезмоқда ⁴.

Мамлакатимиз Президенти Шавкат Мирзиёев 2017 йил 19 сентябрь куни БМТ Бош Ассамблесининг 72-сессиясида халқаро ҳамжамиятга: “Биз муқаддас динимизнинг азалий кадриятларимиз мужассамининг ифодаси сифатида беҳад қадрлаймиз. Биз муқаддас динимизни зўравонлик ва қон тўкиш билан бир қаторга қўядиганларни қатъий қоралаймиз ва улар билан ҳеч қачон муроса қила олмаймиз”, - деб мурожаат қилди ⁵.

Марказий Осиёда барқарорлик ва изчил тарққиётни таъминлашнинг устувор йўналиши - экстремистик ғояларга қарши қатъий курашишдан иборатдир. Кўпинча ҳаётга энди қадам қўяётган ёшлар унинг таъсирига тушиб қолмоқда. Марказий Осиё - аҳолининг ёши бўйича энг “ёш” минтақалардан биридир: бу ерда аҳолининг 60 фоизини ёшлар ташкил этади ва бу дунё бўйича ўртача кўрсаткичдан анча юқоридир.

Давлатимиз раҳбари БМТга аъзо давлатларга БМТ Бош Ассамблеянинг яқинда Нью-Йоркда бўлиб ўтган сессиясида “Ёшлар ҳуқуқлари тўғрисида”ги халқаро конвенцияни ишлаб чиқиш ҳамда “Маърифат ва диний бағрикенглик” деб номланган махсус резолюцияни қабул қилиш таклифини билдирди . Ушбу резолюция мамлакатимизда қарор топган бағрикенглик ва ўзаро ҳурмат, диний эркинликни таъминлаш, эътиқод қилувчиларнинг ҳуқуқини ҳимоя қилиш, уларнинг камситилишига йўл қўймаслик каби вазифаларни халқаро миқёсида амалга ошириш зарурлигини кун тартибидаги асосий масала сифатида қайд этди.

2017 йил 10 сентябрь куни Қозоғистон Республикасида бўлиб ўтган Ислом Ҳамкорлик Ташкилотининг фан ва технологиялар бўйича биринчи саммитида билдирган фикр-мулоҳазалари Ўзбекистонда диний соҳадаги сиёсат барқарор ва изчил бораётганини ифодалаб берди. 2017 йилнинг 10-11 ноябрь кунлари қадимий ва навқирон Самарқанд шаҳрида ўтган халқаро конференцияда

³ Шавкат Мирзиёев Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. 1. Тошкент - “Ўзбекистон” -2018. 27 -28 бетлар.

⁴ Ушбу китоб, 29-бет.

⁵ Ориф Аюпов, Дунё сиёсат жамият. Қайта тўлдирилган 8-нашр, Гулистон-2018 - 22-бет.

мамалакатимиз Президенти “Марказий Осиё: ягона тарих ва умумий келажак, барқарор ривожланиш ва тараққиёт йўлидаги ҳамкорлик” мавзусидаги халқаро конференцияда нутқ сўзлаб, минтақада барқарорликни таъминлаш учун Ўзбекистон давлати амалий ҳамкорликка тайёрлиги ва унга астойдил интилиши, шунингдек, барча Марказий Осиё мамлакатларининг умумий келажак учун масъулиятни ҳис этиши минтақанинг барқарор ривожланиши ва фаровонлигининг мустаҳкам пойдевори ва кафолати эканлигини таъкидлади. Минтақамиз ёшларининг муносиб келажagini таъминлаш учун муҳим ва зарур бўлган аниқ вазифалар ҳақида тўхталди. Жумладан, минтақамиздаги барча мамлакатлар терроризм, диний экстремизм, трансмиллий жиноятчилик ва наркотрафик таҳдидларига ҳамжихатликда курашишни биргаликда амалга ошириш ва бу йўлда самарали ҳамкорлик механизмларни таъминлаш зарурлигини айтди ⁶.

Ушбу ташаббусларни Марказий Осиёнинг барча мамлакатлари қўллаб-қувватлагани ёшлар ўртасида радикал қарашлар тарқалишининг олдини олиш, тўғри йўлдан адашганларни ижтимоий реабилитация қилиш ва уларни соғлом ҳаётга қайтаришга тайёрлигимизнинг амалдаги яққол ифодаси сифатида намоён бўлади.

Ёшлар ўртасида соғлом дунёқарашни шакллантириш, диннинг тинчликпарвалик, бағрикенглик моҳиятини, илм-маърифатнинг маалакат ривожига таъсирини тушунтириш миллий қадрият ва мутафаккирларининг илмий-маънавий меросини тадқиқ этиш орқали эришилади. Шунинг учун ҳам охириги бир йил давомида мамалакатимизда диний соҳада ҳам бир қатор нуфузли ишлар амалга оширилди. Жумладан, Имом Бухорий, Имом Термизий халқаро илмий тадқиқот марказлари, Тошкентда Ислом цивилизацияси маркази барпо этилгани, Ислом академиясининг очилиши, ҳудудларда илмий марказлар ташкил этилгани, шунингдек буюк алломаларимизнинг ноёб асарлари тадқиқ этилаётганлигини алоҳида эътироф этиш лозим.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони “Ўзбекистон республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”. “Адолат” 2017.

2. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Самарқанд шаҳрида бўлиб ўтган “Марказий Осиё: ягона тарих ва умумий келажак, барқарор ривожланиш ва тараққиёт йўлидаги ҳамкорлик” мавзусидаги халқаро конференцияда сўзлаган нутқи . Халқ сўзи. 2017 йил 11 ноябрь, №228

⁶ Халқ сўзи газетаси. 2017 йил 11 ноябрь, № 228

3. Шавкат Мирзиёев Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. 1. Тошкент - “Ўзбекистон”-2018.
4. Ислом Каримов “Юксак маънавият - енгилмас куч” асари. Т. “Маънавият” 2008.
5. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – Т.: ЎМЭ, 2003, 6-жилд
6. Қурбон Али Жуманиёз Ортиқ ўғли “Маънавиятнинг етти хазиnasi” Т. “Шарқ”, 2013.
7. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Тошкент Ислом Университети Исломшунослик илмий-тадқиқот маркази “Диншунослик асослари”. Т.”ТИУ” 2013
8. Ўткир Ҳасанбоев “Ўзбекистонда давлат ва дин муносабатлари: диний ташкилотлар, оқимлар, мафкуравий курашнинг долзарб йўналишлари”. “ТИУ” нашриёт матбаа-бирлашмаси Т. 2014
10. Ориф Аюпов, Дунё сиёсат жамият. Қайта тўлдирилган 8-нашр, Гулистон-2018.
11. Hamida A. PHILOSOPHICAL AND METHODOLOGICAL ISSUES OF THE PARADIGMAL APPROACH TO THE CONCEPT OF MODERNIZATION //Archive of Conferences. - 2020. - Т. 10. - №. 1. - С.15-18.
12. Ж.Фазлиддинов, Ҳ.Абдумажидова. Марказий Осиёда ижтимоий-сиёсий муносабатларнинг фаоллашуви ва унга таъсир кўрсатувчи омиллар// Таълим ва ривожланиш таҳлили онлайн илмий журнали -2022. 69-74 Б.

TIBBIYOTDA AXLOQIY QADRIYATLAR

Boymirzayeva Xurshida Sobirovna

Samarqand Davlat Tibbiyot Universiteti

Ijtimoiy va gumanitar fanlar kafedrasida o'qituvchisi

ANNOTATSIYA

Umuminsoniy axloqiy qadriyatlar, tamoyillar va normalar davolashning axloqiy asoslariga aylandi. Tibbiy kasbning eng umumiy yo'nalishlarini belgilaydigan eng yuqori axloqiy qadriyatlarga – yaxshilik, rahm-shafqat, erkinlik, burch, vijdon, adolat va boshqalar kiradi. Tibbiyotda, eng umumiy shaklda, yaxshilik shifokorni inson hayoti va sog'lig'ini saqlab qolish uchun boshqaradi. Eng yuksak qadriyat va axloqiy mezon bo'lib, yaxshilik mutlaqo va yagonadir. Haqiqiy hayotda yaxshi ishlar va hodisalarning xilma-xilligida amalga oshiriladi va yovuzlik va yomonlikka qarshi kurash orqali namoyon bo'ladi.

Kalit so'zlar: axloq, axloqiy madaniyat, yaxshilik, rahm-shafqat, erkinlik, burch, vijdon, adolat, qadriyat, xulq-atvor, tibbiy etika

ANNOTATION

Universal moral values, principles and norms became the ethical basis of treatment. The highest moral values that define the most general directions of the medical profession include goodness, compassion, freedom, duty, conscience, justice, and others. In medicine, in its most general form, goodness guides the physician to preserve human life and health. As the highest value and moral standard, goodness is absolute and unique. In real life, good deeds and events are carried out in a variety of ways and are manifested through the fight against evil and evil.

Key words: ethics, moral culture, goodness, mercy, freedom, duty, conscience, justice, value, behavior, medical ethics

Axloqiy madaniyat ishonchni mustahkamlashga yordam beradi, jamoada ishlashni rivojlantiradi va xodimlar o'rtasida mas'uliyat va halollik hissini rivojlantiradi. U ishxonada ham umumiy maqsadlarini qo'llab-quvvatlaydi va jamiyatning mas'uliyatli va hurmatli a'zosi bo'lishga yordam beradi. Hozirgi maqola aynan tibbiyotdagi yuqori axloqiy qadriyatlar haqida ma'lumot beradi.

Axloq - bu odamlar va jamiyatlarni to'g'ri va noto'g'ri xatti-harakatlarni farqlashda boshqaradigan tamoyillar yoki qadriyatlar to'plami. U inson xulq-atvorining turli tomonlarini, jumladan, harakatlari, niyatlari, fikrlari va hissiyotlarini qamrab olishi mumkin. Axloqiy me'yorlar diniy, falsafiy yoki madaniy e'tiqod va an'analarga asoslanishi va axloqiy dunyoqarashni baholash va qarorlar qabul qilish uchun asos bo'lishi mumkin. Axloq bizning boshqalarga nisbatan mas'uliyat hissini

bildiradi, atrof-muhitga nisbatan xatti-harakatlarimizni shakllantiradi va adolat, adolat va inson huquqlariga bo'lgan munosabatimizga ta'sir qiladi. Pirovardida, barkamol va adolatli jamiyat barpo etish uchun axloqni tarbiyalash zarur.

Axloqiy madaniyat deganda, axloqiy xulq-atvor va qarorlar qabul qilishni qadrlaydigan va targ'ib qiluvchi tashkilot ichidagi madaniyat tushuniladi. Axloqiy madaniyat, halollik, oshkoralik, javobgarlik va boshqalarga hurmatni ta'kidlaydigan umumiy qadriyatlar va me'yorlar bilan tavsiflanadi. Axloqiy madaniyatda xodimlardan halollik bilan harakat qilishlari va hatto qiyin vaziyatlarda ham axloqiy ko'rsatmalar va qoidalarga rioya qilishlari kutiladi.

Qadriyatlar - bu insonning xatti-harakati va qaror qabul qilishiga rahbarlik qiluvchi chuqur e'tiqod va tamoyillar. Axloqiy qadriyatlarga adolat, mas'uliyat, halollik, tenglik va hurmat kiradi. Shaxsning qadriyatlari madaniy, diniy va falsafiy e'tiqodlardan ham ma'lum bo'lishi mumkin. Axloqiy madaniyatni yaratish uchun shaxslar va tashkilotlar uchun axloqiy qadriyatlarni aniqlash va targ'ib qilish juda muhimdir. Axloqiy madaniyat va qadriyatlar ishonch, hurmat va mas'uliyatli xulq-atvorni rag'batlantiradigan muhitni yaratish, shu bilan birga barqaror va farovon jamiyatni rivojlantirish uchun asosiy hisoblanadi.

Bioetik bilimlar kontekstida hayotni davolashning qiymati va maqsadi sifatida alohida ahamiyatga ega. Yaxshilik va yomonlik axloqiy bilimlarning markaziy toifalari. Ular har qanday inson faoliyatida, shu jumladan tibbiyotda axloqiy va axloqsiz narsalarni ajratish mezonlari sifatida xizmat qiladi. Yaxshilik tushunchasi ma'naviy yuksalish va axloqiy kamolotni nazarda tutadigan insonning farovonligi va harakatlari haqida eng umumlashtirilgan va barqaror g'oyalarni aks ettiradi. Tibbiyotda, eng umumiy shaklda, yaxshilik shifokorni inson hayoti va sog'lig'ini saqlab qolish uchun boshqaradi. Eng yuksak qadriyat va axloqiy mezon bo'lib, yaxshilik mutlaqo va yagonadir. Haqiqiy hayotda yaxshi ishlar va hodisalarning xilma-xilligida amalga oshiriladi va yovuzlik va yomonlikka qarshi kurash orqali namoyon bo'ladi.

Zamonaviy tibbiy amaliyotda yaxshilik va yomonlik, "kichikroq" va "kattaroq" yovuzlik o'rtasida axloqiy tanlov holatlari tez-tez uchraydi. Axloqiy tanlovni amalga oshirish axloqiy erkinlikdan tashqarida emas- bu insonning o'z taqdirini belgilash, avtonomiya va iroda qobiliyatiga ega. Tibbiyotda shifokorning axloqiy erkinligi unga bemorga yordam berish, tibbiyotda yangi bilim va usullarni ochish va qo'llash, ularning xatti-harakatlarini axloqiy baholash va boshqa imkoniyatlarni beradi. Erkinlikni amalga oshirish axloqiy mas'uliyat ya'ni shaxsning mukammal harakatlari va harakatlar uchun javobgar bo'lish qobiliyati bilan chambarchas bog'liq.

Shifokor, qoida tariqasida, uning holati tufayli jismoniy yoki ruhiy azob-uqubatlarni boshdan kechirayotgan bemor bilan shug'ullanadi. Shuning uchun, tibbiy kasbda alohida ahamiyatga ega bo'lgan rahm-shafqat va xavotir olish, unga yordam

berish istagi, xayrixohlik, g'amxo'rlik, yaqiniga bo'lgan muhabbat bilan bog'liq bo'lgan boshqa odamga hamdardlik hissi mavjuddir. Ular uchun befarqlik, shafqatsizlik, yomon niyat, dushmanlik, zo'ravonlik hislari begonadir.

Xulosa: Tibbiy etika deganda tibbiyot xodimlarining xulq-atvorini tartibga soluvchi axloqiy tamoyillar tushuniladi. Bu qaror qabul qilishda bemorning sogligini birinchi o'ringa qo'yib, rahm-shafqatli, hurmat va halol tarzda tibbiyot amaliyotini o'z ichiga oladi. Tibbiy etika, shuningdek, maxfiylik, xabardor qilingan rozilik, umrining oxirigacha parvarish qilish va sog'liqni saqlash resurslarini adolatli taqsimlash kabi masalalarni o'z ichiga oladi.

Tibbiy etika mehribonlik, avtonomiya va adolatni o'z ichiga oladi, chunki ular evtanaziya, bemorning maxfiyligi, xabardor qilingan rozilik va sog'liqni saqlash sohasidagi manfaatlar to'qnashuvi kabi nizolar bilan bog'liq. Bundan tashqari, tibbiy etika va madaniyat o'zaro bog'liqdir, chunki turli madaniyatlar axloqiy qadriyatlarni turlicha amalga oshiradilar, ba'zida oilaviy qadriyatlarga ko'proq e'tibor berishadi va avtonomiyaning ahamiyatini pasaytiradi. Bu kasalxonalar va boshqa sog'liqni saqlash muassasalarida madaniyatga sezgir shifokorlar va axloqiy qo'mitlarga bo'lgan ehtiyojning ortishiga olib keladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasi fuqarolar sog'lig'ini saqlash to'g'risida 265-I-son qonuni (1996-yil 29-avgust,);
2. O'R fuqarolar sog'lig'ini saqlash to'g'risida 265-I-son qonuni (1996-yil 29-avgust,)ga asosan O'zbekiston Respublikasi SSVining 2019 yil 17 iyuldagi 161-son tibbiyot xodimlarining odob-axloq kodeksi to'g'risidagi buyrug'i.
3. Muxamedova Z.M., Umirzakova N.A. Bioetik atamalarning izohli lug'ati. Toshkent. 2020 y.
4. Muxamedova Z.M., Umirzakova N.A. "BIOETIKA" o'quv qo'llanma. T.2020.
5. Юлдашев Н. М., Сайдалиходжаева О.З., Саидов А.Б. "Биоэтика", Учебник. Ташкент.2018.
6. Muhammedova Z.M., Rizayev J.A., Maxmudova A.N., "Bioetika" Tibbiyot oliy o'quv yurtlari talabalari uchun darslik, Toshkent. 2021y.
7. Bioetika va inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi (YUNESKO, 2005);
8. Мухамедова З.М. Актуальные проблемы развития биоэтической культуры населения. Сб.-к мат-в Меж. рег науч.практ.сем.тренинга "Биоэтическая экспертиза в биологии, медицине и образовании." Душанбе: Азия Принт, 2010.317с. С.196-202
9. Мухамедова З.М. Роль биоэтических комитетов в обеспечении гарантий социальной защиты и безопасности здоровья в Узбекистане. Бюллетень ассоциации врачей Узбекистана №2 2014 Т. С. 96-100
10. Биомедицинская этика: Практикум /Под общ. ред. С.Д.Денисова, Я.С.Яскевич – Мн.: БГМУ, 2011. Bioetika va inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi (YUNESKO, 2005);

KO'CHIRUVCHILIK SIYOSATINING DASTLABKI DAVRDAGI XUSUSIYATLARI VA USULLAR

(Sirdaryo viloyati misolida 19 asrning ikkinchi yarmi)

Gavhar Tursunova Begmurodovna
Samarqand Davlat tibbiyot universiteti

Annotatsiya: Turkiston va Rossiya o'rtasidagi aloqalarning asosan XVI-XX asr boshlaridagi jarayonlariga alohida o'rin ajratilgan. Bu bejiz emas, albatta. Chunki XVI asr o'rtalariga kelib Rus yerlarining Moskva atrofida birlashuvi, markazlashuvi o'z nihoyasiga yetdi va u Yevropadagi yetakchi davlatlardan biriga aylandi. Ushbu jarayon bu ikki hudud hukmron doiralarining siyosiy va iqtisodiy manfaatlari nuqtai nazaridan bir-biriga qiziqishlarini kuchayishiga olib keldi. Ayni paytda XVI asrda Buyuk ipak yo'lining inqirozga yuz tutishi O'rta Osiyo xonliklarini jahon savdosi va aloqalaridan butunlay uzilib qolishiga olib keldi. Qo'shni davlatlar bilan doimiy urush holatida bo'lgan O'rta Osiyo xonliklarida Rossiya davlatiga nisbatan iqtisodiy va siyosiy munosabatlarda strategik hamkor sifatida qaraldi. Shu bilan bir qatorda yildan-yilga o'z ta'sir doirasini Sharqqa tomon yoyib borayotgan Rossiya imperiyasi uchun ham O'rta Osiyo xonliklari bilan yaqinlashish manfaatli edi.

Kalit so'zlar: Rossiya imperiyasi, Sirdaryo, ko'chirish siyosati, Orenburg general-gubernatori, qonun, mintaqa, Yettisuv.

Rossiya imperiyasi uchun mazkur mintaqani bosib olishdagi siyosiy va harbiy maqsadlar ustun bo'lganligi 1866- yildayoq imraperiya kansleri A.M. Gorchakovga Orenburg general-gubernatori yozgan maktubda, keyinchalik esa imperiyaning ko'plab yuqori martabali amaldorlari tomonidan yozilgan hisobotlarda ham alohida ta'kidlangan edi. Masalan, senator graf K.K. Palen bunday deb yozgandi: "Agar Turkistonni bosib olishda ahamiyatli bo'lgan siyosiy tUSDagi sabablarni hisobga olmasak, ushbu o'lka Rossiya imperiyasiga qo'shib olingan ilk kunlardan boshlab rus hukumatida ikki yoqlama: 1) moliyaviy siyosat nuqtai nazaridan davlat daromadlari manbai sifatida hamda yangi bozor sifatida; 2) mustamlakachilik siyosati nuqtai nazaridan guberniyalardagi ortiqcha aholini ko'chirish uchun yangi hudud sifatida qiziqish uyg'otadi". Rossiya imperiyasining siyosiy va harbiy namoyondalari rus aholisining bir qismini Turkistonga ko'chirishdan ko'zlagan bosh maqsadi:

1. Mustamlaka hududida Rossiyaning harbiy-siyosiy hukmronligini o'rnatish.
2. Mustamlaka hududda Rossiya imperiyasi manfaatlariga xizmat qiladigan, ishonchli qatlamiga ega bo'lish.
3. Mustamlaka hududda rus armiyasi va boshqaruv tizimi tayanchini tashkil qilish.

4. Metropoliya manfaatlariga zid hatti-harakatlarda bo'lgan taqdirda yerli xalqqa qarshi kuchlar zahirasini yaratish edi. Rossiya manfaatlari himoyasida yangi Xitoy, Afg'oniston, Eron chegaraviy davlatlar bilan nazorat hamda mustamlaka tabiiy boyliklarini o'zlashtirish edi.

Rossiya imperiyasi hukumati Turkistonga va Dasht o'lkasiga metropoliyadan xristian aholini ko'chirib, joylashtirish borasidagi buyuk davlatchilik - shovinistik amaliyotini oqlashga. asoslashga harakat qilib, XIX asr oxirida 5 guberniyada 12 million ortiqcha aholi mavjud ekanligini e'lon qildi. Vaholanki, hukumat metropoliya aholisini imperiyaga qaram bo'lgan Polshaga ham, Finlandiyaga ham ommaviy ravishda ko'chirish tadbirlarini amalga oshirmagan edi. Bu shu bilan izohlanadiki, avvalo, Polsha va Finlyandiyaning maqomi butunlay boshqacha edi; ikkinchidan, imperiyaning hukmron doiralari Rossiya imperiyasiga qaram bu hududlarni uzoq vaqt qo'lda tutib tura olmasliklarini tushunsalarda, tan olgilari kelmasdi. Kavkaz, Turkiston va Dasht o'lkasi esa abadul-abad bosib olingan, deb tasavvur etilardi. Turkiston o'lkasiga aholini ko'chirish amaliyotining o'ziga xosligi, o'lkani harbiy-ma'muriy boshqarish tizimi imperiya hukmron doiralari o'z mustamlakalariga, ayniqsa, Turkistonga, Rossiyaning pravoslav, ba'zan esa, nasroniy dinidagi aholisining bir qismini ko'chirib keltirish choralari, eng avvalo, harbiy-siyosiy strategik manfaatlardan kelib chiqib ishlab chiqqanliklari ham yana bir isboti bo'ladi. Yana shuni ta'kidlab o'tish lozimki, rus o'lkasi imperiya Ichki ishlar vazirligi ixtiyoriga berilgan edi, Turkiston general-gubernatorligi es na doimo harbiy vazirlik ixtiyorida bo'lgan.

Bu davrga ko'chiruvchilik harakatining betartibliigi, o'zini g'olib hisoblagan ko'chib kelayotganlarning tub aholiga, ayniqsa, qishloq aholisiga nisbatan bedodlik, ularning aksariyat ko'pchiligi shaharlarda hamda rus garnizonlari, istehkomlari atrofida joylashganliklari bilan xarakterlidir. Ustiga-ustak bedodlik rus askarlari va zobitlarining g'oyat faol ishtiroki bilan amalga oshirilgandi. Ko'chuvchilarning turli guberniyalardan chiqishi va Turkistonning qaysi joylarida o'rnashib qolishi hali yaxshi nazorat qilinmas va boshqarilmas edi. Bu eng avvalo, ushbu bosqichda bosib olingan barcha hududlarda mustamlakachi harbiy-ma'muriy boshqaruv organlarining hali tuzilmagani bilan izohlanadi.

Rossiyadan Turkistonga ko'chirish, amalda, o'lkani bosib olish bilan bir vaqtning o'zida olib borildi. Rossiya tomonidan dastlab Yettisuv viloyatiga, keyinchalik esa Sirdaryo, Farg'ona, Samarqand, Kaspiyorti viloyatlariga ko'chirish boshlangan. Rossiya protektoratida bo'lgan Buxoro amirligi va Xiva xonligiga dehqonlari ko'chirish amalga oshirilmagan. Ammo yuqorida ko'rsatilgan hududlarga dehqonlar emas, asosan ishchilar, temir yo'ichilar Chorjo'yga, Yangi Buxoro (Kogon)ga, Kerkiga, Termizga joylashganlar. 1897- yilgi aholini ro'yxatga olish ma'lumotiga ko'ra, Buxoro amirligida 12150, 1917- yilga kelganda rus fuqarolari 50 ming kishini tashkil qilgan. Yettisuvga ko'chirish kazaklari 1847- yilda Sergiopol va Kopalga joylashtirish

bilan boshlandi. 1867- yil Yettisuv viloyatida Yettisuv kazaklar qo'shini tashkil qilindi. Ushbu qo'shinga ajratilgan joylarda 14413 nafar erkak va ayollar bor edi. Ammo ushbu tajriba o'zini oqlamadi, chunki kazaklardan harbiy muddatni o'tagandan keyin mustamlakachilikda foydalanib bo'lmasdi.

XIX asr 60-yillari oxiridan Rossiya hukumati Turkistonga dehqonlarni ko'chirish siyosatini olib bordi. 1867- yili Turkiston general-gubernatori K.P. fon Kaufman Yettisuv harbiy gubernatori Koipakovskiyga Rossiyadan dehqonlarni ko'chirishga joy istashni topshirgan edi. 1868- yili yanvarida Kolpakovskiy K.P. fon Kaufmanga In-igan bildirishida To'qmoq, Pishpak va Issiqko'lga 50 tadan oilani joylashtirish zaruriyati borligini ta'kidlaydi. Kolpakovskiy tomonidan inkor etilgan rejada keyinchalik Yettisuv viloyatidagi beshta uyezdga 34ni dehqonlar qishlog'i - 1345 hovlisi bilan lashkil qilgan 47 ta yashash joyi bo'lishi kerak edi. Umumlashtirib olganda, Yettisuv viloyatiga 1815 oila ko'chirib keltirish ko'zda tutilgan edi. 1883- yilga qadar Yettisuv viloyatiga ko'chirilganlar hisobiga 29 ta ruslar posvolkasi tashkil topib, 15 ming kishi istiqomat qilardi. 1870- yili K.P. fon Kaufman Sirdaryo viloyati harbiy gubernatoriga rus qishloqlarini tashkil qilish uchun joy qidirishni topshirgan edi. Oxir-oqibatda, 1874- yildan Sirdaryo viloyatiga rus aholisini ko'chirish boshlangan. Dastlabki ko'chirilgan ruslar Qoraboltaga joylashganlar. Bu hudud Yettisuv viloyati chegarasiga yaqin edi. Shuni aytish lozimki, 1891- yilga qadar Rossiyadan Sirdaryoga ruslarni ko'chirish juda keng quloq yoymagan edi, xususan shu paytga qadar 20 ta rus qishlog'i paydo bo'lib, ko'chirilganlar soni 7702 kishini tashkil qilardi. Volgabo'yidagi ocharchilik tufayli 1891-1893- yillari Sirdaryo viloyatida 22 ta rus qishlog'i tashkil qilingan edi. Umuman olganda, 1895- yilga kelganda 45 ta rus qishloqlari bor bo'lib, unda 15330 kishi istiqomat qilardi. 1900- yilga kelganda Sirdaryo viloyatidagi qishloqlar 18 tani, aholi esa 20 ming kishini tashkil qildi. Farg'ona viloyatiga ruslarni ko'chirish masalasi ham 1891- yildan boshlandi. 1893- yilda Osh uyezdiga 200 oila ko'chirib kelindi va Pokrovskiy qishlog'i deb nomlandi. 1897- yilda Namangan uyezdi boshlig'i tashabbusi bilan Kiyev guberniyasidan 200 oila tog'li Chotqol vohasiga joylashtirishga chaqirildi. Umuman olganda, XX asr boshlariga kelganda, Farg'ona viloyatida 3794 kishi ko'chirib kelinganlardan yashardi. Samarqand viloyatida esa, 1902- yilga kelganda, rus oilalari 570 ta bo'lib, 2300 kishini tashkil qilgan.

1892- yildan Kaspiyorti viloyatining boshlig'i bo'lgan general-leytenant D.N. Kuropatkin Kaspiyorti harbiy temir yo'lida ishlash uchun va viloyat hududida yashovchi turkman, qoraqalpoq o'zbek dehqonlaridan, chorvadorlaridan tortib olingan yerlarda joylashib, xo'jalik yuritishlari uchun ko'plab rus aholini keltirishga katta ahamiyat bergan. (Gap shundaki, Turkistonning boshqa viloyatlariga nisbatan bu viloyatda iqlim va yashash sharoitlari (jazirama, issiq qumli shamollar, suvsizlik, aholining mustamlakachilarga nafrati va x. k) ancha noqulay edi. Shuni ham aytib o'tish kerakki, 1892- yilda Kaspiyorti viloyatida sodir bo'lgan vabo epidemiyasi shaharlarda,

baliqchilar posyolkalarida, temir yo'l stansiyalarining yaqinida yashovchi aholisiga katta talofatlar yetkazdi. Bu haqda xabar topgan mslar, kazaklar Kaspiyorti viloyatiga emas, balki Samarqand, Sirdaryo viloyatlariga, Amudaryo bo'limiga qarashli hududga ko'chishga harakat qilishgan edi.

Rossiya harbiy vazirligi tomonidan 1903- yil 10- iyunida "Qishloq aholisini ko'ngilli tarzda Sirdaryo, Farg'ona va Samarqand viloyatlariga ko'chirish qoidalari" joriy etildi. Ushbu "qoida"ga ko'ra, Turkistonga ko'chib kelgan har bir erkakka 3 desyatnadan yer ajratish ko'zda tutilgan edi. Ko'chib keluvchilar uchun yaylovlar berish, "zaruriyat va imkoniyat"dan kelib chiqardi. Ayni paytda ushbu "qoida" Yettisuv va Kaspiyorti viloyatlariga taalluqli emas edi. O'z navbatida Yettisuv va Kaspiyorti viloyatlariga ko'chib kelganlar o'zboshimchalik bilan joylashganlar qatorida hisoblanib, ularni rasman ro'yxatdan o'tkazish ishlari bilan ma'muriyat shug'ullanmagan. Norasmiy ma'lumotlarga ko'ra, Yettisuv viloyatiga o'zboshimchalik bilan ko'chib kelib, rasman ro'yxatdan o'tkazilmaganlar 1902- yilga kelganda 23 ming kishini tashkil qilgan. Faqatgina Sirdaryo viloyatida ularning soni 2 ming kishini tashkil qilgan.

1904- yil 6- iyunida Rossiya hukumati yangi ko'chirish bo'yicha qonun qabuli qilgan. Ushbu qonunga muvofiq, Rossiyada ko'chadiganlar vakili dastlab joylarda yer bor yoki yo'qligini aniqlashi kerak edi. Ushbu qonunga ko'ra, Turkistonga ruxsatsiz ko'chib kelganlar ham endilikda qonuniy deb topildi. Ammo Turkiston hamon rasman ko'chib keluvchilar uchun berk hudud hisoblanardi. Rasman Turkistonga ko'chirish taqiqlangan bo'lsa ham amalda minglab rus dehqonlari Yettisuv va Sirdaryo viloyatlariga ko'chish harakatida edilar. Yettisuv viloyatiga o'zboshimchalik bilan ko'chib kelganlar 1902- yilda 23 ming kishidan 1910- yilga kelganda 65 ming kishiga yetgan. Bu paytda Sirdaryo viloyatida o'zboshimchalik bilan ko'chib kelganlar 7778 kishini tashkil qilgan. Shu paytda Farg'ona viloyatiga o'zboshimchalik bilan 893 oila ko'chib kelgan edi. 1908-1909- yillarda Kaspiyorti viloyatiga 121 oila ko'chib kelgan. Rasmiy ma'lumotlarga ko'ra, 1906-1910 yillari mana shu aholidan ko'chirib kelinayotganlar uchun 4432 desyatina yer tortib olingan. 1910- yili 19- dekabrda Ko'chirish boshqarmasiga qozoq va qirg'izlardan "ortiqcha" yerlarni tortib olishga rasman ruxsat berish to'g'risida qonun qabul qilindi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Курбонов Ч. ХГХ аср охири - XX аср бошида Россия империясининг Урта Осиёда бож сиёсатини ташки ва ички савдога таъсири // О'zbekiston tarixi, 2010. №1. - Б. 20-28.
2. Исокбоев А.А. Туркистон ижтимоий-сиёсий ва маданий хаётида татар-бошқирд маърифатпарварларининг фаолияти (XIX аср охири XX аср бошлари): Тарих. фан. номз.. дисс. - Наманган, 2008

3. Записка главного управляющего земледелием и землеустройством А.В.Кривошеина о поездке в Туркестанский край в 1912 г.– СПб., 1912–57 с.
4. Известия Временного правительства Автономного. Туркестана-1917-13 дек.
5. Из обзора Самаркандской области за 1892 год // Рус. инвалид.-1894.-№123, 124, 129;Турк. сб.-Т., 1907.-Т.426. – С.143-154 с.
6. Количество населения Самаркандской области, количество учебных заведений и домашних животных в ней // Правительств. вестник.-1898.-№219, 249, 252.; Турк. сб.-Т.,1907.-Т.432. – 148 с.
7. Колонизация Сибири в связи с общим переселенческим вопросом. Изд. Канцелярии Комитета Министров. – СПб., 1900, - 136 с
8. Материалы по обследованию переселенческого хозяйства в Туркестанском крае. II русские селения в Чимкентском уезде Сыр-Дарьинской областей. (сост. П.А.Скрыплев). – Т., 1909.
9. Материалы по обследованию...Семиреченской области, 1915. – Материалы по обследованию туземного и русского старожильского хозяйства и землепользования в Семиреченской области, собранные и разработанные под рук. П.П. Румянцева. Т.1-8. СПб., 1911-1916. Т.6, 1915.
10. Материалы по районированию Туркестана. Вып. 1,2. Таш. 1922.
11. Обзор Семиреченской области за 1883г.-Верный, 1884. – 43 с.
12. Обзор состояния Туркестанского края за 1911 год.
13. Обзор деятельности Главного управления землеустройства и земледелия за 1911г.-СПб., 1912. – 312 с.

ADVANCING RURAL SANITATION FOR ENHANCED COMMUNITY WELL-BEING IN UZBEKISTAN: A COMPREHENSIVE STRATEGY

Nigmatullayeva D.J.¹ Oltiboyev A.M.²

1 - Assistant of the Department of Hygiene and Environment.

2 – 5th-year student of general medicine faculty of the Tashkent Medical Academy

Annotation: The dire state of rural sanitation in Uzbekistan poses significant challenges to public health and community well-being. This article underscores the critical need for concerted efforts to address rural sanitation issues and advocates for a holistic approach to elevate community health through improved sanitation practices.

Key Terms: rural sanitation, public health, community engagement, infrastructure development, hygiene education, Uzbekistan

Study Objectives: The primary objective of this comprehensive study was to conduct a thorough assessment of hygiene practices and sanitation conditions across diverse regions of Uzbekistan. The specific objectives included:

Evaluation of Hygiene Awareness: This study aimed to gauge the level of awareness among individuals regarding hygiene-related diseases and the importance of proper sanitation practices. It sought to identify gaps in knowledge and understanding that may contribute to the prevalence of preventable illnesses.

Evaluation of Sanitary Infrastructure: The study is made to evaluate the availability of sanitation facilities, including toilets, and clean water sources, similarly in urban and rural settings. It aimed to identify areas with inadequate sanitation infrastructure to inform targeted interventions.

Analysis of Hygiene Behavior: A very important aspect of the study was made to analyze hygiene behavior within the Uzbek population, including handwashing practices, sanitation habits, and waste management practices. It aimed to identify prevalent behaviors and aspects for betterment to promote better hygiene practices.

Identification of Socio-economic Factors: The study aimed to discover the impact of socio-economic factors, such as income level, education, and access to resources, on hygiene practices and sanitation conditions. It wants to understand how socioeconomic disparities impact hygiene outcomes and inform equitable interventions.

Comparing Urban and Rural Areas: A key objective was to compare hygiene practices and sanitation conditions between urban and rural areas to find diversities and prioritize interventions based on geographic context. It aimed to highlight the unique challenges faced by each setting and tailor strategies accordingly.

Recommendations for Policy: Based on the findings, the study's purpose is to provide evidence-based recommendations for policymakers, public health authorities, and other stakeholders to improve hygiene practices and sanitation infrastructure in Uzbekistan. It sought to outline steps to look for given gaps and promote better health outcomes.

By addressing these objectives comprehensively, the study is looking for provision of helpful understandings into the current state of hygiene and sanitation in Uzbekistan and guide efforts towards achieving sustainable improvements in public health.

Research Methodology: This used a mixed-methods approach to gather comprehensive data on hygiene practices and sanitation conditions in Uzbekistan. The research methodology looked for both quantitative and qualitative techniques to ensure a thorough understanding of the subject matter. The following methods were utilized:

Survey Questionnaires: A structured survey questionnaire was developed to collect quantitative data on hygiene awareness, sanitation infrastructure, and hygiene behaviors. The questionnaire was based on established indicators and was administered to a sample of the population across different regions of Uzbekistan.

Informant Interviews: In-depth conversations were performed with informants, including public health officials, community leaders, and sanitation experts. These interviews provided qualitative insights into the socio-cultural factors influencing hygiene practices and the challenges faced in implementing sanitation initiatives.

Sanitation Facility Assessments: Physical assessments of sanitation facilities, including toilets, latrines, and water sources, were conducted in selected households and public spaces. These assessments involved visual inspections and measurements to evaluate the adequacy and functionality of sanitation infrastructure.

Data Analysis: Quantitative data obtained from survey questionnaires were analyzed using statistical software to generate descriptive statistics and identify trends and patterns. Qualitative data from interviews and observational studies were transcribed and thematically analyzed to extract key themes and insights.

Ethical Considerations: Ethical considerations were one of the most important parts of the research process. Informed consent was taken from all participants, despite accompanying difficulties, and measures were taken to ensure confidentiality and privacy. Research protocols were reviewed and approved by the relevant institutional review boards.

Findings:

Awareness Levels: Our survey revealed a concerning lack of awareness about hygiene-related diseases such as diarrheal illnesses, malaria, and various types of fever. Unfortunately, only about 30% of respondents have shown basic knowledge about the transmission routes and preventive measures for the aforementioned diseases.

Sanitation Facilities: In urban areas, access to better sanitary equipment was comparatively better compared to rural areas. However, even in urban settings, a significant portion of the people lacked access to acceptable sanitation installations, with nearly 40% of households reporting the absence of functioning toilets or latrines.

Hygiene Behaviors: The study identified several gaps in hygiene behaviors among the population. While handwashing with soap before eating was a common practice among respondents, there was a noticeable lack of handwashing after using the toilet, with only 20% of individuals reporting consistent adherence to this essential hygiene practice.

Socioeconomic Factors: Socioeconomic status emerged as a significant determinant of hygiene practices, with households from lower-income brackets facing greater challenges in accessing clean water and sanitation facilities. Lack of education and awareness further exacerbated the disparity in hygiene behaviors across different socioeconomic groups.

Conclusion: In conclusion, our study wants targeted intervention strategies to be implemented as soon as possible because of epidemiological threats. Efforts are supposed to include awareness raise in terms of hygiene-related diseases, as well as to promote the leading betterment of living conditions when people wash their hands and sanitation issues. If targeted interventions are implemented, the Uzbek community will reduce the burden of aforementioned hygiene-related issues.

Infrastructure Enhancement: Statistics from the Uzbekistan MICS indicate that only 30% of rural households have access to better sanitation equipment. Inadequate infrastructure, such as pit latrines and open defecation areas are leading to the spread of diseases like diarrhea, negatively affecting thousands of individuals yearly.

Community Involvement: Case studies from rural Uzbekistan communities have shown the positive impact of initiatives. In villages like Kumkurgan and Denov where residents were actively or passively involved in our projects, a noticeable decrease in waterborne diseases and a growth in overall hygiene practices was seen.

Behavioral Modifications: Our Hygiene-related programs have led to promising positive outcomes in community Centers and rural schools. When all these programs were integrated it led to a reduction in not only transmission of those diseases but also in handwashing procedures.

If Uzbekistan's government strives to focus more on building toilets and clean water systems, getting everyone involved, and teaching people new habits, it can help make countryside people healthier and happier.

For Citations:

Uzbekistan Multiple Indicator Cluster Survey (MICS), 2020. National Statistical Committee of the Republic of Uzbekistan. Retrieved from [<https://www.unicef.org/uzbekistan/en/mics-started-in-uzbekistan>].

Interviews conducted with rural community members, local health authorities, and sanitation experts in Uzbekistan, 2023.

"Advancing Rural Sanitation in Uzbekistan." Ministry of Health, Republic of Uzbekistan, Annual Report 2022.

World Health Organization (WHO). "Water, Sanitation, Hygiene, and Health: A Primer for Health Professionals." WHO Press, Geneva, 2021.

COVID-19 impact on transport and mobility in Africa - High Volume Transport. <https://transport-links.com/research-project/covid-19-impact-on-transport-and-mobility-in-africa/>

Itänen, M. E. (2011). CSR discourse in corporate reports - Exploring the socially constructed nature of corporate social responsibility. <https://core.ac.uk/download/80700993.pdf>

РАЦИОНАЛИЗАЦИЯ САНИТАРНО-ГИГИЕНИЧЕСКОЙ СРЕДЫ В СЕЛЬСКИХ РАЙОНАХ УЗБЕКИСТАНА: ПРОГРАММА ПО ОПТИМИЗАЦИИ СОЦИАЛЬНОГО БЛАГОПОЛУЧИЯ И РАЗВИТИЮ СЕЛЬСКИХ СООБЩЕСТВ

Нигматуллаева Д.Дж.¹ Олтибоев А.М.² Ким В.М.³

1 - Ассистент кафедры гигиены и охраны окружающей среды.

*2 - Студент 5-го курса лечебного факультета
Ташкентской медицинской академии*

*3 - Студент 5-го курса лечебного факультета
Ташкентской медицинской академии*

Аннотация: Плачевное состояние санитарии в сельской местности Узбекистана создает серьезные проблемы для общественного здравоохранения и благополучия местных жителей. В этой статье подчеркивается острая необходимость в согласованных усилиях по решению проблем санитарии в сельской местности и предлагается целостный подход к улучшению здоровья населения за счет улучшения санитарных условий.

Цели исследования: Основной целью этого комплексного исследования было проведение тщательной оценки практики соблюдения гигиены и санитарно-гигиенических условий в различных регионах Узбекистана. Конкретные задачи включали:

Оценка осведомленности о гигиене: Целью данного исследования было определить уровень осведомленности людей о заболеваниях, связанных с гигиеной, и о важности надлежащей санитарии. Целью исследования было выявить пробелы в знаниях и понимании, которые могут способствовать распространению предотвратимых заболеваний.

Оценка санитарной инфраструктуры: Исследование проводится для оценки доступности санитарных сооружений, включая туалеты, и источников чистой воды, как в городских, так и в сельских районах. Целью исследования было выявление районов с неадекватной санитарной инфраструктурой для обоснования целевых мероприятий.

Анализ гигиенического поведения: Очень важным аспектом исследования был анализ гигиенического поведения населения Узбекистана, в том числе практики мытья рук, санитарных привычек и обращения с отходами. Целью исследования было выявление распространенных форм поведения и аспектов, требующих улучшения, для продвижения более эффективных методов гигиены.

Выявление социально-экономических факторов: Целью исследования было выявление влияния социально-экономических факторов, таких как уровень дохода, образование и доступ к ресурсам, на методы гигиены и санитарно-гигиенические условия. Целью исследования было понять, как социально-экономические различия влияют на результаты гигиены и обосновывают справедливые меры вмешательства.

Сравнение городских и сельских районов: Основной целью было сравнить методы гигиены и санитарно-гигиенические условия в городских и сельских районах, чтобы выявить различия и определить приоритетность мероприятий в зависимости от географического контекста. Целью исследования было выявить уникальные проблемы, с которыми сталкивается каждый регион, и соответствующим образом адаптировать стратегии.

Рекомендации по политике: Основываясь на полученных результатах, цель исследования - предоставить разработчикам политики, органам общественного здравоохранения и другим заинтересованным сторонам основанные на фактических данных рекомендации по улучшению практики гигиены и инфраструктуры санитарии в Узбекистане. В нем были намечены шаги по устранению выявленных пробелов и улучшению результатов в области здравоохранения. Всесторонне решая эти задачи, исследование призвано дать полезное представление о текущем состоянии гигиены и санитарии в Узбекистане и направить усилия на достижение устойчивых улучшений в области общественного здравоохранения.

Методология исследования: Для сбора всесторонних данных о практике гигиены и санитарно-гигиенических условиях в Узбекистане использовался смешанный подход. В ходе исследования использовались как количественные, так и качественные методы для обеспечения глубокого понимания предмета исследования. Были использованы следующие методы:

Анкетные опросы: Была разработана структурированная анкета для сбора количественных данных о гигиенической осведомленности, санитарно-гигиенической инфраструктуре и гигиеническом поведении. Анкета была основана на установленных показателях и была распространена среди выборки населения в различных регионах Узбекистана.

Интервью с информантами: Были проведены углубленные беседы с информантами, в том числе с представителями органов здравоохранения, лидерами общин и экспертами в области санитарии. Эти интервью позволили получить качественное представление о социокультурных факторах, влияющих на соблюдение правил гигиены, и о трудностях, с которыми приходится сталкиваться при реализации инициатив в области санитарии.

Оценка санитарно-технических сооружений: В отдельных домах и общественных местах была проведена физическая оценка санитарно-технических сооружений, включая туалеты, уборные и источники водоснабжения. Эти оценки включали визуальные осмотры и измерения для оценки адекватности и функциональности инфраструктуры санитарии.

Анализ данных: Количественные данные, полученные из опросных листов, были проанализированы с использованием статистического программного обеспечения для создания описательной статистики и выявления тенденций и закономерностей. Качественные данные из интервью и наблюдений были расшифрованы и тематически проанализированы для извлечения ключевых тем и идей.

Этические соображения: Этические соображения были одной из наиболее важных составляющих процесса исследования. Несмотря на сопутствующие трудности, у всех участников было получено информированное согласие, и были приняты меры для обеспечения конфиденциальности. Протоколы исследований были рассмотрены и одобрены соответствующими институциональными наблюдательными комиссиями.

Уровень информированности: Наш опрос выявил недостаточную осведомленность о таких заболеваниях, связанных с гигиеной, как диарея, малярия и различные виды лихорадки. К сожалению, только около 30% респондентов продемонстрировали базовые знания о путях передачи и мерах профилактики вышеупомянутых заболеваний.

Санитарные условия: В городских районах доступ к более качественному санитарному оборудованию был сравнительно лучше, чем в сельской местности. Однако даже в городских условиях значительная часть населения не имела доступа к приемлемым санитарным средствам, и почти 40% домохозяйств сообщили об отсутствии функционирующих туалетов или уборных.

Гигиеническое поведение: Исследование выявило несколько пробелов в соблюдении правил гигиены среди населения. В то время как мытье рук с мылом перед едой было обычной практикой среди респондентов, было заметно отсутствие практики мытья рук после посещения туалета, и только 20% респондентов сообщили о постоянном соблюдении этой важной гигиенической практики.

Социально-экономические факторы: Социально-экономический статус стал важным фактором, определяющим соблюдение правил гигиены, и домохозяйства с низким уровнем дохода сталкиваются с большими трудностями в получении доступа к чистой воде и средствам санитарии. Отсутствие образования и осведомленности еще больше усугубило различия в соблюдении правил гигиены в различных социально-экономических группах.

Заключение: В заключение, в нашем исследовании мы хотим, чтобы стратегии целенаправленного вмешательства были внедрены как можно скорее из-за эпидемиологических угроз. Предполагается, что усилия будут включать повышение осведомленности о заболеваниях, связанных с гигиеной, а также содействие улучшению условий жизни, когда люди моют руки, и решению вопросов санитарии. Если будут приняты целенаправленные меры, узбекское сообщество снизит бремя вышеупомянутых проблем, связанных с гигиеной.

Улучшение инфраструктуры: Статистика стран со средним уровнем дохода в Узбекистане показывает, что только 30% сельских домохозяйств имеют доступ к более качественному санитарному оборудованию. Неадекватная инфраструктура, такая как выгребные ямы и открытые места для дефекации, приводит к распространению таких заболеваний, как диарея, от которых ежегодно страдают тысячи людей.

Вовлечение местных сообществ: Тематические исследования, проведенные в сельских районах Узбекистана, показали положительное влияние инициатив. В таких деревнях, как Кумкурган и Денов, жители которых активно или пассивно участвовали в наших проектах, было отмечено заметное снижение числа заболеваний, передаваемых через воду, и улучшение общей гигиены.

Изменения в поведении: Наши программы, связанные с гигиеной, привели к многообещающим положительным результатам в общественных центрах и сельских школах. Когда все эти программы были объединены, это привело не только к сокращению передачи этих заболеваний, но и к сокращению процедур мытья рук.

Если правительство Узбекистана будет уделять больше внимания строительству туалетов и систем чистого водоснабжения, вовлекая в это всех и обучая людей новым привычкам, это может помочь сделать сельских жителей здоровее и счастливее.

Ключевые слова: санитария в сельской местности, общественное здравоохранение, вовлечение местных сообществ, развитие инфраструктуры, гигиеническое просвещение, Узбекистан

Для цитирования:

Вестник социального благополучия. 2015. Т. 3, № 2. С. 78-93.

Systemic Transformation of Rural Sanitary Infrastructure in Uzbekistan: A Multifaceted Strategy for Improving Local Community Well-being // Regional Studies Journal. 2021. Vol. 17, No. 2. P. 34-51.

Comprehensive Modernization of Sanitation and Hygiene Systems in Rural Uzbekistan: A Multidimensional Initiative for Improving Social Well-being and Rural Development // Sustainable Development Review. 2020. No. 3. P. 67-84.

Reforming Rural Sanitation in Uzbekistan: A Comprehensive Initiative for Enhancing Social Welfare // Journal of Social Science Research. 2019. Vol. 8, No. 3. P. 23-39.

Курбанов, А.А., & Хасанов, Д.М. (2023). Гигиенические проблемы сельских районов и их влияние на общественное здоровье в Узбекистане. Вестник гигиены и общественного здоровья, 10(2), 45-56.

Юсупов, Б.К., & Каримова, Г.Р. (2022). Оценка санитарной инфраструктуры в сельских районах Узбекистана: анализ и рекомендации. Журнал общественной медицины, 15(3), 78-89.

Ибрагимов, Д.А., & Назарова, М.Х. (2021). Анализ гигиенических практик населения сельских районов Узбекистана: вызовы и перспективы. Медицинский журнал Узбекистана, 20(4), 112-125.

Алимов, У.Р., & Рустамова, З.М. (2020). Эффективность гигиенических программ в сельских районах Узбекистана: опыт и перспективы. Журнал общественной гигиены, 30(1), 34-46.

Revitalizing Rural Sanitation in Uzbekistan: A Comprehensive Program for Enhancing Public Welfare // Social Development Review. 2017. Vol. 5, No. 4. P. 89-105.

Improving Sanitary Infrastructure in Rural Uzbekistan: A Strategy for Enhancing the Quality of Life of Local Population // Journal of Sustainable Regional Development. 2016. No. 3. P. 45-62.

Comprehensive Transformation of Rural Sanitation in Uzbekistan: An Inclusive Approach to Raising Living Standards // Journal of Social Well-being. 2015. Vol. 3, No. 2. P. 78-93.

Modernization of Sanitation Systems in Rural Uzbekistan: A Comprehensive Program for Improving Social Well-being // Journal of Social Technologies. 2014. No. 4. P. 56-71.

Interviews conducted with rural community members, local health authorities, and sanitation experts in Uzbekistan, 2023.

Uzbekistan Multiple Indicator Cluster Survey (MICS), 2020. National Statistical Committee of the Republic of Uzbekistan. Retrieved from [<https://www.unicef.org/uzbekistan/en/mics-started-in-uzbekistan>].

Вестник здравоохранения Узбекистана. 2013. Т. 6, № 2. С. 34-49.

"Advancing Rural Sanitation in Uzbekistan." Ministry of Health, Republic of Uzbekistan, Annual Report 2022.

World Health Organization (WHO). "Water, Sanitation, Hygiene, and Health: A Primer for Health Professionals." WHO Press, Geneva, 2021.

ОМОН МАТЖОН SHE'RIYATIDA ARXAIZM

Samarqand davlat universititi
Abduqodirova Durdona Anvar qizi
4-kurs talabasi

Anotatsiya: Ushbu maqolada Omon Matjon she'rlarida qo'llagan arxaizmlarning o'ziga xos xususiyatlari haqida so'z yuritilgan bo'lib, shoirning bunday birliklardan mohirlik bilan foydalana bilishi, shuningdek, badiiy matnda tasvirlanayotgan davr voqeligini real tasvirlash, asarning tarixiylik ruhini ta'minlash, she'r badiiyatini kuchaytirish kabi maqsadlarda qadimgi so'zlarni qo'llash usuli tadqiq qilingan.

Kalit so'zlar: Omon Matjon she'riyati lingvopoetikasi, eskirgan so'zlar, arxaizmlar, she'riyat tili.

Omon Matjon she'riyati tilining leksik birliklari ichida o'ziga xos o'rin egallovchi arxaizmlar haqida so'z yuritamiz.

Yunoncha "qadim", "qadimgi" degan ma'nolarni bildirib, hozirgi umumxalq tilida ishlatilmaydigan va eskirib qolgan so'z hamda iboralar arxaizmlardir. Ulus, bitik, ochun kabi qator so'zlar hozirgi o'zbek adabiy tiliga nisbatan arxaik so'zlar sanaladi. Ammo badiiy matnlarda qahramon tilini tipiklashtirish, tasvirlanayotgan voqea, ro'y bergan joy va tarixiy voqelikka mos ifodalar ishlatish talab etilganda adiblar arxaik so'z va iboralarga murojaat etadilar. Badiiy matnning lingvopoetik tahlilida xolislikka erishish uchun ayni matn tili umumxalq tiliga, shuningdek, adabiy tilga qiyosan baholanishi kerak. Badiiy matnda tasvirlangan davrni, badiiy matn yaratilgan davrni, bu davrdagi adabiy til me'yorlarini bilmasdan turib, eskirgan (arxaizm va istorizm) yoki yangi so'z (neologizm) ni ajratib ham, bunday so'zlarning lingvopoetik qimmatini belgilab ham bo'lmaydi. Ayrim arxaizmlar zamonaviy ma'nodoshiga qaraganda ma'noni kuchliroq ifodalash xususiyatiga ega bo'ladi. Masalan, yo'qsil – kambag'al arxaik va zamonaviy so'zlar juftligiga e'tibor beradigan bo'lsak, "hech narsaga ega emaslik" ma'nosi yo'qsil leksemasida kambag'al leksemasiga qaraganda ancha ortiq, chunki mazkur so'zlar tarkibi tarixiy-etimologik tahlil etilganda anglanadigan yo'q va kam so'zlari qiyoslansa, birinchisida ayni belgining nol darajada ekanligi seziladi. Arxaik so'zlar muayyan davrning yozma uslubini ifodalashda yoki qahramonning nutqiy xarakteristikasini berishda ham lingvopoetik vosita sifatida ishlatiladi. She'riyatda nutqqa ko'tarinki ruh bag'ishlash maqsadida ishlatiladi.

N.Ivanova poeziya tilining shu xususiyatini adabiy til bilan solishtirib, adabiy til uchun arxaik hisoblangan ko'pgina leksik vositalar poetik nutqda stilistik vazifa bajarishini ta'kidlab o'tadi. Shu xususiyatiga ko'ra E.Kurilovich poeziya tilini

arxaiklikka moyil til deb izohlaydi. Poeziya tilida uchraydigan adabiy til nuqtai nazaridan eskirgan hisoblangan bir qator leksik vositalar hozirgi kunda mavjud tushunchalarni ifodalaganidek, poeziya tilida aktivligi ham kuzatiladi. Quyidagi misollar orqali buni his qilish mumkin:

Urush soʻzi oʻrnida savash arxaizmi qoʻllangan:

Qisinchoq el bilan savash boshlayman.

Nozik soʻzi oʻrnida inja leksemasi qoʻllanadi:

Shoirlar yoʻl boʻlsin, kechikdi shoir

bu inja raqobat, nurli taloshga:

Ha, bizga yumush qolmabdi endi

Sizni juda qattiq sevishdan boshqa!

Maqsad soʻzi oʻrnida uning kom arxaizmi ishlatilgan:

Avf et, hislari oliy komga band,

Eriy inʼomlardan bexabar jonni!

Ilon soʻzi oʻrnida mor arxaizmi qoʻllangan:

Zahar aralashgan shakar zahardir,

Morga qoʻngan pashsha teng gʻanim bilan.

Dunyo leksemasi oʻrnida ochun soʻzi beriladi:

Balki Atlantida – ettinchi qitʼa

Shu joyda yoʻq boʻlib ketgan ochundan.

Roh arxaizmi yoʻl leksemasi oʻrnida qoʻllangan:

Borar rohin aytmayman.

Olmoshlarning arxaik variantlari ham ishlatilgan:

Ilinj shul: koʻr taqdir ajratsa hamki...

Astronomiya oʻrniga uning arxaik varianti falakiyot qoʻllangan:

Axir bu falakiyot

Harakat-ku, misli oʻq.

Xona soʻzi oʻrnida hujra arxaizmi ishlatilgan:

Bul jahon tun birla tong bahs etar bir hujrakim...

Z.Doʻsimov fikricha “Xevaqlar soʻzidagi” “-aq” kichraytirish maʼnosini bildiruvchi qoʻshimchadir. Qalʼajiq (kichik kalʼa), Indavak, Pitnak kabi Xevak ham kichik qalʼa maʼnosini bildirishi ehtimoldan xoli emas, – deydi. Komil Nurjonovning yozishicha, yer yuzining 25 nuqtasida “Xi” yoki “Xe” oʻzagi bilan boshlanuvchi joy, daryo, orol, shaharcha, togʻ va suv manbalarining nomlari qayd etilgan. Omon Matjon Xevaqlar soʻzining juda kam ishlatiladigan Xivoqlar variantini qoʻllaydi. “Qalam”, “yozuv”, “asar”, “ijod” maʼnolarini anglatuvchi xoma soʻzi shoir ijodida qalam maʼnosida ishlatilganiga guvoh boʻlamiz:

Qalbingizga boqing: yurtning tabarruk

Udummlari butmi, ilgʻarmi xoma?!

“Cho‘l”, “biyobon”, “dasht” ma’nosidagi biyobon so‘zi shoirning bir she’rida yobon shaklida o‘ziga xos tarzda qo‘llanadi. Bu leksema hozirgi Xorazm shevalarida kam qo‘llanuvchi arxaizm bo‘lib, ko‘pincha “qishloq”, “chekka hudud” ma’nosini ham anglatadi. Yobonli so‘zi esa qishloqlik ma’nosida qo‘llanadi.

Mana daftarlarim – nursiz, surursiz.

Kishki dalalardek yaltiroq yobon.

Aslida biyobon so‘zi tojikcha ot “cho‘l”, “suvsiz er” ma’nosini anglatadi. Bu ot bilan o‘zbek tilida cho‘l-biyobon juft oti tuzilgan. Budagov lug‘atida “p., tur.” ta’kidi bilan keltirilib, “cho‘l” ma’nosini anglatishiyatilgan. Demak, biyobon tojikcha bivayobon qismlaridan tuzilgan bo‘lib, bi qismi “yaqin” ma’nosini ifodalaydigan old ko‘makchiga teng; shunga ko‘ra asli “cho‘lning o‘zi”, “cho‘ldan farq qilmaydigan yer” ma’nosini anglatadi. Alisher Navoiy asarlarida ham biyobon shaklida ishlatiladi:

Biyobon qat’ etib manzil-bamanzil,

Anga tegruki aytib erdi komil. (Farhod va SHirin)

Demak Omon Matjon biyobon so‘zining qadimgi yobon varianti Xorazm shevalarida saqlanib qolganini yaxshi ilg‘agan qo‘llagan. Shoirning bir she’rida bashar so‘zi “bashariyat”, “insoniyat” ma’nosida ishlatilganini ko‘ramiz:

Bizdan mujda kutib turganda bashar,

Nahot qo‘l bermog‘ing shu qadar qiyin!

Bashar leksemasi arabcha basar(un) shakliga ega bo‘lib, “yaxshilik voqe bo‘lishini sezdi”, “sevindi” ma’nosini anglatuvchi basara fe’lidan hosil qilingan I bob masdari bo‘lib “inson”, “odam” ma’nosini anglatadi.

Imdod arxaizmi “madad berish”, “yordamlashish” ma’nosida ishlatilgan: Sas berdi ul: “Holim zabun, keldingmu imdod ustina. Imdod arabcha imdād(un) shakliga ega so‘z bo‘lib, o‘zbek tiliga kasrali hamzani i tovushiga, cho‘ziq ā unlisini āunlisiga almashgirib qabul qilingan: imdād– imdad (imdod); asli ko‘p ma’noli madda fe’lining “yordamlashdi”, “qo‘llab-quvvatladi” ma’nosini anglatuvchi IV bob shakli amadda so‘zidan hosil qilingan masdar bo‘lib “ko‘maklashish”, “madad berish” ma’nosini anglatadi.

Arxaizmlar badiiy matnda tasvirlanayotgan davr voqeligini real tasvirlash, asarning tarixiylik ruhini ta’minlash maqsadida qo‘llaniladi. “Ogahiy g‘azaliga muxammasi muloqot” nomli muxammasida shoir eski o‘zbek tiliga xos bir qancha so‘zlarni qo‘llaydi. Bu leksemalar hozirgi o‘zbek tili uchun arxaizmlar hisoblanadi. Jumladan: “Ey pir, dedim, yodlar bugun ash’orlaringni Xorazm...” parchasida she’r so‘zi o‘rnida ash’or leksemasi ishlatilgan. Bu o‘rinda ko‘plik shaklini qo‘llash bilan bog‘liq tautologiya ham mavjud. “Suhbat falak mavzusiga ko‘chgaymi, deb solsam nazar” misrasi tarkibida osmon so‘zi o‘rnida falak arxaizmi ishlatilgan. Quyidagi she’riy parchada dushman so‘zi o‘rnida yov, o‘q so‘zi o‘rnida tiyr arxaizmlari qo‘llangan:

Topmasang adashsang, to‘xtasang,

Boq, yovlar tiyrlar otarlar.

O‘qlarning ildizidan qarasang,

Ko‘zlaring qalbimni toparlar.

Tubandagi parchada qadah, ryumka leksemasini ishlatmasdan, uning arxaik varianti jom so‘ziga murojaat qiladi:

Yangi yil jomini ko‘tarib, deyman:

Ko‘kka do‘st tutinsin har ko‘ngil, har dil.

Jom asli “mis” ma’nosini anglatgan bo‘lib, avvallari “misdan yasalgan idish” ma’nosini, so‘ngra “katta hajmli qadah” ma’nosini anglatga boshlagan. Chunki qadahlar ham oltin, kumush, mis kabi metallardan yasalgan. Omon Matjonning jom so‘zini ishlatishi she’r mazmuniga ko‘tarinkilik, ulug‘vorlik, tarixiylik ruhini bera olgan. Omon Matjon she’riyatida Somon yo‘li kosmonimining forscha Kakhkashon arxaik varianti ham qo‘llangan.

Quyosh undan yog‘du olar,

Ufq olar Kakhkashon.

Kakhkashon so‘zi fors tilida kah – «somon», kashon – «tortuvchi» so‘zlarining qo‘shilishidan hosil bo‘lgan «somon tortuvchi» ma’nosini beruvchi so‘zdir. Bu nom o‘zbek tilidagi Somon yo‘li kosmonimi bilan ma’no jihatdan mushtarak hisoblanadi. Kakhkashon galaktika nomi bo‘lganidan foydalanib shoir ushbu leksema orqali ajoyib obraz yarata olgan:

Elga haq yo‘llari torligin ko‘rib,

Alisher hayqirsa – yondi Kakhkashon:

“Kim bu gulistonkim erur bir jahon,

Balki jahone gul ichida nihon”.

Somon yo‘li yoki Kakhkashon deyilishiga sabab – asotir va afsonalarga qaraganda, shu yo‘l orqali tashilgan somon to‘kilib qolib oqish rang – somon rangini hosil qilgan va shu nom bilan atala boshlagan. Ruslar Somon yo‘lini Млечный put, ya’ni Sut yo‘li deb atashadi. Rus mifologiyasida oqarib turgan samodagi yo‘lsimon chiziq Sut yo‘lideb nomlangan. Shoir she’rlarida ko‘p o‘rinda Kakhkashon so‘zi ishlatilsa, ayrim she’rlarida hozirgi o‘zbek adabiy tilidagi Somon yo‘li nomini qo‘llab go‘zal misralar yaratgan:

Samovot – bir juldur dasturxon,

Somon yo‘li unda qand yuqi.

Shoir she’rlarida “o‘tmish”, “tarix” ma’nosida moziy so‘zi ko‘p ishlatilgan:

Ko‘p qiziqdir ko‘hna moziy taqdiri

Ko‘p qiziqdir unda xalqlar taqdiri.

Ganj leksemasi “sig‘”, “saqlan” ma’nosini anglatadigan fors-tojikcha ganjidan felining ganj hozirgi zamon asosiga teng bo‘lib, asli “jamlangan narsalar”

ma'nosini anglatadi; keyinchalik "qimmatbahonarsalar jamlab saklanadigan joy", "xazina" ma'nosini anglatga boshlagan. Shoir she'rlarida xazina leksemasiga nisbatan uning arxaik varianti ganj faol ishlatiladi:

Dono debdi: "Yurtga bir boq oqsoqol,
Unda hali o'zi bilmas zo'r ganj bor!
Yerr osti, yer ustini ganj etding, lekin

Aytishga qo'ymading eng muhim so'zni? O'tmishda fransuz xalqi, ba'zi hollarda evropaliklar farang so'zi orqali ifodalangan. Farang leksemasi frank so'zi bilan bog'liq bo'lishi mumkin. O'zbek tilida shakllangan farang ro'mol, ustasi farang birliklarini shoir mahorat bilan ishlatadi:

Farang ro'mol qoshinda.
Kim chizar shunday zotni,
Qaysi ustasi farang?

"Ustasi farang" iborasi tor ma'noda fransuz, ya'ni fransiyalik fuqaroni anglatga, keng ma'noda barcha yevropaliklarga nisbatan ishlatilgan. Demak, o'zbeklar fransuzlarni uddaburon va tadbirkor, har sohada mohir ishbiarmon, hunarmand deb bilganlar. Bu ibora so'nggi o'rta asrlar va yangi davrda paydo bo'lgan. "Qutadg'u bilig" asarida o'tru leksemasi "so'ngra", "keyin" ma'nolarini ifodalagan:

Kishi o'granib o'tru bilga bo'lur, Bilig bilsa o'tru qamug' ish, o'nur.

Navoiy asarlarida o'tru so'zi "qarshisida", "yonida" kabi ma'nolarni ifodalaydi. Omon Matjon she'riyatida ham shunday ma'noda ishlatilgan:

Shunday qilib oxiri
Muhlatlar ham bitibdi!
Kelib shoh o'trusida
U mo'yqalam tutibdi.

Yo eling yulduzlarin sev, yo o'zing yulduzliq et,
O'truda orzu to'la ko'zlarni ko'rgan baxtlidir.

Umuman, Omon Matjon she'riyati tilida uchraydigan adabiy til nuqtai nazaridan arxaik hisoblangan bir qator leksik vositalar hozirgi kunda mavjud tushunchalarni ifodalashi bilan birga, davr ruhini aks ettirishi, ko'tarinkilik, ulug'vorlikni ta'minlashi kabi maqsadlarda ijodkor tomonidan poetik aktivlashtirilgan til birliklaridir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Ismailovich S. A. Socio-Psychological Problems of Educating an Independent-Minded, Creative Person in the Educational Process //CENTRAL ASIAN JOURNAL OF LITERATURE, PHILOSOPHY AND CULTURE. – 2021. – T. 2. – №. 12. – C. 4-7.

2. Саидов А., Джураев Р. Баркамол авлодни тарбиялаш-соғлом турмуш тарзини шакллантиришда спортнинг ўрни //Общество и инновации. – 2021. – Т. 2. – №. 2. – С. 203-208.

3. Саидов А. pedagogik mahorat: ёшлар ўртасида соғлом турмуш тарзини шакллантириш устувор вазифа сифатида //центр научных публикаций (buxdu.uz). – 2020. – Т. 2. – №. 2

4. Sharifjon To'lqin o'g A. et al. TA'LIM-TARBIYA TIZIMI VA O'QITUVCHILAR FAOLIYATIDA PSIXOLOGIK XIZMATNING AHAMIYATI //MODELS AND METHODS FOR INCREASING THE EFFICIENCY OF INNOVATIVE RESEARCH. – 2022. – Т. 1. – №. 11. – С. 57-60.

5. Саидов А. СОҒЛОМ ВА БАРКАМОЛ ШАХСНИ ТАРБИЯЛАШНИНГ ИЖТИМОЙ-ПСИХОЛОГИК МАСАЛАЛАРИ //Central Asian Research Journal for Interdisciplinary Studies (CARJIS). – 2021. – Т. 1. – №. Special issue. – С. 262-266.

6. Саидов А., Джураев Р. Воспитание гармоничного поколения–роль спорта в формировании здорового образа жизни //Общество и инновации. – 2021. – Т. 2. – №. 2. – С. 203-208.

Foydalanilgan veb-saytlar

www.ziyo.uz.kutubxona.

www.wikipedia.uz.

h

h

t

p

p

w

w

w

y

g

o

g

g

t

e

oom

m

url

SHUKUR XOLMIRZAYEV HIKOYALARIDA INSON TAQDIRI MUAMMOSI

*Samarqand davlat universititi
Abduqodirova Durdona Anvar qizi
4-kurs talabasi*

Annotatsiya: Ushbu maqolada Shukur Xolmirzayevning hikoyalari haqida fikr yuritiladi. Asosan “Odam”, “Nomalum odam”, “Tanholik” hikoyalarini tahlil qilamiz.

Kalit soʻzlar: Surxon muhiti, notanish odam, tanholik, Tolstoy, Kukracha, kamar.

Adabiyot quroli soʻz! Aynan soʻz orqali hayotni, insonni badiiy talqin qilgan, adabiyot olamida kitobxon mehrini qozongan adib Shukur Xolmirzayevdir. Yozuvchi uslubiga Eʼtibor qaratadigan boʻlsak, uslubi sodda, har qanday jimjimadorlikdan holdir. Shoir qahramonlar hayotini ixcham maʼnoda tasvirlaydi. Asarni loʻnda, ohangdor, zamzamali dialoglar asosida qurishni oʻz yozuvchilik darajasiga koʻtaradi.

Yozuvchining koʻpgina hikoyalari ham hajmi kichik, lekin salmogʻi kattadir. Masalan: “Notanish” odam hikoyasini olaylik, hikoya ovga borayotgan edim, havo aynidi, “Bahor havosida bir suvalab oʻtar” deb ketaverdim. Turgan yerimdan ikki yuz qadamcha narida jar va jarga tushaverishda ovchilar, yoʻlovchilar qoʻnib oʻtadigan kamarcha borligi yodimga tushdi. Kamarga kirdim”. Shu oʻrinda biz yozuvchining mahoratiga qoʻil qolishimiz kerak, chunki asarni boshlashdanoq, oʻquvchini ergashtira oldi.

Notanish odam kamarga kirgan ovchi yigit oldiga borini toʻkib tashlaydi. Lekin yigit koʻnglida unga nisbatan gumon kuchayadi. Kamarga notanish odam bir quchoq oʻtinni koʻtarib kirib “Isina bering” deydi. Yigit esa olovni minnat qilayabdi deb tushinadi. Bir ozdan soʻng tashqariga chiqib notanish odamning daryo toshqini toshlarning tagiga tiqib tashlagan shox-shabbaning terayotganini koʻradi va bu oʻtinni uyiga olib ketadi deb oʻylab qoladi. Koʻp oʻtmay yigit oʻzining shubhali hayollaridan uyalib ketadi. Chunki u odam oʻtinni olib ketish uchun emas, boshqa bir yoʻlovchilar sovuqda havoda oʻt yoqib isinishlari uchun toshib kelgan ekan.

Bugun zamonimiz oʻzgardi, zamonnini oʻzgartiradigan boshqa odamlarga qoʻshilib koʻpchilik oʻzgardi. Lekin haligacha ham oʻzini oʻylaydigan insonlar bor oramizda. Bu hikoya menga gruzin yozuvchisi Nodar Dumbadzening “Kukracha” qissasini eslatdi. Qissada ham Kukracha notanish odamga oʻxshab odamlarga taʼmasiz begʻaraz yordam beradi, evaziga hech narsa kutmaydi va buni oʻzining insoniy burchi deb biladi. Toʻgʻri hayotda yaxshi insonlar bor, ammo juda ham ozdir. Oz boʻlsada Kukracha va Notanish

odamdek insonlarning hayotda borligi uchun jamiyatda muvozanat saqlanib turibdi. Asarning ahamiyati ham shunda deb bilaman.

Yozuvchining yana bir hikoyasi “Odam” bu hikoya juda ta’sirli. Hikoyada Rahima ismli ayolning hayoti, kechmish-kechinmalari, qalamga olinadi. Rahima onasi vafptidan so‘ng o‘zi xphlamagan Shodmon polvonga turmushga chiqadi. Oradan to‘rt yil o‘tib inqilob boshlanadj, shu orada turmush o‘rtog‘i vafot etadi. Rahima uchta bolasi bilan beva qoladi. U el qatori kalxozga kiradi. “Qizillar kelayabdi” degan ovoz tarqalib odamlar bilan tog‘ga qochadi. Kichik farzandi tog‘ga chiqaman deb tog‘da ochlikdan vafot etadi. Asarda bir ayol matonatiga qoil qolmasdan iloj yo‘q. Eridan ayrilgani yetmaganidek, ikki farzandni tuproqqa bergan onani sabr-matonati ko‘eib ko‘zga yosh keladi.

Yozuvchining yana bir hikoyasi “Tankalik” hikoyasidir. Hikoyada bashariyat murabbiylaridan biri L. Tolstoy haqida. Asarda ulug' bobomizning ulug‘ umri oxiridagi alamli o‘ylari, iztiriblari, falsafayu, donishmandligi mohirona tasvirlangan. Inson shaxsi uning tanigamas, ruhiyatiga taalluqlidir. Hikoyani o‘qib Shukur Xolmirzayev va Tolstoy o‘rtasida ruhiy yaqinlik bor deb o‘yladim.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Sh. Xolmirzayev. “Saylanma”. Toshkent. Manaviyot nashriyot. 2003-yil
2. N. Erkayeva. “Shukur Xolmirzayev haqida” Toshkent. Manaviyat. nashriyoti. 2001-yil.
3. Mirziyoyev. Sh. M. “Erkin va forovon demokratik. “O‘zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz”. Toshkent. O‘zbekiston nashriyoti. 2016-yil 56-bet.

ЖАМИЯТИМИЗ РИВОЖИГА ТАҲДИД СОЛАЁТГАН “ОММАВИЙ МАДАНИЯТ” КЎРИНИШЛАРИ

Матякубова Фируза Баходировна

ИИВ Малака ошириши институти ўқитувчиси, майор

Калит сўзлар: “оммавий маданият”^{*} тушунчаси, миллий урф-одат ва қадриятлар.

XX аср ўрталаридаги Ғарб жамиятидаги ижтимоий-сиёсий жараёнлар (иқтисодий инқироз, фашизм ва коммунизм ғояларининг тарқалиши, мустамлакачилик империяларининг емирилиши, уруш туфайли ҳокимият тепасидаги сиёсий партияларнинг обрўсизланиши) оддий аҳолида қандайдир тушунарсиз кайфиятни вужудга келтириб, дастлаб кўпчилик томонидан қўллаб-қувватланган ғояларнинг ўз аҳамиятини йўқотиши, бундай вазиятда тушкунликка тушган айрим ёшларнинг анъанавий қадриятлардан юз ўгириб, бошқа, янги қадриятларни яратиш ва улардан ўзига юпанч излашга интилиши ҳам “оммавий маданият”нинг кенг тарқалишига таъсир кўрсатди. Ҳар қандай таққдан озод, ҳаракатчан, доимо аудитория билан алоқада бўлган “оммавий маданият” Ғарб аҳолиси, айниқса, ёшларга жуда маъқул келди.

“Оммавий маданият” белгилари дастлаб мусиқа санъатида намоён бўлди. Европага гастролга келган замонавий мусиқачилар Дюк Эллингтон ва Луи Армстронг раҳбарлигидаги жаз оркестрларининг концертлари радио ва телевидение орқали бутун қитъага тарқалди, уларнинг мусиқаси кейинги давр Европа оммавий маданиятининг дурдонасига айланди. Маълумотларга кўра, АҚШ давлат департаменти Луи Армстронгга “Джаз элчиси” норасмий титулини бериб, бир неча бор унинг жаҳон бўйлаб турнеларини молиялаштирган.

Америка мусиқаси оҳангида (40-йилларда – “бугивуги”, 50-60-йилларда – “рок-н-ролл”) бутун Европа Шарқни ҳам мустасно этмаганда, рақсга тушди. Мусиқа орқали тарғиб қилинган ғоялар Голливуд фильмлари, пластинка, кассета ва компакт-дискларнинг оммавий тиражи туфайли янада кенг тарқала бошлади.

^{*} “Оммавий маданият” инглизча “Popular culture” (“оммабоп, кенг тарқалган, ҳамма учун очиқ маданият”) атамасидан олинган бўлиб, дастлаб XX аср ўрталарида Ғарбий Европа ва АҚШда вужудга келган, анъанавий мумтоз маданият тамойиллари, мезонлари, ғояларидан ўзгача қараш, шакл ва услубларни ўз ичига олган, оддий одамлар аудиториясига мўлжалланган, кенг аҳоли маданий савиясига мослаб соддалаштирилган санъат (мусиқа, кино, тасвирий санъат ва ҳ.к.) йўналишига нисбатан ишлатилган. Вақт ўтиши билан Ғарб мамлакатлари аҳолиси, айниқса, ёшларга катта таъсир кўрсатиб, ижтимоий-маданий, маънавий ҳаётдан тортиб кундалик турмуш тарзига қадар сингиб кетган ижтимоий воқеликка айланди. Оммавий маданиятнинг асосий мақсади моддий даромад бўлганлиги сабаб, унинг тарғиботчилари кенг аҳоли қатламини жалб этиш мақсадида соддалик, ҳаммага тушунарлилик ва кўнгилочарликни асосий сифат мезони деб қараганлар. Айнан шу ҳолат аҳоли умумий маданий савиясининг сустлашиб, маданият ва санъатдаги азалий идеаллар, қадриятлардан ажралиб қолишига, охир-оқибатда ахлоқсизликни тарғиб қилувчи “оломон маданият”нинг вужудга келишига олиб келди.

Европада “АББА” (Швеция) ва “Биттлз” (Англия) ансамбллари “оммавий маданият” юлдузларига айланди. “Биттлз” асосчиси Жон Леннон ҳақиқий афсонага айланди. Унинг туғилган ва вафот этган куни ҳозирга қадар бутун дунё ёшлари ва рок-муסיқачилари томонидан нишонланади.

Шу тариқа “оммавий маданият” томошабоп тадбирларнинг улкан тижорат мажмуини яратдики, кейинчалик у америкача “шоу-бизнес” атамаси билан номланди. Ўз навбатида санъатнинг қамров доираси кенгайиб, санъат турлари оммалашиб, оддий аҳоли ҳаётига кириб боргани сари унинг савияси, санъат воситасида тараннум этилган ахлоқий идеаллар ва мезонларнинг аҳамияти пасая бошлади. Адабиёт ва санъатга эстетик тарбия воситаси эмас, балки, тижорат, даромад топиш манбаи, айна пайтда сиёсий ва мафкуравий қурол сифатида қарашга интилиш бугун биз “оммавий маданият” деб атаётган феноменни вужудга келтирди.

XX асрнинг уч буюк техника кашфиёти – радио, кино ва телевидение – жамиятимизда минг йиллардан буён сақланиб келаётган қадриятлар ва урф-одатлар мазмун ва моҳиятини бутунлай ўзгартириб юборди. Дунёда эса фан-техника инқилоби натижасида маънавий, маданий “товарлар”ни ишлаб чиқариш индустрияси пайдо бўлди.

Ивланишларимиз давомида “оммавий маданият” тушунчасининг турли талқинларига дуч келдик. Эътиборли жиҳати, хорижда ва Ўзбекистонда кўпчилик мутахассислар “оммавий маданият” иборасини қўлласаларда, (мутахассисларнинг фикрича ҳали фанда “антикультура” яъни, аксилмаданият деган тушунча шаклланмаганлиги учун ҳам жамоатчилик “оммавий маданият” тушунчасини қабул қилишга мажбур бўлмоқда, ўзбек тилида баъзан “оломон маданияти”, “авом маданияти” иборалари қўлланилган бўлса-да, кўпроқ “оммавий маданият” шакли оммалашди) унинг мазмун-моҳиятига кўра чинакам маданиятнинг кушандаси эканлигини яқдил тарзда эътироф этмоқдалар.

Дарҳақиқат, бугунга келиб “оммавий маданият” ўз ичига маиший ҳаёт, қизиқишлар (поп-муסיқа, кино, тасвирий санъат, спорт, мода ва ҳ.к.), ОАВ, интернет ва ижтимоий тармоқлар кабиларни олиб, моҳиятига кўра аҳоли аксарият қисмининг ҳаётини, қизиқишларини ташкил этган воқеа-ҳодисалар, интилишлар ва эҳтиёжлар билан тўлиб тошган.

70-80 йилларда Ўзбекистонда ҳам (1966 йилги Тошкент зилзиласидан кейин Собиқ иттифоқнинг турли ўлкалардан ишчилар оммавий кўчириб келтирила бошлаган) асосан шаҳарларда яшаётган европалик аҳоли, аксарият ёшлар таъсирида халқ маданиятининг турли соҳаларида (муסיқа, кино, кийиниш, ўзаро муомаладан тортиб тўй ва байрамларгача) “оммавий маданият” аломатлари кўзга ташлана бошлади. Албатта, бу ўзгаришларнинг ҳаммасини ҳам салбий деб

бўлмайдди (машҳур “Ёр-ёр” фильмидаги қудаларнинг эскича ва янгича тўй борасидаги баҳсларини эсланг).

Бора-бора йигит ва қизларнинг бир даврада ўтириб, шампан виносини ичиши, танцага тушишлари, паркларда қўлтиқлашиб юришларига нафақат одатий ҳол, балки маданиятлилик белгиси сифатида қарала бошланди. Ўша даврдаги мафкура ҳам қайсидир маънода бу тенденцияни рағбатлантирар эди. Қарабсизки, кўп ўтмай узун соч қўйиб, клёш шим кийган туғилган жойидан, ўзлигидан ажралган ўзбек “Жорж”лари (улар Бахтиёр Ихтиёров ва марҳум Эргаш Каримовлар иштирокидаги телеминатюраларда кулгу билан истехзо қилинган эди) пайдо бўла бошлади.

Ўзбекистон Қаҳрамони Саид Аҳмаднинг “Қоракўз мажнун”, Ўзбекистон Халқ ёзувчиси Тоғай Муроднинг “Момо ер қўшиғи” (сержант Орзуқулов, шоир Паҳлавон Даҳо образлари) асарларида Ғарб маданияти таъсирига берилиб, ўз маданиятидан юз ўгирган кишиларнинг фожеаси ниҳоятда таъсирли ёритилган.

Дастлаб мустабид тузум даврининг турли қийинчиликлари шароитида ҳамма ҳам бу “маданият”нинг салбий таъсирини англаб етмади, англаганлар ҳам унга қарши бирор иш қилишга ожиз эди. Фақатгина, 80-йилларнинг иккинчи ярмида бошланган “Қайта қуриш” ва ошкоралик номини олган воқелик Ўзбекистонда ҳам миллий тил, миллий маданиятни тиклаш ҳаракатларига туртки берди.

“Оммавий маданият”нинг зарарли жиҳатлари айниқса, ғарбона турмуш тарзи ва қадриятларини бошқа миллатларга кўчиришга уринишда намоён бўлиб, бу борада реклама, мода, бадиий услублар, мусика, санъат асарлари, кино катта роль ўйнамоқда.

Ёшлар ахлоқи ва маънавиятига салбий таъсир кўрсатаётган “оммавий маданият”нинг баъзи кўринишларига қўйидагиларни мисол қилиб келтиришимиз мумкин:

✓ *бугунги кунда жаҳон медиа бозорининг 3/4 қисмини Ғарб телевизион дастурлари эгаллаган. Уларнинг жазавага солувчи мусиқаси, маъносиз ва гайритабиий қўшиқларига бутун дунё тақлид қилаётгани ачинарли ҳол. Бундай кўринишлар ёшларни маҳлиё қилиб, ўз домига тортмоқда. Оқибатда, айрим ёшлар уйда, мактабда ва ҳатто йўлда ҳам ўз мақсадидан чалғиб, ана шундай нарсалар билан банд бўлишяпти.*

✓ *бугун Ғарбда аксарият ёшлар маънавияти таназзулга учраётгани аниқ. Шунга қарамай, айрим турли ОАВда уларнинг турмуш тарзи кенг тарғиб этилаётгани кишини доимо огоҳ бўлишга ундайди.*

✓ *хорижда ишлаб чиқарилаётган андозасиз кийимлар ва уларда акс эттирилган маъносиз сўзлар ёки ёвузликка чорловчи суратлар ёшлар онги ва феъл-атворида салбий таъсир кўрсатади. Масалан, хорижда тайёрланган*

кийимлардаги «killer» (қотил) «danger» (даҳшат) каби сўзлар ва ҳаёсизликни ифода этувчи манзараларнинг туб моҳиятига эътибор бериш керак. Акс ҳолда, фарзандларда зўравонлик ва жонга қасд қилиш каби иллатлар оддий ҳолатга айланиб қолиши мумкин.

✓ *Ғарб ёшларида уюшган жиноятчилик ва зўравонликка берилиш ҳолатлари анча юқори. Бунга сабаб болаларга меъеридан ортиқ эркинлик берилганидир. Бунинг устига, “оммавий маданият” эр-хотин ва болаларнинг оиладаги вазифалари, бурч ва масъулиятларидан “озод” этиб, оилавий бирлик, меҳр-мурувватни йўққа чиқаряпти, бу эса оила институтини инқирозга учрашига олиб келмоқда.*

✓ *Ғарб турмуш тарзида гуруҳ, ор-номус, эркаклик шаъни, аёллик иффати деган нозик тушунчалар емирила бошлаганига анча бўлди. Ваҳоланки, биз яшаётган жамиятда бу тушунчалар инсон қадр-қимматини белгиловчи фазилатлар сифатида асраб-авайлаб келинади. Бу тушунчаларнинг емирилиши инсонлар, оила, қон-қариндошлар ўртасидаги муносабатларнинг провардида эса жамиятнинг емирилишига олиб келади.*

Ер юзидаги ахборот алмашинуви шиддатли тус олган ҳозирги шароитда, Ғарбдаги “марказлар” бундан унумли фойдаланиб, бошқа давлатлар ва халқлар ўртасида Ғарб ҳаётининг бузғунчи “жозибалари”ни, жумладан, “оммавий маданият” таъсирини “эркинлик шабадалари” тарзида имкон қадар кенг ёйишга энг шимариб ҳаракат қиляпти. Ваҳоланки, Ғарб жамоатчилигининг илғор вакиллари аллақачон, “оммавий маданият”нинг салбий жиҳатларидан инсонларни огоҳ қилиб, бу иллатга қарши қатъий чоралар кўришга чақирмоқда. Бугун ОАВда тез-тез тилга олинаётган Ғарб жамиятидаги “оммавий маданият” тухфа этган “чексиз эркинлик” таъсирида юз бераётган кўнгилсиз ҳолатлар, мактаб ўқувчилари томонидан содир этилаётган қуролли суиқасдлар, болаларнинг савдойи, васвос кимсалар қўлида қурбон бўлаётгани, ўз жонига қасд қилишлар, ахлоқий бузуқликлар, ёшлар феълида тажовузкорлик кучайиб бораётгани ҳар бир оқил инсонни ўйга толдиради.

Энг катта хавф шундаки у инсонни ўзлигидан, инсонийлигидан жудо қилади, ҳеч қандай қонун-қоидаларни тан олмайдиган, фикрлашдан маҳрум, фақат ўзи, ўз манфаати учун яшайдиган манқуртга айлантиради.

“Оммавий маданият” ёшлардан фикрлашни талаб қилмайди, аксинча, ҳар хил ҳаёт ташвишларидан, турмуш муаммоларидан, турли тақиқлардан гўё “халос” этади. Ўқишга, билим олишга эмас, балки бир марта бериладиган ҳаётда “яйраб қолиш”га чақиради. Ҳолбуки, бунинг натижасида инсонлар ўртасидаги меҳр-оқибатнинг йўқолиб бораётгани, одоб-ахлоқ мезонларига путур етаётгани, беҳаёлик, масъулиятсизлик ва зўравонликнинг авж олаётгани бутун дунё аҳолисини ташвишга солмоқда.

Юқорида таъкидланганидек, “оммавий маданият” тарғиботчилари анъанавий маданиятни ўзгартириш ва бошқариш орқали ўзларининг бузғунчилик ахлоқларини сингдириб, мамлакатларни маънавий таназзулга учратиш мақсадларини амалга оширмоқдалар. Улар ота-боболаримиз “қора” деган нарсаларни “оқ”, “оқ” деган нарсаларни “қора” деб уқтирмоқда. Уларнинг назоратидаги телевидение, газета, журналлар, интернет ва ижтимоий тармоқлар одамларда ана шундай қараш ва муносабатларни тарбиялашга қаратилади.

“Оммавий маданият” одамлар савиясини пасайтириб, ўз маҳсулотларига харидорларни кўпайтира боради. Маълумки, жамиятда пулни ўйламай, тез ишлатувчи тоифа – бу ёшлар ҳисобланади. Шу боис ҳам “оммавий маданият” ниқоби остида иқтисодий фойда кўришга интилувчилар ёшларнинг кўзлари тушадиган, қулоқлари эшитадиган ҳамма нарсани эгаллашга ҳаракат қилади. ОАВ, интернет тармоғидан тортиб, мобил телефонлар учун яратилган турли илова дастурлар, ўйинчоқлар, мультфильм, дисклар, дафтар муқовалари, футболка суратлари, реклама, муסיқа ва ҳоказо.

“Оммавий маданият” халқ оммасига ҳеч бир халқнинг миллий қадрият ва урф-одатларига тўғри келмайдиган бузғунчи ғояларни сингдиришга ҳаракат қилади. Мисол учун, “ҳеч нарсани ўйламанг, фақат қандай йўл билан бўлса ҳам мулк топинг ва еб-ичинг” шиорининг улар томонидан айтилиши. Бу вайронкор ғояларга берилган ёшлар ҳаёт фақат еб-ичишдан иборат экан, деб ўйлаб, ҳар қандай йўллар орқали пул топишга ҳаракат қиладилар. Натижада, жамиятда коррупция, ўғирлик, талончилик, босқинчилик ва бошқа жиноятлар кенг қулоқ ёйишига олиб келади.

Барчамиз катта қизиқиш билан томоша қиладиган “Суюнчи” фильмидаги бир лавҳада маҳалла кайвонилари ўз уйига қулф осиб қўйган, касал отасининг аҳволдан хабар олмаган маҳалладошларига қаттиқ танбех беради. Умуман фильмда халқимизга хос бўлган ҳалоллик, меҳр-оқибат, катталарга ҳурмат каби инсоний фазилатлар жуда ажойиб тарзда ёритиб берилган. Ҳақиқатдан ҳам халқимизда қадимдан бировнинг ҳаққига хиёнат қилмаслик, маҳалладош, қўни-қўшниларнинг яхши-ёмон кунларда бир-бирига ёрдам бериши, фарзандларнинг ўз ота-оналарига ғамхўрлик қилиши лозимлиги ҳақидаги ахлоқий қарашлар устувор бўлган.

Бугун жуда кам бўлса-да жамиятимизда учраётган қуйидаги каби ҳолатлар “оммавий маданият” таъсирининг ёшларимиз ҳаёти ва келажаги учун нақадар хавфли эканлигини кўрсатади:

- ўғирлик қилгани учун қўлга олинган ўсмирдан бунинг сабаби сўралганида, “ўртоғимникидай телефон олмоқчи эдим”, дейди.

- вояга етмаган қиз уйидан қочиб кетади, ота-она минг бир хаёл билан ички ишлар органларига мурожаат этади, қизни 3 кун деганда дугоналаридан

бирининг уйидан топишади, маълум бўлишича, у шу йўл билан замонавий калта юбка кийишни тақиқлагани учун ота-онасидан “ўч олмоқчи” бўлади, дугонасининг уйидагиларга эса ота-онасининг хизмат сафарига кетганини айтиб, ёлғон гапиради.

Яна бир ҳолат. 17 ёшли коллеж ўқувчиси ўз жонига қасд қилади, ота-онанинг фиғони фалакни тутади. Маълум бўлишича, бир кун олдин ўсмир отасидан туғилган кунини дўстлари билан кафедра нишонлаш учун пул сўрайди, отаси эса ортиқча пули йўқлигини айтиб, яхшиси дўстларини уйга чақиришни таклиф қилади. Йигит уйда эркин ўтира олмаслигини, кафедра хоҳлаган мусиқага мазза қилиб рақсга тушиш мумкинлигини айтиб, кўрслик қилиб туриб олади. Жаҳли чиққан ота ўғлининг юзига тарсаки туширади. Шу тариқа оддий баҳсдан чиққан можаро ҳали ўн гулидан бир гули очилмаган ўсмирнинг ўлими билан якун топади.

Шу ўринда савол туғилади. Қандай қилиб “оммавий маданият” турли ирк, миллат ва диндаги, ҳар хил ёш ва касбу-корга мансуб одамларнинг онгини эгаллаб олаётир? Бу ҳақда фикр юритар эканмиз “оммавий маданият”нинг ишлаш механизмини ўзимизга тасаввур этгандек бўламиз. Бунинг биринчи йўли – дидни бирхиллаштириш. Бу болаликдан бошланади. Болалар яхши нарсаларни эмас, балки бировларга ёқадиган нарсаларни яхши кўришга ўргата борилади. Янги нарсами, демак, ҳозир энг яхши нарса – шу.

Боланинг саводи чиққач, у реал одамларга эмас, суперменларга, аввал ўйлаб, кейин иш қилувчиларга эмас, таваккалчи авантюристларга ўхшашга ўргатила бошланади. Чунки минглаб комикслар, болалар тележурналлари шунга қаратилган. Шу тариқа “оммавий маданият” ёшларни халқидан, миллатидан тортиб олади. Миллий тарбия тизими бузилади. Ўз товарларини сотиб олувчи истеъмолчиларнинг янги авлодлари етишиб чиқадиган инкубаторларни яратадилар. Онгини “оммавий маданият” эгаллаган йигит-қиз ҳаётида мўътадиллик, ором йўқолади. У шошиб яшайди, шошиб ишлайди, шошиб ўйлайди, шошиб овқатланади.

“Оммавий маданият” шахснинг дидини ўлдириб, миллионлаб одамларни мустақил фикрдан, шахсий позициясидан, демак, ўзлигидан, “мен”идан жудо қилади. “Оммавий маданият” кўр-кўрона тақлидни рағбатлантиради. Дейлик, рекламадаги чиройли актриса колбасани мақтаб туради, қани, қизикмай кўрингчи. Уй бекалари унга тақлидан айнан ўша колбасадан олади. Актрисанинг бахтиёр табассумини эслаб, ўзини унинг ўрнига қўйиб кўради. Унга ўхшаб табассум қилади. Кайфияти кўтарилади. Чунки у (актрисанинг айтишича) ширин, сифатли колбаса сотиб олди. Иккинчидан, (ўша актриса тасвирлаган) хушнудликни туйди. Ўзида шундай имконият борлигидан (яъни, ўша актрисадан кам жойи йўқлигидан) фахрланади. Шундай қилиб, одам аста-секин ўзидан,

ўзлигидан узоқлашганини сезмай қолади. Бошқа одамнинг дунёқараши, диди билан иш кўрувчи “биомашина”га айланиб қолади.

Аста-секин одамлар кўнгилочар кўрсатувлар берган маълумот, билимларга таяниб яшай бошлайди. Чунки ўйлашга вақт, сўзлашишга ҳамдам йўқ. Миллионлаб одамлар орасида танҳо қолган, атомлашган одам ўзи билмаган ҳикматларни болаларига айтиб бера олмайди. Натижада ёш авлодга момолари, боболари билган, қўллаган тажриба, ҳаётий билимлар етиб келмай қолади. Миллий донишмандлик аждодлардан авлодларга ўтмай қолади. Одамлар телевидение ёки мобил телефони бўлмаса, турли вазиятларда мустақил қарор қабул қила олмайдиган даражага тушади.

Биз емоқчи, киймоқчи бўлган нарсаларимизни обдон текшириб, кейин оламиз. Лекин кўраётган, эшитаётган (истеъмол қилаётган) нарсаларимизга, очиғи, эътиборсизмиз. Ваҳоланки, бугун глобаллашув “оммавий маданият”ни ёймоқда. У одамларнинг тафаккурига, дидига, кийинишига, иморат қуриши, уй безаши, ўзаро муомаласи, оиласига, оилавий муносабатлари, ҳатто орзуларига ҳам чанг солмоқда. Яна бир ташвишли ҳолат. Бугун жамиятимизда Ғарб маданиятини қаттиқ ҳимоя қилувчи “Ғарбпараст маданий элита”ни шакллантиришга уринишлар кузатилмоқда. Маълумки, ҳар бир жамиятда инсонлар эргашадиган ва тақлид қиладиган етакчилар, санъаткорлар, олимлар қатлами мавжуд бўлади. Машҳур кишилар, аниқроғи, инсонлар ўртасида катта обрў ва мавқега эга кишиларни ўз тарафига оғдириб, уларни Ғарб маданияти, турмуш тарзининг ҳимоячиларига айлантириш, ўз навбатида, ғарбона турмуш тарзини ўзлаштирган, Ғарб андозалари асосида яшовчиларни жамиятнинг “олий қатлам”и сифатида кўрсатиш усулидан кенг фойдаланилмоқда.

Афсуски, бугун шоу-бизнесда тезда шухрат ортириб, катта пул топишни мақсад қилган айрим эстрада гуруҳлари, қизиқчилар жамоалари, аслида ҳақиқий санъатдан беҳабар, на овози, на истеъдоди бўлмаган, бироқ ўзини “санъат осмонидаги юлдуз” сифатида кўрадиган ёшлар билиб-билмай “оммавий маданият” тарғиботчиларига айланиб қолмоқда. Улар томонидан айтилаётган маза-матрасиз, кўпчилиги чет эл оҳангларидан ўғирлаб олинган кўшиқлар, уларга ишланган клиплар, катта сахналарда бемалол намоиш этилаётган миллий менталитетимизга зид уятсиз ҳазиллар, кинозалларда намоиш этилаётган бадий жихатдан саёз фильмлар миллий маънавиятимизга, ёшлар тарбиясига фақатгина салбий таъсир кўрсатмоқда.

Бу каби салбий ҳолатларга қарши нафақат мутасадди идоралар балки, жамоат тузилмалари, зиёлилар, ҳар бир фуқаро иш олиб бориши лозим. Телевидение, радиода миллий санъатимиз намоёндаларининг ижоди тарғиб қилинса, ёшларда санъат ва унинг моҳияти тўғрисида тасаввур ҳосил бўлади, бу

эса миллий қадриятларимизни қисман бўлса-да сақлаб қолишга имкон берган бўлар эди.

Тадқиқотчи Б.Умаров ўзининг “Глобаллашув зиддиятлари” деб номланган рисоласида: “Ғарб оммавий маданияти, баъзан инсоннинг тубан иллатларини жунбушга келтирадиган поп ва рок-музиқага маҳлиё бўлган айрим ёш йигит-қизларимиз халқимизнинг бебаҳо маънавий дурдоналари, дунёда қиёси йўқ мумтоз кўшиқ санъатимиз, лапар ва айтишувлар, бетакрор музикавий оҳангларимизни тинглармикан? Бугун ёшларимиз Ғарб эстрадасининг “юлдуз”ларинигина эмас, ҳатто “юлдузча”ларининг ҳам исми-шарифи, ҳаётий кечинмаларини беш қўлдай билади, аммо “Шошмақом”дан биргина куйнинг номини сўрасангиз ёхуд Беруний, ал-Фарғоний, Форобий, ал-Хоразмий, Алишер Навоий каби улуғ аждодларимиз жаҳон илм-фани ва маданияти ривожига қандай ҳисса қўшганини билмоқчи бўлсангиз, ер чизиб тураверади. Афсуски, маданий ҳаётда айрим ноқисликлар, хусусан, театрларимизда қўйилаётган спектакллар савиясининг талаб даражасида эмаслиги, миллий эстрадамизда ғарбона андозаларга тақлиднинг кучайиб бораётгани, газета дўконларини кўплаб олди-қочди нашрлар босиб кетаётгани ҳам ёшлар тарбиясига ижобий таъсир этади, деб бўлмайти”, - деб ҳақли равишда эътироф этади.

Хулоса қилиб айтганда, “оммавий маданият” инсонларни, айниқса, ёшларни ўз йўлидан чалғитиш, уларнинг онгини заҳарлаш борасида катта имкониятларга эга. Шу билан бирга, жамиятда лоқайдлик, бефарқлик ҳукм сурадиган бўлса, унинг янада гуллаб-яшнашига, инсонлар онги ва қалбини эгаллаб олишига энг катта имконият пайдо бўлади.

АДАБИЁТЛАР:

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг лавозимга киришиш тантанали маросимига бағишланган Олий Мажлис палаталари қўшма мажлисидаги нутқи. Тошкент., 2021 йил.
2. Муҳаммад Амин Яҳё “Интернетдаги таҳдидлардан ҳимоя”. – Тошкент.: Мовароуннаҳр. 2016 йил.
3. Ислом Каримов. “Юксак маънавият-енгилмас куч” Тошкент., 2010 йил.
4. “Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар”. –Т., «Ўзбекистон», 2000 йил.

Интернет сайтлари

<http://mvd.uz> (Ўзбекистон Республикаси ИИВ);

<http://ipkmvd.uz> (Ўзбекистон Республикаси ИИВ Малака ошириш институти).

МАЪНАВИЯТГА ТАҲДИД – КЕЛАЖАККА ТАҲДИД

Матякубова Фируза Баходировна

ИИВ Малака ошириши институти ўқитувчиси, майор

Калит сўзлар: ички ва ташқи таҳдидлар, “маънавий таҳдид” тушунчаси, “мафкуравий таҳдид” тушунчаси, ватанпарварлик туйғусини шакллантириш.

Бутун куч ва салоҳиятимизни ягона улуг мақсадимиз – Янги Ўзбекистонни барпо этишга қаратамиз.

XXI асрда бутун дунёда турли мафкуравий қарашлар ва ғоялар рақобатга киришди. Бунда муваффақиятга эришиш учун ҳар бир давлат ўзлигини сақлаган ҳолда диний ва миллий қадриятларини бошқаларга англантишни асос қилган мафкурага эга бўлиши лозим. Акс ҳолда, ўзликни йўқотиш, бебаҳо қадриятлардан воз кечиш кишини тараққиётдан ажратиб, уни тобе, мустақил фикри йўқ манқуртга айлантириб қўяди. Ҳозирги кунда ғаразли мақсадларни амалга ошириш учун зимдан олиб борилаётган фитналар баъзи миллатларнинг ўзлигини йўқотишга қаратилганини сезиш мумкин. Бунда асосий эътибор ҳудудларни эгаллашга эмас, инсон онгини эгаллашга йўналтирилган. Натижада, жамиятимизга “оммавий маданият” тушунчаси орқали турли хил салбий иллатлар кириб келмоқда.

Ўзбекистон Республикасининг Президенти Шавкат Мирзиёев Олий Мажлис палаталари қўшма мажлисидаги нутқида қуйидагиларни таъкидлади: “Сўнгги йилларда дунёнинг турли минтақаларида юз бераётган воқеалар, халқаро майдонда тобора хавфли тус олаётган турли мафкуравий таҳдидларнинг кучайиб бораётганлиги маънавий-маърифий ишларни замон талаблари асосида ташкил этиш, ёшларимизни турли мафкуравий хуружлардан ҳимоя қилиш, уларда мустақил дунёқарашни, ҳаётга онгли муносабатни шакллантириш, ён-атрофда юз бераётган воқеаларга дахлдорлик ҳиссини ошириш, мамлакатимиз мустақиллигига, тинч-осойишта ҳаётимизга хавф туғдириши мумкин бўлган тажовузларга қарши изчил кураш олиб боришни тақозо этмоқда.

Ҳозирги вақтда дунёда турли кучлар ўртасида қарама-қаршилик ва зиддиятлар кучаймоқда, ресурслар учун шафқатсиз кураш кетмоқда. Минтақамиздаги тинчлик ва хавфсизликка нисбатан янги-янги таҳдидлар пайдо бўлмоқда.

Ўз-ўзидан равшанки, глобаллашув ва кескин рақобат замони, шиддат билан ўзгараётган ҳаёт бизнинг олдимизга кечиктириб бўлмайдиган, ўта муҳим ва долзарб вазифаларни қўймоқда.

Мана шундай мураккаб ва қалтис вазиятда барчамиз тинч ва осойишта ҳаётимизни асраш, миллий мустақиллигимизни мустаҳкамлаш учун янада жипслашиб, ҳушёр ва огоҳ бўлиб, дадил ва қатъий ҳаракат қилишимиз зарур.

Шу мақсадда ҳар бир хонадон ва маҳаллада, бутун юртимизда тинчлик ва барқарорликни сақлаш, аҳолининг ҳаёт даражаси ва сифатини ошириш, жаҳон ҳамжамияти билан дўстлик ва ҳамкорликни кенгайтиришга қаратилган стратегик йўлимизни янада изчил давом эттирамиз”¹.

Дарҳақиқат, агар инсон ўз мустақил дунёқарашига, тафаккурига эга бўлмаса, турли ғоялар таъсирига осон берилади. Яхши-ёмоннинг фарқи бора олмайди. Охир-оқибатда у ёвуз кучлар кўлидаги “қўғирчок”қа, ўзлигидан маҳрум, ота-онаси, Ватанини унутган, шамол қайси томондан эсса, шу томонга ўтиб кетаверадиган манкуртга айланиб қолади. Ватан, миллат, кадр-қиммат, орномус, миллий ғурур туйғулари унинг учун бегона. Бундай кимсалар муайян чой-чақа учун ота-онасидан, эл-юртидан воз кечишга тайёр бўлади.

Хитой донишманди Конфуций бундан икки ярим минг йил олдин ўз ҳукмдорига шундай маслаҳат берган экан: “Хоқоним, агар бирор мамлакатни босиб олиб, у ерда узоқ ҳукмронлик қилмоқчи бўлсангиз, даставвал ўша ерда яшаётган халқни ўз тарихий маданиятидан маҳрум этинг, маънавий бухронни кучайтиринг. Ўз маданиятидан бебаҳра бўлиб, маънавий қашшоқлик ҳолатига учраган халқ уюшмайди, ички низолар гирдобига ўралади, сизга қаршилик кўрсата олмайди. Бундай ҳолга келган халқни, мамлакатни идора қилиш қийин бўлмайди”.

Маънавият ва маърифат зарбага учраб, халқнинг маънавий кадриятлари, урф-одатлари унутилса, одамлар ўз-ўзидан эътиқодсиз, маънавиятдан йироқ қарам оломонга айланади. Бундай ўлкада сиёсий манкуртлик, ахлоқсизлик, лоқайдлик авж олади, миллий ғурур ва эрк туйғуси, миллий кадриятлар аста-секин заифлаша бошлайди. Натижада бундай мамлакатни ва унинг халқини мустамлакачилик кишанларида ушлаб туриш, итоаткор қулга айлантериш осон бўлади.

XXI асрда инсониятни ташвишга солаётган глобал муаммолар – терроризм, экстремизм, “оммавий маданият”, “эгоцентризм”, “демократия экспорти” каби ҳодисаларнинг вужудга келиши ва минтақамиздаги барқарорликка таҳдид солишининг замирида ҳам ана шундай мафкура полигонларида юз бераётган ахборот курашлари, инсонлар, айниқса ёшлар онгидаги “мафкуравий бўшлиқ”ни турли кўринишдаги тажовузкор ғоялар билан тўлдиришга уриниш ҳаракати ётади.

¹ Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг лавозимга киришиш тантанали маросимига бағишланган Олий Мажлис палаталари қўшма мажлисидаги нутқи. Тошкент., 2021 йил.

Ачинарли томони шундаки, ушбу муаммоларни вужудга келтираётган айрим сиёсий кучлар “универсал демократия”, “дунё фуқароси”, “ягона маданият”, бир хил турмуш тарзини жорий этишни, бошқалари эса бутун ер юзида “халифалик”, “соф ислом давлати”ни ўрнатишни гўёки “муаммонинг ечими” сифатида такдим этмоқдалар. Бу эса, одамзотни ёмғирдан қутулиб, дўлга тутилишдек, янада хавфли оқибатга юзма-юз қўймоқда.

“Таҳдид деганда инсонлар учун моддий ёки маънавий зарар етказувчи, унинг ҳаётига, келажагига раҳна солувчи омиллар, хавф-хатарлар тушунилади. Таҳдид алоҳида инсонга, бутун жамиятга ва ҳатто бутун инсониятга қарши қаратилиши ҳам мумкин. Жамият тараққиётига раҳна солувчи таҳдидлар келиб чиқиши ва манбаига кўра ички ва ташқи таҳдидларга бўлинади:

Ички таҳдидлар – бу жамият ичида юзага келувчи, жамиятдаги бирликка, давлат ва жамият ўртасидаги алоқаларга салбий таъсир кўрсатувчи, фуқароларда норозилик ва давлат ҳокимиятига ишончсизлик уйғотувчи, давлат ва жамиятнинг нормал алоқаларини издан чиқарувчи хатарлардир. Бунга мисол қилиб, *лоқайдлик, коррупция, давлат амалдорларининг ўз лавозимини суиистеъмом қилиши, миллатчилик, маҳаллийчилик, маънавий бузуқлик, гиёҳвандлик, иқтисодий жиноятлар* каби иллатларни келтириш мумкин.

Ташқи таҳдидлар деганда мамлакат ташқарисидан туриб, турли воситалар орқали унинг суверенитетига дахл қилиш, жамиятда нотинчлик, ишончсизлик келтириб чиқариш, халқаро майдонда давлатни ва ҳокимият органларинини обрўсизлантиришга қаратилган фитналар, ҳаракатлар тушунилади. Ҳозирги кунда *халқаро терроризм, трансчегаравий жиноятлар, миссионерлик, “ахборот уруши”, “демократия экспорти”, “буюк давлатчилик шовинизми”, “оммавий маданият” ёки зарбона турмуш тарзини тарғиб қилиш* кабиларни ташқи таҳдидлар қаторига киритиш мумкин”².

Таъкидлаш жоизки, ушбу таҳдидлар орасида энг хавфлиси маънавий ва мафкуравий таҳдидлар ҳисобланади.

“Юксак маънавият – енгилмас куч” асарида маънавий таҳдидга қуйидагича таъриф берилган: “**Маънавий таҳдид деганда**, аввало, тили, дини, эътиқодидан қатъи назар, ҳар қайси одамнинг том маънодаги эркин инсон бўлиб яшашига қарши қаратилган, унинг айнан руҳий дунёсини издан чиқариш мақсадини кўзда тутадиган мафкуравий, ғоявий ва инфорацион хуружларни назарда тутиш лозим”³.

Мафкуравий таҳдид деганда, ҳукмронлик, тажовузкорлик, босқинчилик, экстремизм, ақидапарастлик ва бошқа шу каби вайронкор ғояларни аҳолининг муайян қатлами, айниқса, ёшлар онгига турли усул ва воситалардан фойдаланиб

² Мухаммад Амин Яхё “Интернетдаги таҳдидлардан химоя”. – Т.: Мовароуннаҳр. 2016. – 295-бет

³ Ислам Каримов. “Юксак маънавият-енгилмас куч” Тошкент., 2010 йил. 13-14-бетлар.

сингдириб бориш, уларда жамият ва унда умумқабул қилинган ижтимоий, ахлоқий ва ҳатто диний қоида-нормалар, давлат ҳокимияти ва унинг идора усуллари ҳақида нотўғри муносабат шакллантиришга, қисқа қилиб айтганда, жамиятнинг ижтимоий онгини заҳарлашга қаратилган хатти-ҳаракатлар тушунилади.

Юқорида кўриб чиқилган таҳдидлар, энг аввало, оддий инсонлар қалби ва онгини забт этишга, уларни ўз миллий қадриятларидан, умумбашарий цивилизация ютуқларидан маҳрум этишга, охир-оқибатда юртимизни қарам қилиб олишга қаратилган тажовузкорликнинг мафкуравий шаклда намоён бўлишидир. Фикримизча, бундай таҳдидларга қарши ҳар томонлама чуқур ўйланган, пухта илмий асосда ташкил этилган, мунтазам ва узлуксиз равишда олиб бориладиган маънавий тарбия билан жавоб бериш мумкин. Чунки маънавий тарбия инсоннинг ўзлигини сақлашга, унинг ички оламини маърифий бойитишга хизмат қилади.

“Маънавий қашшоқлик гирдобига тушиб қолиш омиллари:

- руҳий-ахлоқий носоғлом тарбия;
- мустақил фикрни йўқлиги, ҳиссиётга берилиш, интернетдан фойдаланиш маданиятини билмаслик;
- кўпоровчи ва жангари экстремистик гуруҳларнинг ёлғон ваъдаларига ишониш;
- айрим ёшларнинг пул топиш илинжида хорижга чиқиб, қабих тўдаларга алданиб қолиши;
- моддий манфаатни кўзлаб, яъни пул, кийим ва хориж буюмларига ўчлик;
- тўғри, объектив ахборот танқислиги;
- интернетдаги ваҳшийликни, диний мутаассибликни, беҳаёликни тарғиб қилувчи материалларнинг кўплиги ва бошқалар салбий ҳолатларни киритиш мумкин”.⁴

Маълумки, аждодларимиз мустақил фикрлаш иқтидоридан маҳрум, жаҳолатга ботган инсонларни “манқурт” деб атаганлар. Манқурт ўзлигини ва оламни унутган кимсадир.

Ўзбек жадиличлик ҳаракатининг етакчиси Махмудхўжа Бехбудий “қабиласининг номини, етти отасини танимаганларни кул-марқуқ дерлар” деган эди.

Машҳур қирғиз адиби Чингиз Айтматов ўзининг “Асрга татиғулик кун” романида қадимда босқинчи жужанг қабилалари кишиларни қандай қилиб манқуртга айлантирганлари ҳақида ҳикоя қилади. “Манқурт – деб ёзади адиб –

⁴ Мухаммад Амин Яҳё “Интернетдаги таҳдидлардан ҳимоя”. – Т.: Мовароуннаҳр. 2016. – 257-бет

⁴ Чингиз Айтматов. “Асрга татиғулик кун”. Шарқ нашриёти. Тошкент., 2018 йил. 19-бет.

ўзининг кимлигини, қайси уруғ-аймоқдан эканини, исмини, болалик кезларини, ота-онасининг кимлигини бутунлай эсдан чиқарган бўлиб, ўзининг одамлигини ҳам унутиб юборади. У нотавон ва забонсиз бўлгани учун ҳам мутлақо итоаткордир. Манқурт худди ит каби фақат ўз эгасини танийди. Унинг фикри-зикри қорин тўйғазишда. Бошқа ташвиши йўқ. Аммо ўзига топширилган ишни ўйламай-нетмай, бажо келтиради. Хўжайиннинг амри манқурт учун ҳам қарз, ҳам фарз”⁵.

Асарда тасвирланишича, аввалига жунжанглар тутқуннинг сочини тақир қилиб қириб ташлашади. Сўнгра жунжангларнинг чапдаст қассоблари каттакон бир туяни сўйиб, унинг энг оғир ва қалин бўлган бўйин терисини ажратиб, ҳовури чиқиб турган ёпишқоқ терини тутқуннинг янги қирилган тақир бошига кийгазиб қўйишади. Кейин эса уларни жазирама офтоб тиғига қўйиб токи куёш терини қиздириб, уларнинг мия чанокларини сикмагунича, азобдан эс-ҳуши, хотирасини йўқотмагунча занжирдан бўшатмас эдилар. Ана шундай усул билан манқуртга айлантирилган йигитлардан бирига ўз онасини ўлдириш буюрилганида, у ўйлаб ўтирмай, онасига қарата камондан ўқ узади.

Тарихда жисмоний манқуртлаштириш стратегияси бугунги кунга келиб ёшларни онги ва қалбини эгаллашга қаратилиб келинмоқда. Айнан, ёшлар қалби ва онгига салбий таъсир кўрсатадиган юқори технологик воситалар тизими асосидаги махсус дезинформацион (атайлаб нотўғри тарқатилган ахборот) ахборотлар тарқатиш оқибатида ёшларга ғоявий ва мафкуравий таъсир ўтказишга уриниш тобора кучаймоқда. Шу ўринда ахборот хуружи деганда муайян кучлар томонидан ёшлар онги ва қалбига ёт ғояларни сингдириш мақсадида уларнинг ҳиссиётлари, эътиқоди ва туйғуларига таъсир этишнинг мафкуравий омилларидан, жамият турмуш тарзи ва менталитетдаги ўзгаришларни амалга ошириш учун унга маънавий, моддий, руҳий таъсир ўтказишнинг ноанъанавий ва ноҳолис усулларидан фойдаланиш асосида сиёсий мақсадларини амалга ошириш тушунилади. Шу тариқа, ахборот хуружлари таъсирида маданиятсизлик, эътиқодсизлик каби бир қатор “таълимотлар” ошқора, баъзан эса яширин тарзда тарғиб этилмоқда. Натижада, миллий рух, миллатнинг ўзига хослиги ва унинг асрий қадриятларига раҳна солиш орқали зимдан емиришга замин яратмоқда.

«Миллат бор экан, миллий давлат бор экан, унинг мустақиллиги ва эркинлигига, анъана ва урф-одатларига таҳдид соладиган, уни ўз таъсирига олиш, унинг устидан ҳукмронлик қилиш, унинг бойликларидан ўз манфаати йўлида фойдаланишга қаратилган интилиш ва ҳаракатлар доимий хавф сифатида сақланиб қолиши муқаррар»⁶.

⁶ Миллий истиклол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. –Т., «Ўзбекистон», 2000. 3-бет.

Юртимизда фуқароларимиз қалби ва онгида ўзида ғаразли ва бузғунчи ғояларни намоён этувчи ахборот хуружларини олдини олишда қуйидаги омилларга алоҳида эътибор қаратишни тақозо этмоқда:

биринчидан, миллий манфаатларимиз, ҳаёт тарзимизга мутлақо зид бўлган, ўзида зарарли ғоялар, мафкуравий хуружларни намоён этувчи ахборот хуружларининг моҳиятини англаш, аниқлаш орқали унинг асл моҳиятини очиб бериш;

иккинчидан, ёшларда ташқи таҳдидлар, бузғунчи таъсирларга қарши ўз вақтида тўғри муносабатни шакллантириш;

учинчидан, миллийлигимизга ёт бўлган, ёшларимиз онги ва қалбини эгаллашга қаратилган ахборот хуружлари таҳдидига қарши жамиятнинг барча қатламларини мафкуравий қуроллантириш;

тўртинчидан, миллий маънавиятимизга раҳна солиш орқали миллий ўзликни англашга путур етказувчи ахборот хуружларига йўл қўймаслик;

бешинчидан, юртимизга четдан “ўзгача” маданиятни тарғиб этувчи ахборот хуружларининг турли хил таҳдидларидан асраш, унга қарши курашда узлуксиз таълимнинг барча босқичларини, нодавлат нотижорат ташкилотларини бир мақсад йўлида сафарбар этиш муҳимдир.

Хулоса ўрнида, бугунги ахборот асрида замонавий ёшларимиз қалби, онги, тафаккурида муқаддас миллий ғурур, Ватан туйғусини шакллантириш, уларда оиласи, хонадони, маҳалласи, киндик қони тўкилган азиз жой - Ватанни қалбидан севишни англаш эҳтиёжини шакллантириш ва ёлғон ахборот хуружларига қарши иммунитет шакллантириш керак.

Бу каби хавф-хатарларга қарши кураш учун ҳар биримиз доимо огоҳ ва ҳушёр бўлишимиз, теварак атрофда юз бераётган воқеа-ҳодисаларга дахлдорлик кайфияти билан яшашимиз лозим. Шу билан бирга бугун катта ҳаётга кириб келаётган ёш авлодда миллий ғурур туйғусини кучайтириш, уларни она-Ватанга садоқат руҳида тарбиялаш, халқимиз ўтмишини, аجدодларимизнинг бой маънавий меросини чуқур ўрганиш ва ўргатиш муҳим аҳамиятга эгадир. Зеро, ўз тарихини билган, ундан руҳий қувват оладиган халқни енгиб бўлмайди.

АДАБИЁТЛАР:

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг лавозимга киришиш тантанали маросимига бағишланган Олий Мажлис палаталари қўшма мажлисидаги нутқи. Тошкент., 2021 йил.

2. Муҳаммад Амин Яхё “Интернетдаги таҳдидлардан химоя”. – Тошкент.: Мовароуннаҳр. 2016 йил.

3. Ислом Каримов. “Юксак маънавият-енгилмас куч” Тошкент., 2010 йил.

4. “Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар”. –Т., «Ўзбекистон», 2000 йил.

5. Чингиз Айтматов. “Асрга татиғулик кун”. Шарқ нашриёти. Тошкент., 2018 йил.

Интернет сайтлари

<http://mvd.uz> (Ўзбекистон Республикаси ИИВ);

<http://ipkmvd.uz> (Ўзбекистон Республикаси ИИВ Малака ошириш институти);

ВАТАНПАРВАР ХОДИМЛАРИНИ ТАЙЁРЛАШ – ДАВР ТАЛАБИ

Матякубова Фируза Баходировна

ИИВ Малака ошириши институти ўқитувчиси, майор

Калит сўзлар: “мардлик”, мард киши, инсоф, “жасорат”, “ватанпарварлик тушунчалари, қасамёд ички ишлар органлари ходимларининг муқаддас бурчи, ички ишлар органлари ходимларини жасорат, мардлик ва ватанпарварлик руҳида тарбиялаш.

Мардлик ва жасорат инсонни улуғловчи ноёб фазилатлардир. Бу фазилатларда ботирлик, баходирлик, қаҳрамонлик, садоқат, фидойилик, вафо мужассамланган. «Мардлик» сўзи халқимиз ўртасида, айниқса, ички ишлар органлари фаолиятида кенг қўлланиладиган ва миллатимизга хос бўлган фазилатни ифода этади.

«**Мардлик**» – инсоннинг маънавий хислати, номардликнинг зидди, орномус, виждон ва садоқатни, шахсининг олижаноблигини ифодалайдиган, мард кишиларга хос иш, хатти-ҳаракатни англатувчи тушунча.

Мард киши– эр киши, у бир сўзли ва ҳар қандай ишни беғараз бажарувчи ор-номусли одам. Мардлик жасорат, кўркмаслик, ботирлик каби сўзлар билан маънодош. Ушбу сўз халқимиз онгида инсоф туйғуси билан ҳам уйғунлашиб кетган, чунки мард кишидагина инсоф бўлади.

Инсоф – бу адолат ва виждон амри билан иш тутиш туйғуси, кишиларга муносабатда ҳалоллик, тўғрилиқ, тенглик, софдиллик ва ҳақиқатгўйликдир. Мардлик фазилатига эга бўлган кишигина бу тушунча замиридаги маъно-мазмунни теран англаб этади, уни қадрлайди. Мардлик нима эканини англаган инсон ожизларни ҳимоя қилади, камбағалларга ёрдам беради, забунларнинг кўнгилни кўтаради. Азалдан аждодларимиз мардликни юксак қадрлаб, эъзозлаб келганлар. «*Ваъдага вафо – марднинг иши*», «*Мардни меҳнат енголмас*», «*Марднинг иши – меҳнат*» каби мақолларда мардликнинг мазмун-моҳияти мужассамлашган. Негаки, жангларда фақат ботир, фидокор инсонгина мардлик кўрсата олган, ўз Ватанини босқинчилардан ҳимоя қилган. Бу борада халқимиз ичидан етишиб чиққан мутафаккир ва шоирлар томонидан битилган пурмаъно фикр ва мисралар мардлик фазилатларини янада теранроқ англашимизга ёрдам беради. Жумладан улуғ шоир ва мутафаккир **Пахловон Махмуднинг** (1247-1326й) мардлик ҳақида шундай ёзади:

Ўз нафсига ким бўлса амир, улдир – мард,
Ҳеч кимсага бўлмаса асир, улдур – мард,
Ўтмак сира мағлубни тепиб мардлик эмас,

Тутса кўлидан забунни эр, улдур – мард,

Буюк аллома Махмуд аз-Замахшарий (1075-1144йй) мардлик ҳақида куйидагиларни ёзади: *Ўтқир қиличнинг бошига тушадиган зарбаси баъзи нодонларнинг ҳукми остида муте-итоатда бўлиб юришдан афзалдир.*

Қомусий билим соҳибби Абу Райхон Беруний (973-1048йй) *марди майдон шундай одам бўладики, эртаю кеч душманга зарару дўстга фойда келтиради, деб ёзиб қолдирган*

Юқорида таъкидланган мисраларни ёдга олиш билан мардликнинг мазмун-моҳиятини янада теранроқ англаймиз

Хўш, «жасорат» тушунчаси нимани англатади?

Жасорат – инсоннинг юксак камолотга эришганини кўрсатувчи маънавий-ахлоқий ҳодиса, яъни инсоннинг жамият ва унинг аъзолари манфаатларини ҳимоя қилиш, муайян вазифани адо этишда фидойилиги, бутун куч ва имкониятларини тўла сафарбар этишини англатадиган маданият категориясидир.

Шу ўринда таъкидлаш жоизки, халқ оғзаки ижоди, айниқса, дostonларни ўқиш, ўрганиш, ёшларимизда мардлик, жасорат, миллий ғурур, Ватанни севиш, халқпарварлик каби фазилатларни камол топтиради. Шу ўринда Сукрот таълимотига мурожаат этамиз.

Сукрот ҳаким айтади:

– Ғўзал тадбир ишлатиб душманни дўст этиш, нодон ва жоҳил одамга таълим ва тарбия бериб, донолар даврасига кўшиш, бадахлоқ фосиқларни панд-насихат билан ислоҳ этиб, яхшилар қаторига киритиш ҳам мардликдир.

Маълумки, Ўзбекистон Республикасининг мудофаа ва хавфсизлик тузилмаларининг ходимлари ва қатор олий таълим муассасаларида таҳсил олаётган ҳар бир тингловчи ва курсантлар эл-юртга садоқат билан хизмат қилиш тўғрисида қасамёд қиладилар.

Қасамёд – йигит кишининг ори, ғурури. Унга фақатгина мард, жасур инсонларгина содиқ қоладилар. Қасамёд негизида юрт тинчлигини сақлаш, осойишталигини асраш, ватанпарварлик, фидойилик, юртга, халққа бўлган чинакам меҳр ётади. Шу боис ҳам қасамёд юксак масъулиятни тақозо этади. Ўз қасамёдига содиқ қолиш эр кишининг муқаддас бурчидир. Ўз қасамёдини бузиш Ватанга хиёнат ва сотқинлик деб таърифланади.

Мудофаа ва хавфсизлик тузилмаларида ташкил этилган элу юртга содиқлик тантанаси тингловчи ва курсантларни тарбиялаш ва уларнинг юксак ахлоқий-руҳий ҳолатини сақлашда муҳим аҳамият касб этади. Уларда Ватан ҳимоясига ахлоқан ва руҳан шайликни, Ўзбекистон Республикаси Мудофаа ва хавфсизлик тузилмаларига мансублигидан фахр-ифтихор ва масъулият руҳини шакллантиради. Шунингдек,

муқаддас бурчни бажариш, қасамёдниги муқаддас ва бузилмаслигини англаб етиш, матонат, бардош, топқирлик, сергаклик, Ватан хизматидаги биродарлик туйғуси ва бир-бирини қўллаб-қувватлаш, хизматга, шунингдек тантаналар ва хизмат маросимларга жонкуярлик учун зарур бўлган сифатларни ривожлантиришга хизмат қилади.

Қасамёдга содиқлик туйғуларини шакллантириш масаласи тобора катта аҳамият касб этмоқда. Қасамёдга садоқат деганда, ходимнинг ўз халқига, юртига содиқ, самимийлик билан хизмат қилиши назарда тутилади.

Ўз юртига садоқатли ходим шахсий манфаатини эл-юрт манфаатларидан устун қўймайди. Юрт тинчлиги, осойишталиги, тараққиёти ва фаровонлиги йўлида билим ҳамда салоҳиятини сафарбар этади. Элим деб, халқим деб қайғуради, керак бўлса, бу йўлда жонини фидо қилишга ҳам тайёр туради. Дарҳақиқат, Соҳибқирон Амир Темур бобомиз айтганидек, «Билаги зўр – бирни йиқар, билими зўр, онги баланд – мингни». Шу буюк ҳикматга таянган ҳолда, она юртга, она заминга садоқат билан, кимнинг авлоди эканини хаёлидан чиқармасдан, ҳаётда аниқ мақсад ва эътиқод билан яшайдиган ҳарбий инсонлар бўладими, хавфсизлик ва ички ишлар органлари ходимлари бўладими, уларнинг барчаси Ватанисизнинг мудофаа ва хавфсизлик тузилмаларининг энг ишончли таянчи ва суянчи, энг катта бойлиги ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 64-моддасида: «Ўзбекистон Республикасини ҳимоя қилиш – Ўзбекистон Республикаси ҳар бир фуқаросининг бурчидир. Фуқаролар қонунда белгиланган тартибда ҳарбий ёки муқобил хизматни ўташга мажбурдирлар», деб қайд этилган.

Ички ишлар органлари ходимлари қасамёдига содиқлиги ватанпарварликнинг намунасидир.

Ватанпарварлик ҳақида қадимги битикларда шундай ривоятлар келтириб ўтилган:

- Хоқонлардан бирининг юртига қўшни подшодан элчи келибди. У шундай дебди: «Шоҳимизнинг амри шулки, агар хоқон ўзининг энг сеvimли тулпорини бизга инъом қилмаса, юртингизга уруш эълон қиламиз». Элчининг бу гапларини вазир хоқонга етказибди. Хоқон майли юртимнинг тинчлиги учун сеvimли тулпоримдан воз кеча қолай, деб тулпорни бериб юборинглар, дея буйруқ қилибди. Шу тариқа юртнинг тинчлиги ва осойишталиги бир оз вақт сақланиб қолибди. Бир мунча вақтдан сўнг ўша подшодан яна элчи келибди ва бу сафар хоқоннинг сеvimли канизагини талаб қилибди. Хоқон юрт тинчлиги йўлида канизагини ҳам ҳадя қилиб юборибди. Учинчи сафар яна элчи келибди. Унинг муддаосини вазир хоқонга шундай баён қилибди: «Шоҳим, юртимизнинг қаровсиз бурчагида озгина тошлоқ жой бор эди, бу сафар қўшни подшо ўша ерни беришимизни талаб қилмоқда. Келинг, шу ташландиқ жойни бериб юборайлик,

шу билан халқимизнинг тинчлигини яна сақлаб қоламиз». Бу гапни эшитган хоқон: «Йўқ!» — дебди кескин. «Энди уруш қилмасак бўлмайди. Тулпор ва канизак шахсан менга тегишли эди, шу сабабли уларни осонгина бериб юбордим. Аммо, Ватанимиз сарҳадларининг ҳар бир қаричида шу чоққача ўтган ота-боболаримизнинг, биз билан ҳозир бирга яшаётган ватандошларимизнинг ва келгусида туғилажак фарзандларимиз, неварачевараларимизнинг ҳаққи бор. Уларнинг ҳаққини ўзгага бериб юборишга ҳеч биримизнинг ҳаққимиз йўқ. Ватаннинг ҳар бир қарич ерини сақлаб қолиш учун энди урушга боришимизга тўғри келади. Халқни сафарбарликка отлангир!».

Кўришиб турибдики, бу ривоятда Ватан тупроғининг ҳар бир қаричини эъзозлаш фалсафасининг илдизи мужассамдир.

Бошқа бир ривоятда эса:

- Бир подшоҳ бир аскарига юз кишилик маош тайин этганди. Бунинг учун аскарлар подшоҳдан норизо бўлдилар. Подшоҳ ўзига-ўзи: «Бир кун келар, сизга кўрсатаман, ўшанда бунинг сабабини тушунасизлар», - дерди. Жанг куни келди. Аскарларнинг ҳаммаси қочди, ёлғиз у кишигина жанг қилди. Подшоҳ:

- Мана шунинг учун мен бу одамга кўп пул берардим, - деган экан.

Бугунги кунда Ўзбекистон учун мана шундай ватанпарварлар, Ватан учун ўз жонини беришга ҳам тайёр мард, жасур инсонлар керак.

Ички ишлар органлари ходимларининг юртга садоқат билан хизмат қилишлари борасида қабул қиладиган қасамёдларига содиқ қолишларини уларнинг юксак маънавият ва қонун устуворлиги асосида яшашининг амалий ифодаси сифатида баҳолаш керак.

Қасамёдга содиқлик туйғуларини шакллантириш масаласи тобора катта аҳамият касб этмоқда. Қасамёдга садоқат деганда, ходимнинг ўз халқига, юртига содиқ, самимийлик билан хизмат қилиши назарда тутилади.

Ўз юртига садоқатли ходим шахсий манфаатини эл-юрт манфаатларидан устун қўймайди. Юрт тинчлиги, осойишталиги, тараққиёти ва фаровонлиги йўлида билим ҳамда салоҳиятини сафарбар этади. Элим деб, халқим деб қайғуради, керак бўлса, бу йўлда жонини фидо қилишга ҳам тайёр туради.

Шу ўринда Президентимиз Шавкат Мирзиёевнинг қуйидаги фикрларини баён этишни лозим топдик: “Бугунги кунда бизнинг ҳарбийларимиз ўзларининг профессионал тайёргарлик даражаси бўйича жаҳондаги етакчи мамлакатлар армияларининг ҳарбий хизматчиларидан асло қолишмаслигини сўзда эмас, амалда исботламоқда. Халқаро ҳарбий ўқув мусобақаларида, армиялар ўртасидаги ва спорт беллашувларида Ўзбекистон вакиллари ўзларининг маҳорати, руҳан бақувватлиги, ғалабага бўлган иродасини намоён этмоқда, буюк аждодларимизнинг муносиб ворислари эканликларини яққол кўрсатмоқда”.

Ўзбекистон Республикаси ички ишлар органлари ходимларининг қилган қасамёдлари уларни виждони доимо уйғоқ бўлишга ундайди. Улар жамиятда рўй бераётган салбий ҳолатларни бартараф этиш мақсадини кўзлаб яшайдилар.

Чиндан ҳам одамзот бу дунёда руҳан пок бўлиб, иродаси бақувват, иймони бутун, виждони уйғоқ бўлиб яшамас экан, инсон ҳаётининг қандай маъноси қолади?

Мана шу савол ҳар бир соғлом фикрлайдиган одамни ҳамиша ўйлантириши, сергакликка чорлаб туриши зарур. Бундай эзгу мақсадларга эса, фақат юксак маънавият, узлуксиз маънавий тарбия орқали эришиш мумкин.

Бугун Ватанимизнинг мустақиллигини, юртимиз барқарорлиги ва хавфсизлигини ҳимоя қилиш, халқимизнинг тинч ва осуда ҳаётига қарши қаратилган ҳар қандай тажовуз ва ғаразли уринишларнинг олдини олиш ва бартараф этишдек ўта муҳим ва масъулиятли вазифаларни адо этишда мудофаа ва хавфсизлик тузилмаларининг ўрни ва аҳамияти беқиёс.

Ҳақиқатан ҳам, ўтган қисқа давр мобайнида Ўзбекистонда бугунги кун талабларига жавоб берадиган тезкор ва ихчам, замонавий қурол-яроғ ва техника билан таъминланган, жанговар қобилият ва тайёргарликка эга бўлган, бир сўз билан айтганда, ҳар қандай ёвуз кучга муносиб зарба беришга қодир бўлган армия барпо этилди.

Бу борада амалга оширган улкан ишларимизни тан олган ҳолда, бугун замоннинг ўзи олдимизга қўяётган талабларни инобатга олиб, мудофаа ва хавфсизлик тузилмаларининг жанговар салоҳияти ва ҳаракатчанлигини кучайтириш, уни замонавий қурол-аслаҳа билан таъминлаш, ҳарбийларимизнинг профессионал малакаси ва тайёргарлигини ошириш, уларни ва оила аъзоларининг ижтимоий эҳтиёжларини муносиб қондириш, ҳарбий хизматни амалда шон-шараф ишига айлантириш, мухтасар айтганда, армиямиз ва ички ишлар органларининг қиёфасини тубдан ўзгартириш, биздан ҳали катта эътибор ва куч-имкониятларни сафарбар этишни талаб қилади.

Мана шундай кечиктириб бўлмас ва доимий эътиборимизда туриши шарт бўлган вазифаларимиз қаторида давлатимиз раҳбари Шавкат Мирзиёев қуйидаги муҳим масалага алоҳида урғу берганлигини эслаш жоиз, «жаҳондаги вазият шиддат билан ўзгариб, дунёнинг айрим минтақаларида аҳвол кескинлашиб, халқаро терроризм ва экстремизм хавфи ортиб бораётгани биздан халқаро ва минтақавий вазиятни ҳар томонлама таҳлил ва прогноз қилишни, мамлакатимиз хавфсизлиги ва барқарорлигини таъминлаш, Қуролли Кучларимизнинг жанговар тайёргарлиги ва салоҳиятини оширишга қаратилган комплекс чоратadbирларни кўришни талаб этмоқда.

Давлат чегараларини кўриқлаш ва ҳимоя қилиш тизимини янада мустаҳкамлаш, кўшинларни бошқариш тизимини такомиллаштириш, жанговар тайёргарликни ташкил этиш самарадорлигини ошириш, Қуролли Кучларни энг янги қурол-яроғ ва техникалар билан таъминлаш, мамлакатимиз муҳофаа-саноат комплексини ривожлантириш бўйича фаол олиб борилаётган ишларни изчил давом эттириш зарур. Биз юқори малакали ҳарбий кадрлар тайёрлаш, ўқув-тарбия жараёнларига илғор хорижий тажрибаларни, педагогик ва ахборот-коммуникация технологияларини кенг жорий этишга, шунингдек, ҳарбий хизматчилар, уларнинг оила аъзолари ҳамда Қуролли Кучлар фахрийларини ижтимоий ва ҳуқуқий ҳимоя қилишга бундан буён ҳам биринчи даражали аҳамият қаратамиз».

Ватандошимиз шайх Нажмиддин Кубронинг ватанпарварлик жасорати ҳақида 20 йил давомида (1644-1664) Хоразмни бошқарган хон ва тарихчи олим Абулғози Боҳодурхон ўзининг «Шажараи турк» асарида шундай ёзади: «Ҳазрати шайх Нажмиддин Кубронинг овозаси оламга машҳур бўлиб эрди. Ул сабабдан Чингизхон ўғиллари Кубро ҳазрати шайхга киши юбордилар. Шайх бек ости кўрмасунлар, ўғлон ва ушшоқлари билан қалъадан чиқиб кетсунлар, деб. Ҳазрати шайх айтиб юбордиларким, мен якка эрмасмен. Менинг қариндошларим ва хизматкорларим кўп бор турур. Шахзодалар айтиб юбордиларким, ўн киши бирлан келсунлар. Шайх айтдиларким, ўндан кўп турур. Шахзодалар айтдиларким, юз киши бирлан келсунлар. Шайх айтдиларким, юздан кўп турур. Шахзодалар айтдиларким, минг киши бирла келсунлар. Ҳазрати шайх айтиб юбордиларким, яхшиликда мен бу халқнинг тамоми бирлан ошно ва дўст ёр эрдим. Энди ёмон кунда нечук буларни ташлаб борамен, мен борабилмасмен», дебди.

Умрининг охирги дамларини ҳам Ватани, халқи учун бағишлаб, душман кўлида жон берган шайх Нажмиддин Кубронинг ватанпарварлиги, халқпарварлиги бугунги кунда ички ишлар органлари ходимларининг ҳар бири учун ибрат маъносини ўтамоғи лозим.

Ҳар бир баркамол инсон Ватан камолоти ва истиқболи, эл-юртининг озодлиги ва мустақиллиги учун ҳамма нарсани, ҳатто ширин жонини ҳам аямайди. Бу ҳақда мавлоно Фузулийнинг, «менинг битта ҳаётим бор, бордию мингта ҳаётга эга бўлган тақдиримда ҳам ҳаммасини Ватан учун сарфлаган бўлур эдим»- деб айтган сўзлари ҳар биримиз учун бебаҳо ўғитдир.

Ватаним деб тахтда ўқинч билан йиғлаб ўтди Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Ватаним деб курашди Жалолоддин Мангуберди, «Ё ҳаёт, ё мамот, ё шарофатли ўлим»- деб шаҳидларча жон берди Нажмиддин Кубро. Ватандан жудолик - инсон учун катта бахтсизликдир.

Бизнинг фахрланадиган, ғурурланадиган аждодларимиз бор. Биз ходимлар ҳам аждодларга муносиб авлодлар бўлиб давлатимиз мустақиллигини кўз қорачиғидай асрашимиз, конституциявий тузумни ҳар қандай тажовузлардан ҳимоя қилишимиз, фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини ишончли ҳимоя қилишимиз, қасамдга содиқ бўлишимиз керак.

Шунинг учун Ўзбекистон ёшларини Ватанга муҳаббат руҳида, ота-боболаримизнинг жасоратидан ибрат олиб, она юртимизни асраб-авайлаш эътиқоди билан яшашга, дунёда юз бераётган воқеа-ҳодисаларга бепарво ва лоқайд бўлмаликка, халқ ва Ватан тақдирига дахлдорлик туйғуси билан яшашга, Ватанни ҳимоя қилиш, садоқатли, адолатли, ҳалол бўлиш, халққа хизмат қилиш руҳида тарбиялашни таълим-тарбия жараёнига татбиқ этиб бориш олдимизда турган энг долзарб вазифалардан бири ҳисобланади.

АДАБИЁТЛАР:

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси – 2023 й.
2. Ўзбекистон Республикасининг 2016 йил 16 сентябрдаги «Ички ишлар органлари тўғрисида»ги Қонуни

3

Ў 4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 2 апрелда ПҚ-5050-сонли «Ички ишлар органларининг жамоат хавфсизлигини таъминлаш ва жиноятчиликка қарши курашиш соҳасидаги фаолиятини янада такомиллаштириш буйича қўшимча ташкилий чора-тадбирлар тўғрисида»ги Қарори.

5 Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 15 апрелда ПҚ-5076-сонли «Ички ишлар органлари учун профессионал кадрларни тайёрлашнинг сифат жиҳатидан янги тизимини жорий этиш буйича чора-тадбирлар тўғрисида»ги Қарори.

о 6. Амир Темур. Темур тузуклари. Шарқ нашриёти.

н

Интернет сайтлари

1. <http://mvd.uz> (Ўзбекистон Республикаси ИИБ);
2. <http://ipkmvd.uz> (Ўзбекистон Республикаси ИИБ Малака ошириш институти);
3. <http://lex.uz> (Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси);

у

б

л

и

к

ASSESSMENT PRINCIPLES OF STUDENTS' LANGUAGE SKILLS

Axmedova Kamola Ramziddin qizi

Uzbekistan World Languages University

E-mail adress: komolaaxmedova26@gmail.com

Annotation

Assessing students' language skills is crucial for understanding their proficiency and progress. With the advent of new technologies and pedagogical insights, modern assessment principles have evolved to provide more accurate and comprehensive evaluations. This abstract explores innovative methods and strategies employed in assessing students' language skills, highlighting their effectiveness and benefits.

Key words: discrete-point assessments, feedback sessions, strategic audience-centric, thoughtful, informative, engaging, persuasive, conveying.

INTRODUCTION

Assessing students' language skills is a multifaceted endeavor that plays a pivotal role in understanding their proficiency levels, identifying areas of improvement and informing instructional strategies. Traditional assessment methods, such as standardized tests and written exams, have long been utilized for this purpose. However, with advancements in technology and pedagogical research, modern assessment principles have emerged, offering innovative approaches to evaluate students' language competencies more accurately and comprehensively.

MAIN PART

One of the significant developments in language assessment is the transition from paper-based tests to digital platforms.¹ Digital assessments offer several advantages, including interactivity, multimedia integration, and real-time feedback. Platforms such as language learning apps, online quizzes, and virtual simulations enable students to engage in authentic language use scenarios, such as interactive conversations, listening exercises with audiovisual aids, and real-time writing tasks. These digital tools not only make assessments more engaging but also provide a more realistic representation of students' language skills in action. Recognizing the diverse nature of language learners, modern assessment principles emphasize the importance of using a variety of

---

¹Slattery, William. 2018. "Diagnostic and Formative Assessment." SERG Pedagogic Project. Accessed January 15, 2021. <https://serc.carleton.edu/introgeo/assessment/formative.html>.

assessment methods. ²While traditional exams and quizzes have their place, they may not capture the full range of students' language abilities. Performance-based assessments, portfolios, interviews, and collaborative tasks are examples of alternative assessment methods that provide a more comprehensive view of students' language competencies. By diversifying assessment approaches, educators can better accommodate different learning styles, preferences, and strengths. Lastly, modern language assessment principles emphasize cultural sensitivity and inclusivity.³ Assessments should take into account students' linguistic backgrounds, cultural contexts, and lived experiences. Culturally relevant assessments not only avoid biases and stereotypes but also validate and celebrate students' diverse language proficiencies. This includes using culturally authentic materials, incorporating topics relevant to students' cultures, and providing opportunities for students to express their identities through language.

METHODOLOGY

When it comes to evaluating students' language proficiency, educators often turn to frameworks that go beyond simple assessments of vocabulary and grammar. One such framework that has gained widespread acceptance is Bloom's taxonomy, originally developed by Benjamin Bloom in the 1950s and later revised by Anderson and Krathwohl in 2001. This taxonomy categorizes cognitive skills into six levels, ranging from basic recall to higher-order thinking and creation.

At the base level of Bloom's taxonomy, assessing language skills may involve tasks like recalling vocabulary words, grammar rules, and basic facts related to language usage.⁴ This could be done through quizzes, flashcards, or simple fill-in-the-blank exercises. Moving up the cognitive ladder, students demonstrate their language comprehension by explaining concepts in their own words, summarizing texts, or interpreting information presented in different formats. Assessments here could include comprehension questions, paraphrasing exercises, or discussions based on reading passages. Applying language skills involves using what students have learned in new contexts.

---

²Sadiku, Lorena Manaj. 2015. "The Importance of Four Skills Reading, Speaking, Writing, Listening in a Lesson Hour." *European Journal of Language and Literature Studies* 1 (1): 29–31. <https://doi.org/10.26417/EJLS.V1I1.P29-31>.

³Jumaniyozova, F. T. (2021). THE IMPORTANCE OF FIVE MAIN PRINCIPLES OF LANGUAGE ASSESSMENT IN DESIGNING THE LANGUAGE TESTS IN UZBEK UNIVERSITIES. *CURRENT RESEARCH JOURNAL OF PHILOLOGICAL SCIENCES*, 2(06), 1–7. <https://doi.org/10.37547/philological-crjps-02-06-01>

⁴Akhmedova, M. (2024). MAIN PRINCIPLES OF ASSESSING YOUNG LEARNERS' LANGUAGE SKILLS. *Interpretation and Researches*, 2(3(25)). <https://interpretationandresearches.uz/index.php/iar/article/view/2150>

CONCLUSION

In conclusion, modern assessment principles for students' language skills leverage technology, formative strategies, task-based approaches, diversity in assessment methods, and cultural sensitivity to provide a holistic and accurate evaluation of learners' language competencies. By embracing these innovative methods, educators can create more engaging, meaningful, and equitable assessment experiences that empower students to thrive in their language learning journey.

REFERENCE

1. Akhmedova, M. (2024). MAIN PRINCIPLES OF ASSESSING YOUNG LEARNERS' LANGUAGE SKILLS. Interpretation and Researches, 2(3(25)). <https://interpretationandresearches.uz/index.php/iar/article/view/2150>
2. Jumaniyozova, F. T.(2021). THE IMPORTANCE OF FIVE MAIN PRINCIPLES OF LANGUAGE ASSESSMENT IN DESIGNING THE LANGUAGE TESTS IN UZBEK UNIVERSITIES. CURRENT RESEARCH JOURNAL OF PHILOLOGICAL SCIENCES, 2(06), 1–7. <https://doi.org/10.37547/philological-crjps-02-06-01>
3. Sadiku, Lorena Manaj. 2015. “The Importance of Four Skills Reading, Speaking, Writing, Listening in a Lesson Hour.” European Journal of Language and Literature Studies 1 (1): 29–31. <https://doi.org/10.26417/EJLS.V1I1.P29-31>.
4. Slattery, William. 2018. “Diagnostic and Formative Assessment.” SERG Pedagogic Project. Accessed January 15, 2021. <https://serc.carleton.edu/introgeo/assessment/formative.html>.

ELEKTRON POCHTA VA UN DAN FOYDALANISH YO`LLARI

Andijon davlat pedagogika institutining Matematika va informatika yo`nalishi 1- bosqich talabasi

Alijonov Shohruhbek Akramjon o`g`li

Andijon davlat pedagogika institutining Matematika va informatika yo`nalishi 1- bosqich talabasi

Yo`ldasheva Gulchexraxon Xoldorali qizi

Andijon davlat pedagogika institutining Matematika va informatika yo`nalishi 1- bosqich talabasi

Andijon davlat pedagogika instituti Aniq fanlar fakulteti Matematika va informatika yo`nalishi 2 – bosqich talabasi

Erkinova Odinaxon Kozimjon qizi

Andijon davlat pedagogika instituti Aniq fanlar fakulteti Matematika va informatika yo`nalishi 1 – bosqich talabasi

Ismoilova Mohlaroyim Muhammadishoq qizi

Annotatsiya: Ushbu maqolada Internetning asosiy xizmat turlaridan biri bu Elektron pochta. Hozirgi paytda internetdan foydalanuvchilarning aksariyati elektron pochtdan foydalanishadilar. Lekin Elektron pochtdan to`g`ri va unimli foydalanish talab etiladi. Sizlarga taqdim etadigan ko`rsatmalarimiz elektron pochtdan foydalanish bo`yicha tavsiyalar o`rin olgan.

Kalit so`zlar: dastur, texnologiya, Elektron xatlar, akodirov@doda.uz (www.doda.uz, www.iguzar.com),.

EMAIL AND WAYS TO USE IT

Annotation: In this article, one of the main types of services of the Internet is email. Currently, most internet users use email. But the correct and unambiguous use of email is required. The instructions that we present to you contain recommendations for the use of email.

Key words: application, technology, e-letters, akodirov@doda.uz (www.doda.uz, www.iguzar.com),.

ЭЛЕКТРОННАЯ ПОЧТА И СПОСОБЫ ЕЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ

Аннотация: Одним из основных видов услуг интернета в этой статье является электронная почта. В настоящее время большинство пользователей интернета используют электронную почту. Но электронная почта требует правильного и эффективного использования. Наши рекомендации, которые мы представляем вам, включают рекомендации по использованию электронной почты.

Ключевые слова: программное обеспечение, технологии, электронные письма, akodirov@doda.uz (www.doda.uz, www.iguzar.com),.

Elektron pochta

Elektron pochta (e-mail-electronic mail) oddiy pochta vazifasini bajaradi. U bir manzildan ikkinchisiga ma'lumotlar jo'natilishini ta'minlaydi. Uning asosiy afzalligi vaqtga bog'liq emasligida. Elektron xatlar jo'natilgan zahotiy oq manzilga boradi va egasi olguniga qadar uning pochta qutisida saqlanadi. Matnli xat, grafikli va tovushli fayllarni, programm fayllarni o'z ichiga olishi mumkin. Elektron xatlar bir vaqtning o'zida bir necha adreslar bo'yicha jo'natilishi mumkin. Internet foydalanuvchisi elektron pochta orqali tarmoqning turli xizmatlaridan foydalanish imkoniyatiga ega bo'ladi, chunki Internetning asosiy xizmat programmalari bilan interfeysga ega. Bunday yondashuvning mohiyati shundaki, xost-kompyuterga talab elektron xat ko'rinishida jo'natiladi. Xat matni zarur funksiyalarga kirishni ta'minlovchi standart yozuvlar to'plamidan tuziladi. Bunday axborotni kompyuter komanda sifatida qabul qiladi va bajaradi.

Elektron pochta xizmatidan foydalanish.

Internet elektron pochta xizmatini ko'rsatadi. Elektron pochta nima? Elektron pochta maxsus programma bo'lib, uning yordamida siz dunyoning ixtiyoriy joyidagi elektron adresga xat, hujjat, va umuman ixtiyoriy faylni jo'natishingiz va qabul qilib olishingiz mumkin. Eng asosiysi xay bir zumda manzilga yetib boradi. Lekin undan foydalanish uchun siz maxsus pochta tarmog'i yoki Internet tarmog'iga bog'langan bo'lishingiz va elektron adresga ega bo'lishingiz kerak. Elektron adresni provayder beradi. Yoki Internetda bepul elektron pochta xizmatlari mavjud. Ular yordamida o'zingizga elektron adres ochishingiz mumkin. Quyidagi rasm orqali <http://www.mail.ru> sistemasi orqali pochta ochilishini ko'rishingiz mumkin. Uning uchun biz avval registratsiyadan o'tishimiz lozim. <http://www.mail.ru> sistemasi orqali "Регистрация в почте" bosamiz. natijada quyidagi anketalarni tuldirish lozim bo'ladi:

Shundan sung "Зарегистрировать почтовый ящик" tugmasi bosiladi. Agar biz tanlagan login oldindan registratsiyadan o'tmagan bo'lsa, to'gridan to'gri pochta ochiladi. Aks holda boshqa login tanlash haqida ogohlantiradi:

Biz tanlagan loginimiz oldindan kiritilganligini eslatib boshqa login tanlashimizga ruxsat beradi. Shundan so'ng biz boshqa login tanlab "Зарегистрировать почтовый ящик" tugmasini bosamiz va natijada yangi elektron pochtaga ega bo'lamiz.

Mana o'zimizning shaxsiy elektron pochтамizga ega bo'ldik. Elektron adres odatda e-mail deb ko'rsatiladi. Elektron pochta yuborganda siz xuddi xatni yuborayotgandek, uning kimga, qayerga va kimdanligini yozishingiz shart. Siz xatni bir necha adreslarga yuborishingiz mumkin. Elektron xatni yuborganingizdan so'ng u

elektron pochta qutisiga tushadi, so'ng xat ko'rsatilgan manzil pochta qutisiga yetkaziladi va undan xat egasi xatni oladi. Yani har bir foydalanuvchi o'zining pochta qutisiga ega. Umimiy pochta qutisidan xat shaxsiy qutichalarga muntazam ravishda jo`natiladi.

Хат yozish tartibi

Pochtangizga kirib, "Написать письмо" tugmasini bosamiz va quyidagilarni bajaramiz.

Кому maydonida tanishingizni elektron adresini yozasiz. masalan, akodirov@doda.uz

Копия maydonida xat nusxalari yuborilgan mualliflar adreslarini yozish lozim. Ya'ni xatni bir necha kishiga yuborish zarur bo`lganda.

Тема maydonida xat mavzusini yozamiz. Masalan, "Tabrik"

Pastki katta darchada esa xat matni yoziladi. Masalan, "Assalomu alaykum hurmatli Ahmadjon Qodirov

Sizni kirib kelayotgan yangi yil bayrami bilan tabriklayman.

Hurmat bilan Munisaxon"

Xatni to`g'ri yozganingizni quyidagi rasm orqali solishtirib, tekshirib ko`rishingiz mumkin.

So`gra "Отправить" tugmasini bosamiz. Natijada xat jo`natilganlik haqida ma'lumotni ko`rishingiz mumkin.

Demak, Siz internetda elektron pochtdan foydalanmoqchi bo`lsangiz mail.ru sistemasidan boshqa elektron pochta xizmat turlari mavjud. Bulardan- www.hotmail.com, www.yahoo.com, www.yandex.ru, www.rambler.ru vahokozolar. Hozirgi kunda O`zbekistonda ham ko`plab serverlar xizmat ko`rsatmoqda (www.doda.uz, www.iguzar.com), ushbu sahifalariga kirib elektron pochtasidan foydalanishingiz mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO`YXATI:

1. Thomé, A. M. T., Scavarda, L. F., and Scavarda, A. J. (2016). Conducting Systematic Literature Review in Operations Management. *Prod. Plann. And Control.* 27 (5), 408– 420. Doi:10.1080/09537287.2015.1129464.
2. Resnick, M., Maloney, J., Monroy-Hernández, A., Rusk, N., Eastmond, E., Brennan, K., et al. (2009). Scratch. *Commun. ACM* 52 (11), 60–67. Doi:10.145/1592761.1592779
3. Resnick, M., and Siegel, D. (2015). A Different Approach to Coding. *Int. J. People- Oriented Programming* 4 (1), 1–4. Doi:10.4018/IJPOP.2015010101

MS EXCEL ELEKTRON JADVALI YORDAMIDA AMALIY MASALALARNI YECHISH

Andijon davlat pedagogika institutining Matematika va informatika yo`nalishi 1- bosqich talabasi

Alijonov Shohruhbek Akramjon o`g`li

Andijon davlat pedagogika institutining Matematika va informatika yo`nalishi 1- bosqich talabasi

Yo`ldasheva Gulchexraxon Xoldorali qizi

Andijon davlat pedagogika institutining Matematika va informatika yo`nalishi 1- bosqich talabasi

Andijon davlat pedagogika instituti Aniq fanlar fakulteti Matematika va informatika yo`nalishi 2 – bosqich talabasi

Erkinova Odinoxon Kozimjon qizi

Andijon davlat pedagogika instituti Aniq fanlar fakulteti Matematika va informatika yo`nalishi 1 – bosqich talabasi

Ismoilova Mohlaroyim Muhammadishoq qizi

Annotatsiya: Ushbu maqolada Excel EJ kataklaridagi ma'lumotlar - matnlar, sonlar va formulalar bilan tuldirladi. Ba'zan katakdagi qiymatlar ustida ayrim hisoblashlarni bajarish zaruriyati tugiladi, bunday hollarda formulalardan foydalaniladi. Yani Excel dasturida ishlash haqida malumot berib o`tilgan.

Kalit so`z: Excel EJ, tenglik), SUM (argument), diagramma, Microsoft Excel.

SOLVING PRACTICAL ISSUES USING THE MS EXCEL SPREADSHEET

Annotation: In this article, Excel is made up of data in EJ cells - texts, numbers and formulas. Sometimes the need to perform certain calculations on the values in the cell is exhausted, in such cases formulas are used. That is, it is mentioned in the Excel program with information about performance.

Keyword: Excel EJ, equality), SUM (argument), diagram, Microsoft Excel.

РЕШЕНИЕ ПРАКТИЧЕСКИХ ЗАДАЧ С ПОМОЩЬЮ ЭЛЕКТРОННОЙ ТАБЛИЦЫ MS EXCEL

Аннотация: В этой статье Excel заполняется данными из ячеек EJ - текстом, числами и формулами. Иногда возникает необходимость произвести некоторые вычисления над значениями в ячейке, в таких случаях используются формулы. Т. е. приведена информация о работе в Excel.

Ключевое слово: Excel EJ, равенство), сумма (аргумент), диаграмма, Microsoft Excel.

Umuman ixtiyoriy yacheykadagi sonlarni hisoblash yoki formulalarni hisoblash uchun “=” (**ТЕНГЛИК**) belgisidan foydalanadi.

Masalan, A5 yacheykadagi sonni D7 yacheykadagi songa ko’paytirish uchun kerakli kattakka quyidagicha yoziladi;

$$=A5*D7.$$

$\sin x^2 + \ln x + 7,5$ ifodani x – ning qiymati B6 yacheykada turganda quyidagicha yozib hisoblanadi;

$$=(\sin(B6^2) + \ln(B6) + 7,5)$$

Excelda ishlatiladigan arifmetik amallar belgilari quyidagilar:

+ – qo’shish;

– - ayirish;

* – ko’paytirish;

/ – bo’lish;

^ – darajaga kutarish

& - bir necha kattakdagi matnlarni birlashtirish

	A	B	C	D	E
	№	Жихоз номи	Жихоз сони	Таннархи (минг сум)	Суммаси (минг с.)
1					
2	1	Компьютер	12	800	9600
3	2	Принтер	3	125,456	376,368
4	3	Сканер	2	303,115	606,23
5	4	Аудио плата	12	15	180
6	5	Видео проектор	1	3000	3000
7	6	Жами	30	4243,571	13762,598
8					

Ushbu rasmda E2 katagida olingan jihozlarning qaysi formula bilan hisoblanganligi formula katorida ko’rsatilgan, ya’ni =C2*D2

Exceldagi asosiy matematik statistik funktsiyalar quyidagilar:

SUM (argument)-yacheykadagi sonlarni qo’shish, summasi

AVERAGE (argumentlar ro’yxati) - o’rta qiymatni hisoblash;

MAX (argumentlar ro’yxati) - maksimal qiymatni hisoblash;

MIN (argumentlar ro’yxati)- minimal qiymatni hisoblash;

SQRT (son)- kvadrat ildizni hisoblash;

FACT (son)-sonning faktorialini hisoblash;

RAND (tasodifiy son)-tasodifiy sonni chiqarish (0 va 1 orasidan);

ABS (son) - sonning absalyut qiymati hisoblash;

LN (son) - natural logorifmni hisoblash;

EXP (son) - sonning eksponentasini topish;

SIN (son)- sonning sinusini hisoblash;

COS (son)- sonning kosinusini hisoblash;

TAN (son)- sonning tanginisini hisoblash va xokozo bu yerda yana bir qancha funktsiyalarni kiritish mumkin.

Bundan tashkari mantiqiy amallarni bajaruvchi funktsiyalar ham mavjud. Bo'lar **IF, AND, OR, NOT, FALSE** va **TRUE**.

Yuqori keltirilmagan funktsiyalarni Excel dasturi instrumentlar panelining «funktsiya quyish» tugmasidan olishingiz mumkin.

Biz yuqorida ko'pgina funktsiyalarni keltirdik. Bo'lar haqida to'liq ma'lumotni olish uchun Microsoft Excel dasturining “Справка” yordamchi dasturi mavjud. Undan ixtiyoriy vaqtda foydalanish mumkin. Ekranda agarda xatoliklar va kamchiliklarga duch kelganda ham shu “Справка” ya'ni ekranning yuqori o'ng tamonida joylashgan menyuning “Справка” bo'limidan yoki klavishasini bosib kerakli ma'lumotlarni olish mumkin.

Microsoft Excel ning qo'shimcha imkoniyatlari

• Microsoft Officening grafikli texnologiyalarini o'rganib, foydalanish kunikmalarini hosil qilgandan keyin, biz mustaqil ravishda Excelning boshqa imkoniyatlaridan ham foydalana olamiz, ya'ni

- Ko'p o'zgaradigan ma'lumotlarni qayta ishlash
- Taxrirlangan bitta formulani ustunning yoki katorni boshqa kataklarida qo'llash
- Diagrammalar tuzish, tekstli oynalar, tasvirli ob'ektlardan foydalanish;
- Arifmetik va geometrik progressiyalarni avtomatik qo'llash
- Boshqa dasturlardan foydalanib ob'ektlar tuzish va taxrirlash;
- Bir vaqtda bir qancha oynalar va Excelning ishchi varaqlarida (“list”larida) ishlash;

• Ma'lumotlar bazasida ishlash;

• Ishchi varaqlar sonini ko'paytirish va kamaytirish

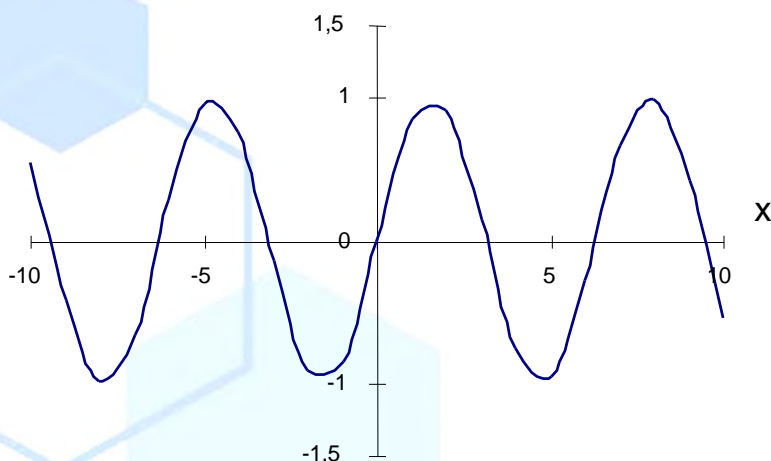
• Ma'lumotlarni import (qabul qilish) va eksport (uzatish) qilish va boshqalar.

EXCEL elektron jadval dasturida diagrammalar tuzish

Diagrammalarni menyuning “Вставка” va “Диаграмма” bo'limlaridan foydalanib chiqarish mumkin.

Masalan: x ning 1 kadam bilan -10 dan 10 gacha qiymatida $y=\sin x$ funktsiyani qiymatini osongina hisoblash va grafigini chiqarish mumkin. Grafik 4.2-rasmda ko'rsatilgandek bo'ladi.

$y=\sin x$ funksiya grafigi

2-rasm

Shu diagrammani o'zini aylana ko'rinishida ham chiqarsa bo'ladi, bu ko'rinish 4.3-rasmda berilgan.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Каримов И.А. Ўзбекистон келажаги буюк давлат. “Ўзбекистон”, 1992
2. Каримов И.А. Ислохотларни амалга оширишда қатъиятли бўлайлик. “Ўзбекистон”, 1996
3. «Иқтисодий информатика» С.С.Ғуломов ва бошқалар С.С.Ғуломовнинг умумий тахрири остида.-Т.: «Шарқ», 1999.- 546 б
4. “Ахборот тизимлари ва технологиялари”: Олий ўқув юртлари талабалари учун дарслик//Муаллифлар жамоаси: С.С.Ғуломов, Р.Х.Алимов, Х.С.Лутфуллаев ва бошқ./; С.С.Ғуломовнинг умумий тахрири остида.-Т.: «Шарқ», 2000.- 592 б.
5. Аюпов Р.Х., Исмоилов С.И., Аюпов Х.Р. Хусусий компьютерларда ишлаш. “Microsoft Word 2000 матн муҳаррири”. – Т.: ТМИ, 2002. 124 бет
6. Марахимов А.Р., Раҳмонқулова С.И. “Интернет ва ундан фойдаланиш асослари.” Ўқув қўлланма.-Т.:Тошкент давлат техника университети нашриёти, 2001.–176 б.
7. Ғуломов С.С. ва бошқалар. Ахборот тизимлари ва технологиялари – Т.: «Шарқ», 2000
8. Арипов М.М, Мухаммадиев Ж..У “Информатика ва информацион технологиялар”. Ўқув қўлланма. Тошкент шаҳри, 2005 йил.
9. Макарова “ Информатика “ Тошкент ш 2005 йил.
- 10.Эрматов Ш “Шахсий компьютерларнинг операцион тизимлари,қурилмалари ва воситалари”. Тошкент 2007 йил.

ALGORITMNING XOSSALARI, YOZILISH USULLARI VA TURLARI

Andijon davlat pedagogika institutining Matematika va informatika yo`nalishi 1- bosqich talabasi

Alijonov Shohrubbek Akramjon o`g`li

Andijon davlat pedagogika institutining Matematika va informatika yo`nalishi 1- bosqich talabasi

Yo`ldasheva Gulchexraxon Xoldorali qizi

Andijon davlat pedagogika institutining Matematika va informatika yo`nalishi 1- bosqich talabasi

Andijon davlat pedagogika instituti Aniq fanlar fakulteti Matematika va informatika yo`nalishi 2 – bosqich talabasi

Erkinova Odinaxon Kozimjon qizi

Annotatsiya: Ushbu maqola yozishdan maqsad har bir inson xayotida sodda yoki murakkab bo'lgan ko'plab masalalar uchrab turadi. Bu masalalarni ma'lum qoida va instruktsiyalarga asoslangan xolda echish mumkin. Ko'pgina masalalarni echishni inson texnik qurilmalar-avtomatlar, exm, robotlarga topshirishi mumkin. Ikkala xolda ham qo'yilgan masalani echish uchun, avval uning algoritmini tuzish zarur.

Kalit so`z: Al-Xorazmiy, Algoritm, Axborat okimining, Alifbo-tilda , Seriyalar.

A l g o r i t m deb, qo'yilgan masalani echishga karatilgan amallar ketma-ketligini bajarish uchun tushunarli va aniq ko'rsatmalarni berishga aytiladi. Algoritm so'zi, arifmetik amallarni bajarish qoidalarini bayon qilgan, IX asrning buyuk matematigi Al-Xorazmiy nomining lotincha shaklidan kelib chikkan. Dastavval algoritmlar deganda ko'p xonali sonlar bilan turt arifmetik amal bajariladigan qoidalar tushinilar edi. Keyinchalik bu tushuncha qo'yilgan masalani echishga olib keladigan qoida va amallar ketma-ketligini belgilash uchun qo'llanila boshladi.

Algoritm quyidagi xossalarga ega : uzluksizlik, aniqlik, natijaviylik va ommaviylik.

Uzluksizlik : Dastlabki berilgan ma'lumotlarni natijaga aylantirish jarayoni uzluksiz ravishda amalga oshiriladiki bunda vaqtning har bir keyingi keladigan daqiqasiga mikdor (kattalik) larning qiymati vaqtning shunday oldingi daqiqasida bo'lgan mikdorlar qiymatidan ma'lum bir qoidalar buyicha olinadi.

Aniqlik : Algoritmning har bir qoidasi aniq va bir qiymatli bo'lishi zarurki bunda vaqtning biror daqiqasida olingan mikdorlar qiymati vaqtning shundan oldingi daqiqasida olingan mikdorlar qiymati bilan bir qiymatli aniqlangan bo'ladi.

Natijaviylik . Algoritm masalaning echilishiga chekli soniga qadamlar ichida olib kelishi yoki masalani echib bo'lmaydi degan xabar bilan tugashi kerak.

Ommaviylik . Masalaning echish algoritmi shunday yaratilishi kerakki uni faqat boshlangich ma'lumotlar bilan farqlanadigan masalalarni echish uchun ham qo'llanilishi kerak. Bunda boshlangich ma'lumotlar algoritmi qo'llash soxasi deb ataladigan birorta soxadan olinadi.

2. Algoritmni tavsiflash usullari va ularga misollar. Algoritmni ishlab chiqishda uni bir necha xil usul bilan ifodalab bersa bo'ladi. Shulardan

uchtasi keng tarkalgan bo'lar :

1. Algoritmni oddiy tilda tavsiflash
2. Algoritmni tizim ko'rinishida ifodalash
3. Algoritmni maxsus (algoritmik) tilda yozish.

2.1 Algoritmni oddiy tilda tavsiflash.

Algoritmni ifodalashning eng keng tarkalgan shakli bu oddiy tilda so'zlar bilan bayon qilishdir. Bu nafaqat xisoblash algoritmida balki xayotiy turmishdagi algoritmga ham tegishlidir. Masalan biror bir taom yoki kandolat maxsulotini tayyorlashning retsepti ham oddiy tilda tavsiflangan algoritmdir. Shaharlararo telefon avtomat orqali aloka o'rnatishning o'ziga xos algoritmidan foydalanasiz. Dukondan yangi kir yuvish mashinasi yoki magnitafon sotib olinsa ishni foydalanishning algoritmi bilan tanishishdan boshlaymiz.

Masalani EXM da echishda ham ko'pincha matematika tilini ham uz ichiga olgan tabiiy tildan foydalanish mumkin. Algoritmning bunday tildagi yozuvi izlanayotgan natijaga olib keladigan amallar ketma- ketligi ko'rinishida bo'lib odam tomonidan bir ma'noli idrok etilishi kerak. So'zlar bilan ifodalangan har bir amal algoritmning qadami deb ataladi. Qadamlar tartib nomeriga ega bo'ladi. Algoritm ketma- ket qadam baqadam bajarilishi kerak. Agar algoritm matnida N- sonli qadamga utilsin deb yozilgan bo'lsa bu algoritmning bajarilishi ko'rsatilgan N- nchi qadamdan davom etishini bildiradi.

Algoritmni oddiy tilda ifodalash qulay bo'lgani bilan murakkab algoritmida kurgazmalikni yaxshi ta'minlay olmaydi. Bundan tashqari algoritmning so'zdagi tavsifi xisoblash mashinasiga kiritish uchun yaramaydi. Buning uchun algoritmning mashina tilida shunday bayon qilish kerakki, masalan EXM da echish jarayonida bu algoritm ishni avtomatik boshqarib turadigan bulsin. Mashina tushunadigan shaklda yozilgan algoritm masalani echish dasturidir. Algoritmni oddiy tilda yozishda turt xil amaldan ; xisoblash, N- qadamga o'tish, shartni tekshirish, xisoblashning oxiri, shuningdek kiritish va chiqarish amallaridan foydalanilgan ma'kul. Bo'lar ichida eng ko'p foydalaniladigan xisoblash amalidir.

3 Algoritm tizim ko'rinishida ifodalash.

Nisbatan murakkab masalalarni echishda algoritmdan muayyan EXM tilidagi dasturga o'tish juda kiyin Bunday bevosita o'tishda algoritmning aloxida qismlari orasidagi bog'lanish yuqoladi, algoritm tarkibining asosiy va muxim bo'lmagan

qismlarini farqlash kiyin bo'lib qoladi. Bunday sharoitda keyinchalik aniqlash va to'g'rilash ancha vaqt talab qiladigan xatolarga osongina yul qo'yish mumkin. Odatda algoritm bir necha marta ishlab chiqiladi, ba'zan xatolarni to'g'rilash algoritm tarkibini aniqlashtirish va tekshirish uchun bir necha marta orqaga qaytishga to'g'ri keladi. Algoritm ishlab chiqishning birinchi bohqichida algoritmnini yozishning eng qulay usuli algoritmnini tuzim ko'rinishida ifodalashdir.

Algoritm tuzimi bu berilgan algoritmnini amalga oshirishdagi amallar ketma ketligining oddiy tildagi tasvirlash elementlari bilan tuldirilgan grafik tasviridir. Algoritmni har bir qadami tizimida biror bir geometrik shakl blok bilan aks etiriladi. Bunda bajariladigan amallar turiga ko'ra turlicha bo'lgan bloklarga GOST buyicha tasvirlanadigan turli xil geometrik shakllar to'g'ri turtburchak, romb, parallelogramm, doira, ovval va xakazolar mos keladi.

Algoritm tuzimlarini ko'rish qoidalari GOST 19.002 80 da (xalkaro standart ISO 2636 –73 ga mos keladi.) kat'iy belgilab qo'yilgan. GOST 19.003-80 (ISO 1028-73 ga mos) algoritm va dasturlar tuzimlarida qo'llaniladigan simvollar ro'yxatini, bu simvollarning shakli va o'lchamlarining shuningdek ular bilan tasvirlanadigan funktsiyalarni (amallarni) belgilaydi. Quyidagi jadvalda algoritmlar tuzimini ifodalashda ko'p qo'llaniladigan blok (simvol) lari keltirilgan va ularga tushintirishlar berilgan.

Tuzim blok (simvol) lari ichida xisoblashlarning tegishli bohqichlari ko'rsatiladi. Shu erda har bir simval batafsil tushintiriladi. Har bir simvol (blok) uz raqamiga ega bo'ladi. U tepadagi chap burchakka chizikni uzib yozib qo'yiladi. Tuzimdagi grafik simvollar xisoblash jarayonining rivojlanish yo'nalishining ko'rsatuvchi chiziklar bilan birlashtiriladi. Ba'zan chiziklar oldida ushbu yo'nalish qanday sharoitda tanlanganligi yozib qo'yiladi. Axborat okimining asosiy yo'nalishi tepadan pastga va chap dan o'ngga ketadi. Bu xollarda chiziklarni ko'rsatmasi ham bo'ladi. Boshqa xollarda albatta chiziklarni qo'llash majburiydir. Blokka nisbatan okim chizigi (potok linii) kiruvchi yoki chikuvchi bo'lishi mumkin. Blok uchun kiruvchi chiziklar soni chegaralanmagan. Chikuvchi chizik esa mantiqiy bloklardan boshqa xollarda faqat bitta bo'ladi. Mantiqiy bloklar ikki va undan ortik okim chizigiga ega bo'ladi. Ulardan har biri mantiqiy shart tekshirishning mumkin bo'lgan natijalarga mos keladi.

O'zaro kesiladigan chiziklar soni ko'p bo'lganda chiziklar soni xaddan tashqari ko'p bo'lsa va yo'nalishlari ko'p o'zgaraversa tuzimdagi kurgazmalik yuqoladi. Bunday xollarda axborat okimi chizigi uzishga yul qo'yiladi, uzilgan chizik uchlariga birlashtiruvchi belgisi qo'yiladi.

Agar uzilish bitta saxifa ichida bo'lsa O belgisi ishlatilib ichiga ikki tarafga ham bir xil harf raqam belgisi qo'yiladi. Agar tuzim bir necha saxifaga joylansa bir soxifadan boshqasiga o'tish " saxifalararo bog'lanish" belgisi ishlatiladi. Bunda

axborat uzatilayotgan blokli saxifaga kaysi saxifa va blokka borishi yoziladi, qabul qilinayotgan saxifada esa kaysi saxifa va blokdan kelishi yoziladi.

Algoritm tizimlarini ko'rishda quyidagi qoidalarga rioya qilish kerak. Parallel chiziklar orasidagi masofa 3 mm dan kam bo'lmasligi boshqa simvollar orasidagi masofa 5 mm dan kam bo'lmasligi kerak. Bloklarda quyidagi o'lchamlar qabulqilingan : a 10,15,20, v 1,5 a. Agar tuzim kattalashtiriladigan bo'lsa a ni 5 ga karrali kilib oshiriladi. Bu talablar asosan 10- bohqichda dasturga yuriknoma yozishda rioya qilinadi.

Algoritmni mayda mayda bo'laklarga ajratishda xech qanday chegaralanishlar qo'yilmagan, bu dastur tuzuvchini o'ziga bog'liq. Lekin juda ham umumiy tuzilgan tizim kam axborat berib noqulaylik tug'dirsa juda ham maydalashtirib yuborilgani kurgazmallikka putur etkazadi. Shuning uchun murakkab va katta algoritmlarda har xil darajadagi bir necha tuzim ishlab chiqiladi.

Misol : $Y = (A * X + 3) / (B * X - 4)$

Bu misolni algoritm tuzimi quyidagicha bo'ladi (rasm 1)

4. Algoritmni maxsus tilda ifodalash.

Bu usulda algoritmni ifodalash uchun dasturlash tillari deb ataluvchi sun'iy tillar qo'llaniladi. Buning uchun ishlab chikilgan algoritm shu tillar yordamida bir ma'noli va EXM tushuna oladigan ko'rinishda tavsiflanishi zarur.

Chizikli algoritm : $Y = (A * X + 3) / (B * X - 4)$

1

boshlash

↓

2

A, V, X qiymatlari kiritilsin

↓

3

Xisoblansin

$K = A * X$

↓

4

Xisoblansin

$M = K + Z$

↓

5

Xisoblansin

$L = V * X$

↓

6

Xisoblansin

$$N=L-4$$

↓

7

Xisoblansin

$$U=M/N$$

↓

8

U ni qiymati

Chiqarilsin

↓

9

tamom

RASM 1

Uning tarkibida cheklangan sondagi sintakis konstruktsiyalar to'plami bor bo'lib, u bilan algoritm yaratuvchi tanish bo'lishi kerak. Ana shu konstruktsiyalardan foydalanib buyruq ko'rsatmalar formal ifodalarga o'tkaziladi.

Zamonaviy dasturlash tillari EXM ning ichki mashina tilidan keskin farq qiladi va EXM bevosita ana shu tilda ishlay olmaydi. Buning uchun dasturlash tilidan mashina tushunadigan tilga tarjima kiluvchi maxsus dastur translyatoridan foydalaniladi. Dasturni translyatsiya qilish va bajarish jarayonlari vaqtlarga ajraladi. Avval barcha dastur translyatsiya qilinib so'ngra bajarilish uslubida ishlaydigan translyatorlar kompilyatorlar deb ataladi.

Dastlabki tilning har bir operatorini o'zgartirish va bajarishni ketma ket amalga oshiriladigan translyatorlar interpretatorlar deb ataladi.

Dasturlashning ixtiyoriy tili belgilar majmuini va algoritmlarni yozish uchun ushbu belgilarni qo'llash qoidalarini uz ichiga oladi. Dasturlash tillari bir - biridan alifbosi, sintaksisi va semantikasi bilan ajralib turadi.

Alifbo-tilda qo'llaniladigan ko'plab turli ramziy belgilar (harflar, raqamlar, maxsus belgilar) Tilning sintaksisi jumlar tuzishda belgilarning bog'lanish qoidalarini belgilaydi, semantikasi esa ushbu jumlarning mazmunini izoxini belgilaydi.

5 Algoritmning asosiy turlari.

Masala echimining algoritmi ishlab chikilayotgan davrda asosan uch xil turdagi algoritmlardan foydalanib murakkab ko'rinishdagi algoritmlar yaratiladi. Algoritmning asosiy turlariga chizikli, tarmoqlanadigan va takrorlanadigan ko'rinishlari kiradi.

Chizikli turdagi algoritmlarda bloklar biri ketidan boshqasi joylashgan bo'lib berilgan tartibda bajariladi. Bunday bajarilish tartibini tabiiy tartib deb ham yuritiladi. Yuqorida kurib utilgan misolimiz chizikli turdagi algoritmga misol bo'la oladi.

Amalda hamma masalalar ham chizikli turdagi algoritmga keltirilib echib bo'lmaydi. Ko'p xollarda biron bir oraliq natijasiga bog'liq ravishda xisoblashlar yoki u yoki boshqa ifodaga ko'ra amalga oshirilishi mumkin ya'ni birorta mantiqiy shartni bajarilishiga bog'liq xolda xisoblashlar jarayoni u yoki bu tarmoq buyicha amalga oshirilishi mumkin. Bunday tuzilishdagi xisoblash jarayonini algoritmi tarmoqlanuvchi turdagi algoritm deb ataladi.

Ko'pgina xollarda masalalarni echimini topishda bitta matematik bog'lanishga ko'ra o'nga kiruvchi kattaliklarni turli qiymatlariga mos keladigan qiymatlarni ko'p martalab xisoblashga to'g'ri keladi. Xisoblash jarayoning bunday ko'p martalab takrorlanadigan qismiga takrorlanishlar deb ataladi. Takrorlanishlarni uz ichiga olgan algoritmlar takrorlanuvchi turdagi algoritmlar deb ataladi.

Algoritmning uch turini oddiy misollarda kurib chikaylik.

Chizikli algoritmga misollar.

1-misol.

“x” ning har qanday qiymati uchun $y=(Ax+V) (Sx-D)$ formula buyicha “y” ning qiymatlari xisoblansin. Bu masalani echish uchun quyidagi amallar ketma-ketligini, ya'ni shu masalaning algoritmini tuzamiz.

1. A ni “x”ga ko'paytirib, natija R_1 bilan belgilansin.
2. R_1 ni V ga qo'shib, natija R_2 bilan belgilansin.
3. S ni “x” ga ko'paytirib, natija R_3 bilan belgilansin.
4. R_3 dan D ni ayirib, natija R_4 bilan belgilansin.
5. R_2 ni R_4 ga ko'paytirib, natija “y” ning qiymati deb xisoblansin.

Bu algoritmni tuzishda ishtirok etgan so'zlarni faqat uzimiz tushinamiz, uni shu xolda mashinaga kiritib bo'lmaydi. EXM bu masalani bajara olishi uchun yuqoridagi algoritmni EXM ishlashi uchun tushunarli bo'lgan tilda yozish kerak.

EXM da ishlash uchun tushunarli tarzda yozilgan algoritm - dasturlash tili yoki algoritmik til deb ataladi. Xozirgi kunda ko'pgina turli algoritmik tillar mavjud. Bo'lardan eng ko'p qo'llaniladigani “FORTRAN“, “ALGOL“, “PASKAL“, “BEYSIK“, “ADA“, “SI“, “LOGO“,” LISP“ lardir.

Demak algoritm – qurilayotgan masalani echishga olib keladigan buyruqlar yoki komandalar ketma-ketligini uzimiz tushinadigan tilda aniq va to'g'ri tartibda tuzishdan iborat ekan.

2-misol. $U=5x^2-(16x-4)$.

(Bu misolning algoritmini studentlar mustaqil tuzsin).

Tarmoqlangan algoritmga misollar.

Agar algoritm buyruqlari tarkibida tarmoqlanish komandasi uchrasa bunday algoritm tarmoqlangan algoritm deyiladi.

Tarmoqlanish komandasini yozilishi quyidagicha:

Agar <shart>bo'lsa

U xolda seriya 1

Aksxolda seriya2

Xal buldi

Agar shart bajarilsa u xolda seriya1_bajariladi,aks xolda seriya2

Bajariladi.Shartlarni ezishda munosabat belgilaridan foydalaniladi:

<,<=,>,>=,=,<>.

-misol. Ikkita “m” va “p” natural sonlari uchun eng katta umumiy buluvchi topilsin. Bu masalani echishning, $m > p$ bo'lsa, m va p sonlarning eng katta umumiy buluvchisi (t-p) va p sonlarnikidek bo'lishiga asoslangan algoritmini tuzamiz:

1. Agar sonlar teng bo'lsa, ulardan istaganini javob o'rnida olinsin, aks xolda algoritmni bajarish davom ettirilsin .
2. Sonlardan kattasi aniqlansin.
3. Katta son, kattasining kichigidan farqi bilan almashtirilsin.
4. Algoritm boshidan boshlansin.

Tsiklik algoritmgaga misollar.

Algoritm buyruqlari ichida takrorlash buyrugi kelsa bunday algoritm tsiklik algoritm deyiladi.Tsiklik algoritmlarni ezishda

Parametrli takrorlash buyrugidan foydalaniladi.Bu buyruqni yozilishi quyidagicha:

X=A dan V gacha N qadam

TsB

Seriyalar

KTs

Buerda takrorlash buyrugi ko'p marta bajariladi to X ni qiymati V dan oshgo'nga kadar.Har safar A ning qiymatiga N ni qiymati qo'shilib xisoblanadi.Agar $N=+1$ bo'lsa qadam yozilmaydi,boshqa xollarda qadam yoziladi.Agar N ning qiymati manfiy bo'lsa,tsikl kamayuvchi bo'ladi.

1-misol.

X ning $-25,-24,\dots,24,25$ qiymatlari uchun $u=2*x^2-1$ funktsiyaning qiymatlar jadvalini tuzish algoritmini yozing.

Algoritm:

1. X ga -25 qiymat berilsin.
1. $U=2*x^2-1$ qiymat xisoblansin.
2. U ning qiymati jadvalga yozilsin.
3. X ning qiymati 1 ga orttirilsin (qo'shilsin).

4. Agar $x \bullet 25$ bo'lsa, u xolda 2punktga utilsin, aks xolda navbatdagi ko'rsatmaga utilsin.

5. Jarayon to'xtatilsin.

Asosiy adabiyotlar:

1. Abduqodirov A.A. EXM – Algoritm-Dastur, T, 1991 y.
2. Sattorov A, Kurmanbaev B, Informatika va xisoblash texnikasi.T.1996y.
3. Frolov G.D, Kuznetsov E.N. Elementi Informatiki, M. 1989g.
- 4.Xolmatov T.X.,Taylakov N.I.,Nazarov U.A. Informatika va xisoblash texnikasi.T.2001y.

EHTIMOLLAR NAZARIYASINING LIMIT TEOREMALARI ASOSIY HOSSALARI

*Andijon davlat pedagogika institutining
Matematika va informatika yo`nalishi 1- bosqich talabasi*

Alijonov Shohrubbek Akramjon o`g`li

*Andijon davlat pedagogika institutining
Matematika va informatika yo`nalishi 1- bosqich talabasi*

Yo`ldasheva Gulchexraxon Xoldorali qizi

*Andijon davlat pedagogika institutining
Matematika va informatika yo`nalishi 1- bosqich talabasi*

Andijon davlat pedagogika instituti Aniq fanlar fakulteti

Matematika va informatika yo`nalishi 2 – bosqich talabasi

Erkinova Odinaxon Kozimjon qizi

ANNOTATSIYA:

Ushbu maqola Ehtimollar nazariyasining limit teoremlari deb nomlanuvchi qator tasdiq va teoremlarni keltiramiz. Ular yetarlicha katta sondagi tajribalarda t.m.lar orasidagi bog`lanishni ifodalaydi. Limit teoremlar shartli ravishda ikki guruhga bo`linadi. Birinchi guruh teoremlar katta sonlar qonunlari(KSQ) deb nomlanadi. Ular o`rta qiymatning turg`unligini ifodalaydi: yetarlicha katta sondagi tajribalarda t.m.larning o`rta qiymati tasodifiyligini yo`qotadi. Ikkinchi guruh teoremlar markaziy limit teoremlar(MLT) deb nomlanadi. Yetarlicha katta sondagi tajribalarda t.m.lar yig`indisining taqsimoti normal taqsimotga intilishi shartini ifodalaydi. KSQ ni keltirishdan avval yordamchi tengliklarni isbotlaymiz.

Kalit so`z: MLT, KSQ, Chebishev tengsizli, Natija.

LIMIT THEOREMS OF PROBABILITY THEORY. MAIN HOSSA

Annotation:

This article brings a series of affirmations and theorems known as limit theorems of probability theory. In experiments with sufficiently large numbers, they have t.m.represents the connection between the S. Limit theorems are conditionally divided into two groups. The first group of theorems is known as the laws of large numbers(KSQ). They represent the stagnation of the mean: in experiments with sufficiently large numbers, t.m.the middle value of the LAR loses its randomness. The second group of theorems are known as central limit theorems(MLTS). In experiments with sufficiently large numbers, t.m.the distribution of the sum of the S represents the condition that it aspires to a normal distribution. We prove the auxiliary equalities before quoting KSQ.

Keyword: MLT, KSQ, Chebyshev unequal, result.

ПРЕДЕЛЬНЫЕ ТЕОРЕМЫ ТЕОРИИ ВЕРОЯТНОСТЕЙ.
ОСНОВНЫЕ ТЕССЫ

Аннотация:

В этой статье мы приводим ряд утверждений и теорем, известных как предельные теоремы теории вероятностей. Они встречаются в экспериментах с достаточно большим числом т.т.представляет собой связь между Iar . Предельные теоремы условно делятся на две группы. Первая группа теорем называется законами больших чисел(KSQ). Они представляют собой застой среднего значения: в опытах с достаточно большим числом т.т.среднее значение larning теряет свою случайность. Вторая группа теорем называется центральными предельными теоремами(MLT). В экспериментах с достаточно большим числом т.т.распределение суммы Iar выражает условие, что оно стремится к нормальному распределению. Мы докажем вспомогательные равенства, прежде чем процитировать KSQ.

Ключевое слово: МЛТ, КС, Чебышев неравенство, результат.

Chebisev tengsizligi

Teorema(Chebisev). Agar X t.m. DX dispersiyaga ega bo'lsa, u holda $\forall \varepsilon > 0$ uchun quyidagi tengsizlik o'rinli:

$$P\{|X - MX| \geq \varepsilon\} \leq \frac{DX}{\varepsilon^2}. \tag{5.1.1}$$

(5.1.1) tengsizlik Chebisev tengsizligi deyiladi.

Isboti. $P\{|X - a| \geq \varepsilon\}$ ehtimollik X t.m.ning $[a - \varepsilon; a + \varepsilon]$ oraliqqa tushmasligi ehtimolligini bildiradi bu yerda $a = MX$. U holda

$$\begin{aligned} P\{|X - a| \geq \varepsilon\} &= \int_{-\infty}^{a-\varepsilon} dF(x) + \int_{a+\varepsilon}^{+\infty} dF(x) = \int_{|x-a| \geq \varepsilon} dF(x) = \\ &= \int_{|x-a| \geq \varepsilon} 1 \cdot dF(x) \leq \int_{|x-a| \geq \varepsilon} \frac{(x-a)^2}{\varepsilon^2} dF(x), \end{aligned}$$

chunki $|x-a| \geq \varepsilon$ integrallash sohasini $(x-a)^2 \geq \varepsilon^2$ ko‘rinishda yozish mumkin.

Bu yerdan $\frac{(x-a)^2}{\varepsilon^2} \geq 1$ ekanligi kelib chiqadi. Agar integrallash sohasi kengaytirilsa, musbat funksiyaning integrali faqat kattalashishini hisobga olsak,

$$P\{|X-a| \geq \varepsilon\} \leq \frac{1}{\varepsilon^2} \int_{|x-a| \geq \varepsilon} (x-a)^2 dF(x) \leq \frac{1}{\varepsilon^2} \int_{-\infty}^{+\infty} (x-a)^2 dF(x) = \frac{1}{\varepsilon^2} DX. \quad \blacksquare$$

Chebisev tengsizligini quyidagi ko‘rinishda ham yozish mumkin:

$$P\{|X-MX| < \varepsilon\} \geq 1 - \frac{DX}{\varepsilon^2}. \quad (5.1.2)$$

Chebisev tengsizligi ihtiyoriy t.m.lar uchun o‘rinli. Xususan, X t.m. binomial qonun bo‘yicha taqsimlangan bo‘lsin, $P\{X=m\} = C_n^m p^m q^{n-m}$, $m=0,1,\dots,n$, $q=1-p \in (0,1)$. U holda $MX = a = np$, $DX = npq$ va (5.1.1) dan

$$P\{|m-np| < \varepsilon\} \geq 1 - \frac{npq}{\varepsilon^2}; \quad (5.1.3)$$

n ta bog‘liqsiz tajribalarda ehtimolligi $p = M\left(\frac{m}{n}\right) = a$, dispersiyasi $D\left(\frac{m}{n}\right) = \frac{qp}{n}$

bo‘lgan hodisaning $\frac{m}{n}$ chastotasi uchun,

$$P\left\{\left|\frac{m}{n} - p\right| < \varepsilon\right\} \geq 1 - \frac{qp}{n\varepsilon^2}. \quad (5.1.4)$$

X t.m.ni $[\varepsilon; +\infty)$ oraliqga tushishi ehtimolligini baholashni Markov tengsizligi beradi.

Teorema(Markov). Manfiy bo‘lmagan, matematik kutilmasi MX chekli bo‘lgan X t.m. uchun $\forall \varepsilon > 0$ da

$$P\{X \geq \varepsilon\} \leq \frac{MX}{\varepsilon} \quad (5.1.5)$$

tengsizlik o‘rinli.

Isboti. Quyidagi munosabatlar o‘rinlidir:

$$P\{X \geq \varepsilon\} = \int_{\varepsilon}^{+\infty} dF(x) \leq \int_{\varepsilon}^{+\infty} \frac{x}{\varepsilon} dF(x) = \frac{1}{\varepsilon} \int_{\varepsilon}^{+\infty} x dF(x) = \frac{MX}{\varepsilon}. \quad \blacksquare$$

(5.1.5) tengsizlikdan (5.1.1) ni osongina keltirib chiqarish mumkin.

(5.1.5) tengsizlikni quyidagi ko‘rinishda ham yozish mumkin:

$$P\{X < \varepsilon\} \geq 1 - \frac{MX}{\varepsilon}. \quad (5.1.6)$$

1.-misol. X diskret t.m.ning taqsimot qonuni berilgan:

$$\begin{cases} X: 1 & 2 & 3 \\ P_X: 0.3 & 0.2 & 0.5. \end{cases} \quad \text{Chebishev tengsizligidan foydalanib, } P\{|X - MX| < \sqrt{0.4}\}$$

ehtimollikni baholaymiz. X t.m.ning sonli xarakteristikalarini hisoblaymiz:
 $MX = 1 \cdot 0.3 + 2 \cdot 0.2 + 3 \cdot 0.5 = 2.2$; $DX = 1^2 \cdot 0.3 + 2^2 \cdot 0.2 + 3^2 \cdot 0.5 - 2.2^2 = 0.76$.

$$\text{Chebishev tengsizligiga ko‘ra: } P\{|X - 2.2| < \sqrt{0.4}\} \geq 1 - \frac{0.76}{0.4} = 0.9.$$

Katta sonlar qonuni Chebishev va Bernulli teoremlari

Ehtimollar nazariyasi va uning tadbirlarida ko‘pincha yetarlicha katta sondagi t.m.lar yig‘indisi bilan ish ko‘rishga to‘g‘ri keladi. Yig‘indidagi har bir t.m.ning tajriba natijasida qanday qiymatni qabul qilishini oldindan aytib bo‘lmaydi. Shuning uchun katta sondagi t.m.lar yig‘indisining taqsimot qonunini hisoblash burmuncha qiyinchilik tug‘diradi. Lekin ma’lum shartlar ostida yetarlicha katta sondagi t.m.lar yig‘indisi tasodifiylik xarakterini yo‘qotib borar ekan. Amaliyotda juda ko‘p tasodifiy sabablarning birgalikdagi ta’siri tasodifga deyarli bog‘liq bo‘lmaydigan natijaga olib keladigan shartlarni bilish juda muhimdir. Bu shartlar “Katta sonlar qonuni” deb ataluvchi teoremlarda keltiriladi. Bular qatoriga Chebishev va Bernulli teoremlari kiradi.

✓ $X_1, X_2, \dots, X_n, \dots$ t.m.lar o‘zgarmas son A ga ehtimollik bo‘yicha yaqinlashadi deyiladi, agar $\forall \varepsilon > 0$ uchun

$$\lim_{n \rightarrow \infty} P\{|X_n - A| < \varepsilon\} = 1$$

munosabat o‘rinli bo‘lsa. Ehtimollik bo‘yicha yaqinlashish $X_n \xrightarrow[n \rightarrow \infty]{P} A$ kabi belgilanadi.

✓ $X_1, X_2, \dots, X_n, \dots$ t.m.lar ketma-ketligi mos ravishda $MX_1, MX_2, \dots, MX_n, \dots$ matematik kutilmalarga ega bo'lib, $\forall \varepsilon > 0$ son uchun $n \rightarrow \infty$ da

$$\lim_{n \rightarrow \infty} P \left\{ \left| \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n X_i - \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n MX_i \right| < \varepsilon \right\} = 1$$

munosabat bajarilsa, $X_1, X_2, \dots, X_n$ t.m.lar ketma-ketligi katta sonlar qoniniga bo'ysunadi deyiladi.

Teorema (Chebishev). Agar bog'liqsiz $X_1, X_2, \dots, X_n, \dots$ t.m.lar ketma-ketligi uchun shunday $\exists C > 0$ bo'lib $DX_i \leq C, i = 1, 2, \dots$ tengsizliklar o'rinli bo'lsa, u holda $\forall \varepsilon > 0$ uchun

$$\lim_{n \rightarrow \infty} P \left\{ \left| \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n X_i - \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n MX_i \right| < \varepsilon \right\} = 1 \quad (5.2.1)$$

munosabat o'rinli bo'ladi.

Isboti. $DX_i \leq C, i = 1, 2, \dots$ bo'lgani uchun

$$D \left(\frac{1}{n} \sum_{i=1}^n X_i \right) = \frac{1}{n^2} D \left(\sum_{i=1}^n X_i \right) = \frac{1}{n^2} \sum_{i=1}^n DX_i = \frac{1}{n^2} (DX_1 + \dots + DX_n) \leq \frac{1}{n^2} (C + \dots + C) = \frac{1}{n^2} Cn = \frac{C}{n}.$$

U holda Chebishev tengsizligiga ko'ra:

$$P \left\{ \left| \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n X_i - \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n MX_i \right| < \varepsilon \right\} \geq 1 - \frac{D \left(\frac{1}{n} \sum_{i=1}^n X_i \right)}{\varepsilon^2} \geq 1 - \frac{C}{n\varepsilon^2}. \quad (5.2.2)$$

Endi $n \rightarrow \infty$ da limitga o'tsak, $\lim_{n \rightarrow \infty} P \left\{ \left| \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n X_i - \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n MX_i \right| < \varepsilon \right\} = 1.$ ■

Natija. Agar $X_1, X_2, \dots, X_n, \dots$ bog'liqsiz va bir xil taqsimlangan t.m.lar va $MX_i = a, DX_i = \sigma^2$ bo'lsa, u holda $\forall \varepsilon > 0$ uchun quyidagi munosabat o'rinli

$$\lim_{n \rightarrow \infty} P \left\{ \left| \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n X_i - a \right| < \varepsilon \right\} = 1. \quad (5.2.3)$$

Bernulli teoremasi katta sonlar qonunining sodda shakli hisoblanadi. U nisbiy chastotaning turg'unligini asoslaydi.

Teorema(Bernulli). Agar A hodisaning bitta tajribada ro'y berishi ehtimolligi p bo'lib, n ta bog'liqsiz tajribada bu hodisa n_A marta ro'y bersa, u holda $\forall \varepsilon > 0$ uchun

$$\lim_{n \rightarrow \infty} P \left\{ \left| \frac{n_A}{n} - p \right| < \varepsilon \right\} = 1 \quad (5.2.4)$$

munosabat o'rinli.

Isboti. $X_1, X_2, \dots, X_n$ indikator t.m.larni quyidagicha kiritamiz: agar i -tajribada A hodisa ro'y bersa, $X_i = 1$; agar ro'y bermasa $X_i = 0$. U holda n_A ni quyidagi ko'rinishda yozish mumkin: $n_A = \sum_{i=1}^n X_i$. X_i t.m.ning taqsimot qonuni ixtiyoriy i da:

$\begin{cases} X_i : 0 & 1 \\ P : 1-p & p \end{cases}$ bo'ladi. X_i t.m.ning matematik kutilmasi $MX_i = 1 \cdot p + 0 \cdot (1-p) = p$ ga,

dispersiyasi $DX_i = (0-p)^2(1-p) + (1-p)^2 p = p(1-p) = pq$. X_i t.m.lar bog'liqsiz va

ularning dispersiyalari chegaralangan, $p(1-p) = p - p^2 = \frac{1}{4} - \left(p - \frac{1}{2}\right)^2 \leq \frac{1}{4}$. U holda

Chebishev teoremasiga asosan: $\lim_{n \rightarrow \infty} P \left\{ \left| \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n X_i - \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n MX_i \right| < \varepsilon \right\} = 1$ va $\frac{1}{n} \sum_{i=1}^n X_i = \frac{n_A}{n}$;

$\frac{1}{n} \sum_{i=1}^n MX_i = \frac{1}{n} np = p$ bo'lgani uchun $\lim_{n \rightarrow \infty} P \left\{ \left| \frac{n_A}{n} - p \right| < \varepsilon \right\} = 1$. ■

Markaziy limit teorema

Markaziy limit teorema t.m.lar yig'indisi taqsimoti va uning limiti – normal taqsimot orasidagi bog'lanishni ifodalaydi. Bir xil taqsimlangan t.m.lar uchun markaziy limit teoremani keltiramiz.

Teorema. $X_1, X_2, \dots, X_n$ bog'liqsiz, bir xil taqsimlangan, $MX_i = a$ chekli matematik kutilma va $DX_i = \sigma^2, i = \overline{1, n}$ dispersiyaga ega bo'lsin, $0 < \sigma^2 < \infty$ u holda

$$Z_n = \frac{\sum_{i=1}^n X_i - M \left(\sum_{i=1}^n X_i \right)}{\sqrt{D \left(\sum_{i=1}^n X_i \right)}} = \frac{\sum_{i=1}^n X_i - na}{\sigma \sqrt{n}}$$

t.m.ning taqsimot qonuni $n \rightarrow \infty$ da standart

normal taqsimotga intiladi

$$F_{Z_n}(x) = P\{Z_n < x\} \xrightarrow{n \rightarrow \infty} \Phi(x) = \frac{1}{\sqrt{2\pi}} \int_{-\infty}^x e^{-t^2/2} dt. \quad (5.3.1)$$

Demak, (5.3.1) ga ko'ra yetarlicha katta n larda $Z_n \square N(0,1)$, $S_n = X_1 + \dots + X_n$ yig'indi esa quyidagi normal qonun bo'yicha taqsimlangan bo'ladi: $S_n \square N(na, \sqrt{n}\sigma)$

. Bu holda $\sum_{i=1}^n X_i$ t.m. asimptotik normal taqsimlangan deyiladi.

Agar X t.m. uchun $MX=0, DX=1$ bo'lsa X t.m. markazlashtirilgan va normallashtirilgan(yoki standart) t.m. deyiladi. (5.3.1) formula yordamida yetarlicha katta n larda t.m.lar yig'indisi bilan bog'liq hodisalar ehtimolligini hisoblash mumkin.

$S_n = \sum_{i=1}^n X_i$ t.m.ni standartlashtirsak, yetarlicha katta n larda

$$P\left\{\alpha \leq \sum_{i=1}^n X_i \leq \beta\right\} = P\left\{\frac{\alpha - na}{\sigma\sqrt{n}} \leq \frac{\sum_{i=1}^n X_i - na}{\sigma\sqrt{n}} \leq \frac{\beta - na}{\sigma\sqrt{n}}\right\} \approx \Phi\left(\frac{\beta - na}{\sigma\sqrt{n}}\right) - \Phi\left(\frac{\alpha - na}{\sigma\sqrt{n}}\right),$$

yoki

$$P\{\alpha \leq S_n \leq \beta\} \approx \Phi\left(\frac{\beta - MS_n}{\sqrt{DS_n}}\right) - \Phi\left(\frac{\alpha - MS_n}{\sqrt{DS_n}}\right). \quad (5.3.2)$$

5.2-misol. X_i bog'liqsiz t.m.lar $[0,1]$ oraliqda tekis taqsimlangan bo'lsa, $Y = \sum_{i=1}^{100} X_i$ t.m.ning taqsimot qonunini toping va $P\{55 < Y < 70\}$ ehtimollikni hisoblang.

Markaziy limit teorema shartlari bajarilganligi uchun, Y t.m.ning zichlik

funksiyasi $f_Y(y) \approx \frac{1}{\sqrt{2\pi}\sigma_y} e^{-\frac{(y-MY)^2}{2\sigma_y^2}}$ bo'ladi. Tekis taqsimot matematik kutilmasi va

dispersiyasi formulasidan $MX_i = \frac{0+1}{2} = \frac{1}{2}$, $DX_i = \frac{(1-0)^2}{12} = \frac{1}{12}$ bo'ladi. U holda

$$MY = M\left(\sum_{i=1}^{100} X_i\right) = \sum_{i=1}^{100} MX_i = 100 \cdot \frac{1}{2} = 50,$$

$$DY = D\left(\sum_{i=1}^{100} X_i\right) = \sum_{i=1}^{100} DX_i = 100 \cdot \frac{1}{12} = \frac{25}{3}, \quad \sigma_Y = \frac{5\sqrt{3}}{3}, \quad \text{shuning uchun,}$$

$$f_Y(y) \approx \frac{3}{5\sqrt{6\pi}} e^{-\frac{3(y-50)^2}{50}}. \quad (5.3.2) \text{ formulaga ko'ra,}$$

$$P\{55 < S_n < 70\} \approx \Phi\left(\frac{70-50}{\frac{5\sqrt{3}}{3}}\right) - \Phi\left(\frac{55-50}{\frac{5\sqrt{3}}{3}}\right) = \Phi(4\sqrt{3}) - \Phi(\sqrt{3}) \approx 0.04.$$

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdushukurov A.A. Xi-kvadrat kriteriyasi: nazariyasi va tatbiqi, O‘zMU, 2006.
2. Abdushukurov A.A., Azlarov T.A., Djamirzayev A.A. Ehtimollar nazariyasi va matematik statistikadan misol va masalalar to‘plami. Toshkent «Universitet», 2003.
3. Azlarov T.A., Abdushukurov A.A. Ehtimollar nazariyasi va matematik statistikadan Inglizcha-ruscha-o‘zbekcha lug‘at. Toshkent: «Universitet», 2005.
4. Abdushukurov A.A. Ehtimollar nazariyasi. Ma‘ruzalar matni. Toshkent: «Universitet», 2000.
5. Бочаров П. П., Печинкин А. В. Теория вероятностей. Математическая статистика. - 2-е изд. - М.: ФИЗМАТЛИТ, 2005.
6. Ватулин В.А., Ивченко Г.И., Медведев Ю.И., Чистяков В.П. Теория вероятностей и математическая статистика в задачах М.: 2003.
7. Ивченко Г.И., Медведев Ю.И. Математическая статистика. М.: Высшая школа, 1984.
8. Кибзун А. И., Горяинова Е. Р., Наумов А. В., Сиротин А. Н. Теория вероятностей и математическая статистика. Базовый курс с примерами и задачами / Учебн. пособие. - М.: ФИЗМАТЛИТ, 2002.
9. Кибзун А.И., Панков А.Р., Сиротин А.Н. Учебное пособие по теории вероятностей. — М.: Изд-во МАИ, 1993.
10. Кремер Н.Ш. Теория вероятностей и математическая статистика: Учебник для вузов. 2-е изд., перераб. и доп.- М.: ЮНИТИДАНА, 2004.
11. [http://www.lib.homelinux.org/math/;](http://www.lib.homelinux.org/math/)
12. [http://www.eknigu.com/lib/mathematics/;](http://www.eknigu.com/lib/mathematics/)

МАТЕМАТИК STATISTIKADA ISHLATILADIGAN BA'ZI BIR TAQSIMOTLAR.

*Andijon davlat pedagogika institutining
Matematika va informatika yo`nalishi 1- bosqich talabasi*

Alijonov Shohruhbek Akramjon o`g`li

*Andijon davlat pedagogika institutining
Matematika va informatika yo`nalishi 1- bosqich talabasi*

Yo`ldasheva Gulchexraxon Xoldorali qizi

*Andijon davlat pedagogika institutining
Matematika va informatika yo`nalishi 1- bosqich talabasi*

Andijon davlat pedagogika instituti Aniq fanlar fakulteti

Matematika va informatika yo`nalishi 2 – bosqich talabasi

Erkinova Odinaxon Kozimjon qizi

Аннотация:

Ushbu maqola ξ -tasodifiy miqdor n-ozodlik darajasiga ega bo'lgan χ^2 -taqsimot ning kelib chiqishi undan qandey foydalanish haqida malumotlarimiz berib o'tilgan .Asosan St'yudent taqsimoti va Fisher taqsimoti haqida chuqur malumotlar berib o'tilgan.

Калит so`z: St'yudent taqsimoti , Fisher taqsimoti, χ^2 -taqsimot, korrelyatsiyalangan, Muavr – Laplas.

χ^2 -taqsimot.

ξ -tasodifiy miqdor n-ozodlik darajasiga ega bo'lgan χ^2 -taqsimot qonuniga ega deyiladi agarda uning zichlik funksiyasi quyidagi ko'rinishda bo'lsa:

$$f(x) = \begin{cases} \frac{1}{2^{\frac{n}{2}} \Gamma\left(\frac{n}{2}\right)} \cdot x^{\frac{n}{2}-1} \cdot e^{-\frac{x}{2}} & x > 0 \\ 0 & x \geq 0 \end{cases}$$

Bu erda $\Gamma(x) = \int_0^{\infty} t^{x-1} e^{-t} dt$ gamma funksiya bo'lib, xususan $\Gamma(n+1) = n!$. Bu tasodifiy

miqdorning momentlari quyidagicha aniqlanadi: $M\xi^k = n(n+1)\dots[n+2(k-1)]$, $D\xi = 2n$,

$$\eta_3 = 8n, \eta_4 = 48n + 12n^2, \dots$$

Asimmetriya koeffitsienti $A_3 = \sqrt{\frac{8}{n}}$, ekstsess koeffitsienti $E_3 = \frac{12}{n}$.

1. $\xi_1, \xi_2, \dots, \xi_n$ o'zaro bog'liq bo'lmagan va $(0,1)$ parametrli normal qonunga bo'ysinuvchi tasodifiy miqdorlar bo'lsin. U xolda $\xi = \sum_{i=1}^n \xi_i^2$ tasodifiy miqdor n -ozodlik

darajali χ^2 -taqsimot qonuniga ega bo'ladi. Statistika nazariy taqsimot funksiyasi $F(x)$ bilan tajriba natijalari orasidagi muvofiqlikni tekshirish kriteriyasi Pirsonning χ^2 -statistikasini o'rganishga asoslangan. χ^2 -statistika quyidagicha aniqlanadi:

$$\chi^2 = \sum_{i=1}^k \frac{n_i - np_i}{np_i}. \text{ Bu yerda } p_i = F(x_i) - F(x_{i-1}), x_0 = -\infty < x_1 < \dots < x_k = \infty \quad (-\infty; +\infty)$$

intervalning ixtiyoriy bo'linishi, $n_i - [x_{i-1}, x_i)$ intervalga tushgan kuzatmalar soni. Qo'yilgan gipoteza to'g'ri deb faraz qilinganda χ^2 -statistika $n \rightarrow \infty$ da $k-1$ ozodlik darajasiga ega bo'lgan χ^2 -taqsimot qonuniga ega bo'ladi va bu χ^2 -taqsimot $F(x)$ taqsimot funksiyasidan bog'liq bo'lmaydi.

St'yudent taqsimoti.

ξ -tasodifiy miqdor α -ozodlik darajali St'yudent taqsimotiga ega deyiladi, agar uning zichlik funksiyasi quyidagi ko'rinishga ega bo'lsa:

$$f(x) = \frac{\Gamma\left(\frac{\alpha+1}{2}\right)}{\sqrt{\alpha\pi}\Gamma\left(\frac{\alpha}{2}\right)} \left(1 + \frac{x^2}{\alpha}\right)^{-\frac{\alpha+1}{2}}, \quad x \in (-\infty; \infty).$$

Bunday tasodifiy miqdorlarning momentlari quyidagicha topiladi:

$$M\xi^{2k-1} = 0 \quad M\xi^{2k} = \frac{\alpha^k \Gamma\left(\frac{\alpha}{2} - k\right) \Gamma\left(k + \frac{1}{2}\right)}{\sqrt{\pi} \Gamma\left(\frac{\alpha}{2}\right)}, \quad 2k < \alpha,$$

$$D\xi = \begin{cases} \frac{\alpha}{\alpha-2}, & \alpha > 2 \\ \infty, & \alpha \leq 2 \end{cases}$$

Agar η va ς - o'zaro bog'liq bo'lmagan tasodifiy miqdorlar bo'lsa, va ς - n -ozodlik darajali χ^2 -taqsimot qonuni bilan taqsimlangan bo'lib, η -standart normal qonun bilan taqsimlangan bo'lsa, u xolda $\xi = \eta \sqrt{\frac{T}{\varsigma}}$ n -ozodlik darajali St'yudent taqsimot qonuni

bilan taqsimlangan bo'ladi. Bu taqsimotning statistikadagi tatbiqlarida ko'p xollarda α -natural son bo'ladi. St'yudent taqsimoti statistikada normal taqsimlangan boshto'plam o'rta qiymatiga qo'yilgan gipotezalarni tekshirishda dispersiya noma'lum bo'lganda ishlatiladi. α -ning etarlicha katta qiymatlarida St'yudent taqsimoti standart normal taqsimotga asimptotik yaqinlashib boradi.

Fisher taqsimoti: Agar ξ va η bog'liqmas tasodifiy miqdorlar bo'lib, ular k_1 va k_2 ozodlik darajali χ^2 qonun bo'yicha taqsimlangan bo'lsa, u holda $F = \frac{\xi/k_1}{\eta/k_2}$ tasodifiy miqdor F taqsimotga (yoki k_1 va k_2 ozodlik darajali Fisher taqsimotiga) ega deyiladi. F taqsimotning zichligi:

$$P_{k_1, k_2}(x) = \begin{cases} 0, & x < 0 \\ C_0 \frac{x^{(k_1-2)/2}}{(k_1x + k_2)^{(k_1+k_2)/2}}, & x > 0 \end{cases}$$

Bu yerda $x > 0$ da $C_0 = \frac{\Gamma\left(\frac{k_1 + k_2}{2}\right) k_1^{k_1/2} k_2^{k_2/2}}{\Gamma(k_1/2)\Gamma(k_2/2)}$.

Ikki o'lchovli tasodifiy miqdor deb, mumkin bo'lgan qiymatlari (x, y) sonlar jufti bo'lgan (ξ, η) - ikki tasodifiy miqdor sistemasiga aytiladi. Diskret ikki o'lchovli tasodifiy miqdor deb, tashkil etuvchilari diskret bo'lgan miqdorga aytiladi. Uzluksiz ikki o'lchovli tasodifiy miqdor deb, tashkil etuvchilari uzluksiz bo'lgan miqdorga aytiladi. Ikki o'lchovli tasodifiy miqdor ehtimollarining taqsimot qonuni deb, mumkin bo'lgan qiymatlari bilan ularning ehtimollari orasidagi moslikka aytiladi. Diskret ikki o'lchovli tasodifiy miqdorning taqsimot qonuni deb, bu miqdorning barcha mumkin bo'lgan qiymatlari va ularning ehtimollari $P_{ij} = P(\xi = x_i, \eta = y_j)$, $i = 1, 2, \dots, n$, $j = 1, 2, \dots, m$ ro'yxatiga aytiladi. Taqsimot qonuni odatda jadval shaklida beriladi.

x	x_1	x_2	x_3	...	x_n
y_1	p_{11}	p_{21}	p_{31}	...	p_{n1}
y_2	p_{12}	p_{22}	p_{32}	...	p_{n2}
...	...	...	...	...	...
y_m	p_{1m}	p_{2m}	p_{3m}	...	p_{nm}

Uzluksiz ikki o'lchovli (ξ, η) tasodifiy miqdorning taqsimot funksiyasi deb, $F_{\xi\eta} = P(\xi < x, \eta < y)$ ehtimolga aytiladi.

$F_{\xi\eta}(x, y)$ - taqsimot funksiyasining asosiy xossalarini isbotsiz keltiramiz.

1) $0 \leq F_{\xi\eta}(x, y) \leq 1$

2) $F_{\xi\eta}(x_2, y) \geq F_{\xi\eta}(x_1, y)$, agar $x_2 > x_1$ bo'lsa, $F_{\xi\eta}(x, y_2) \geq F_{\xi\eta}(x, y_1)$, agar $y_2 > y_1$ bo'lsa.

3) Ushbu tengliklar o'rinli:

$$F_{\xi\eta}(-\infty, y) = 0, F_{\xi\eta}(y, -\infty) = 0, F_{\xi\eta}(-\infty, -\infty) = 0$$

4) $F_{\xi\eta}(\infty, \infty) = 1$

5) $F_{\xi\eta}(x, +\infty) = F_1(x), F_{\xi\eta}(+\infty, y) = F_2(y)$

Bu yerda $F_1(x)$ ikki o'lchovli tasodifiy miqdor (ξ, η) - ning ξ tashkil etuvchisining taqsimot funksiyasi, $F_2(y)$ esa η tashkil etuvchisining taqsimot funksiyasi.

6) $P(a < \xi < b, c < \eta < d) = F_{\xi\eta}(b, d) - F_{\xi\eta}(a, d) - F_{\xi\eta}(b, c) + F_{\xi\eta}(a, c)$.

Uzluksiz ikki o'lchovli tasodifiy miqdor ehtimollari taqsimotining zichlik funksiyasi deb, taqsimot funksiyadan olingan ikkinchi tartibli aralash hosilaga aytiladi:

$$p_{\xi\eta}(x, y) = \frac{\partial^2 F_{\xi\eta}(x, y)}{\partial x \partial y};$$

Zichlik funksiyani bilgan holda taqsimot funksiyani

$$F_{\xi\eta}(x, y) = \int_{-\infty}^y \int_{-\infty}^x p_{\xi\eta}(x, y) dx dy;$$

formula bo'yicha topish mumkin.

(ξ, η) tasodifiy nuqtaning D sohaga tushish ehtimoli

$$P[(\xi, \eta) \in D] = \iint_D p_{\xi\eta}(x, y) dx dy \quad \text{tenglik bilan aniqlanadi.}$$

Zichlik funksiya quyidagi xossalarga ega:

1) $p_{\xi\eta}(x, y) \geq 0$

2) $\int_{-\infty}^{\infty} \int_{-\infty}^{\infty} p_{\xi\eta}(x, y) dx dy = 1$

(ξ, η) - ikki o'lchovli tasodifiy miqdorning koovariatsiyasi deb quyidagi songa aytiladi:

$$\mu_{\xi\eta}(x, y) = M((\xi - M\xi)(\eta - M\eta))$$

ξ va η miqdorlarning korrelyatsiya koeffisienti deb koovariatsiyaning bu miqdorlarning o'rtacha kvadratik chetlanishlari ko'paytmasiga nisbatiga aytiladi:

$$r_{\xi\eta} = \frac{\mu_{\xi\eta}}{\sigma_{\xi}\sigma_{\eta}};$$

Agar $\mu_{\xi\eta} \neq 0$ bo'lsa, bu miqdorlar korrelyatsiyalangan deyiladi.

Agar $\mu_{\xi\eta} = 0$ bo'lsa, bu miqdorlar korrelyatsiyalanmagan deyiladi.

Ikkita korrelyatsiyalangan miqdor, shuningdek, bog'liq hamdir; agar ikkita miqdor bog'liq bo'lsa ularning korrelyatsiyalangan bo'lishi shart emas.

Ikkita miqdorning erkliligidan ularning korrelyatsiyalanmaganligi kelib chiqadi, lekin bu miqdorlarning korrelyatsiyalanmaganligidan ularning erkliligi haqida xulosa chiqarish mumkin emas. (Normal taqsimlangan miqdorlar bundan mustasno).

Agar ξ tasodifiy argumentning har bir mumkin bo'lgan qiymatiga η tasodifiy argumentning bitta mumkin bo'lgan qiymati mos kelsa, u holda η ni ξ tasodifiy argumentning funksiyasi deyiladi va bunday yoziladi: $\eta = \varphi(\xi)$. Agar ξ diskret tasodifiy miqdor va $\eta = \varphi(\xi)$ funksiya monoton bo'lsa, u holda ξ ning turli qiymatlariga η ning turli qiymatlari mos keladi, shu bilan birga ξ va η ning mos qiymatlarining ehtimollari bir xil bo'ladi. Boshqacha aytganda, η ning mumkin bo'lgan qiymatlari $\eta_i = \varphi(\xi_i)$ tenglikdan topiladi, ξ_i argument ξ ning mumkin bo'lgan qiymatlari; η ning mumkin bo'lgan qiymatlarining ehtimollari $P(\eta = \eta_i) = P(\xi = \xi_i)$ tenglikdan topiladi. Agar $\eta = \varphi(\xi)$ monoton funksiya bo'lmasa, u holda, umuman aytganda, ξ ning turli qiymatlariga η ning bir xil qiymatlari mos kelishi mumkin.

Bunday holda η ning mumkin bo'lgan qiymatlarining ehtimollarini topish uchun ξ ning η bir xil qiymat qabul qiladigan qiymalarining ehtimollarini qo'shish lozim.

Agar ξ ushbu $p_\xi(x)$ zichlik funksiyasi bilan berilgan uzluksiz tasodifiy miqdor va $\eta = \varphi(\xi)$ differensiallanuvchi monoton funksiya bo'lib, unga teskari funksiya $\eta = \psi(\xi)$ bo'lsa, u holda η tasodifiy miqdorning $p_\eta(y)$ zichlik funksiyasini $p_\eta(y) = p_\xi[\psi(\eta)] \cdot |\psi'(\eta)|$ tenglikdan topiladi.

Agar $\eta = \varphi(\xi)$ funksiya ξ ning qiymatlari intervalida monoton bo'lmasa, u holda bu intervalni $\varphi(\xi)$ funksiya monoton bo'ladigan intervallarga ajratib, monotonlik intervallarining har biri uchun $p_{\eta_i}(y)$ zichlik funksiyalarini topish, keyin esa $p_\eta(y)$ ni $p_\eta(y) = \sum p_{\eta_i}(y)$ yig'indi ko'rinishida ifodalash lozim.

Agar ξ va η tasodifiy miqdorlarning mumkin bo'lgan qiymatlarining har bir juftiga μ tasodifiy miqdorning bitta mumkin bo'lgan qiymati mos kelsa, u holda μ ikkita ξ va η tasodifiy argumentning funksiyasi deyiladi va bunday yoziladi: $\mu = \varphi(\xi, \eta)$. Agar ξ va η diskret erkli tasodifiy miqdorlar bo'lsa, u holda $\mu = \xi + \eta$ funksiyaning taqsimotini topish uchun μ ning barcha mumkin bo'lgan qiymatlarini topish lozim, buning uchun ξ ning mumkin bo'lgan har bir qiymatini η ning mumkin bo'lgan qiymatlarining hammasi bilan qo'shib chiqish lozim. μ ning ehtimoli quyidagi tenglikdan topiladi.

$$P(\mu = \mu_i) = P(\xi + \eta = \xi_i + \eta_i) = P(\xi = \xi_i) \cdot P(\eta = \eta_i)$$

Huddi shuningdek $\mu = \xi \cdot \eta$ funksiyaning ham taqsimoti topiladi. Bunda $\mu_i = \xi_i \cdot \eta_i$ lar μ ning mumkin bo'lgan har bir qiymati va μ ning ehtimoli quyidagi tenglikdan topiladi

$$P(\mu = \mu_i) = P(\xi \cdot \mu = \xi_i \cdot \mu_i) = P(\xi = \xi_i) \cdot P(\eta = \eta_i)$$

Extimollik nazariyasida «katta sonlar qonuni» deyilganda tor ma'noda bir qator matematik teoremlar tushuniladi va ularning har birida katta sondagi tajribalar o'rtacha harakteristikalarining u yoki bu shartlarda biror ma'lum o'zgarma miqdorlarga yaqinlashish fakti belgilanadi. Katta sonlar qonuni ehtimollik nazariyasining amaliyotga tatbiqlari uchun nazariy asos bo'ladi.

Bernuli teoremasi: S - tajribada A hodisa p = P(A) ehtimol bilan ro'y beradi.

Stajriba o'zaro bog'liq bo'lmagan holda n-marta takrorlanganda A hodisa m marta ro'y bersin. U holda ixtiyoriy $\varepsilon > 0$ uchun

$$\lim_{n \rightarrow \infty} P\left(\left|\frac{m}{n} - p\right| \geq \varepsilon\right) = 0$$

Bu teoremdan ko'rinib turibdiki, A hodisaning ro'y berishi chastotasi $\frac{m}{n}$ - bizga katta n larda A hodisaning ro'y berish ehtimolini berar ekan. Ko'pincha amaliyotda quyidagi Chebishev tengsizligi ishlatiladi.

Chebishev teoremasi: Chekli dispersiyaga ega bo'lgan istalgan ξ tasodifiy miqdor uchun har bir $\varepsilon > 0$ da

$$P(|\xi - M\xi| \geq \varepsilon) \leq \frac{D\xi}{\varepsilon^2}$$

tengsizlik o'rinli bo'ladi.

Markaziy limit teoremlar tasodifiy miqdorlar yig'indilari ketma - ketliklarining qanday shartlarda normal taqsimotga bo'ysunishini aniqlab beruvchi teoremlaridir. Ular bir - birlaridan yig'indini hosil qiluvchi tasodifiy miqdorlar taqsimot qonunlariga qo'yiladigan shartlar bilan farq qiladi. Biz markaziy limit teoremaning eng sodda shaklini ta'riflaymiz, u qo'shiluvchilar bir xil taqsimlangan hol uchun to'g'ridir.

Teorema,

Agar $\xi_1, \xi_2, \dots, \xi_n$ bog'liqmas tasodifiy miqdorlar bo'lib, ularning matematik kutilishi m va dispersiyasi σ^2 bo'lgan bir xil taqsimot qonuniga ega bo'lsa, u holda n cheksiz ortganida

$$\frac{\sum_{k=1}^n \xi_k - nm}{\sqrt{n}\sigma}$$

-ning taqsimot qonuni matematik kutilishi 0 va dispersiyasi 1 bo'lgan normal taqsimotga yaqinlashadi. Muavr - Laplasning lokal teoremasi bu teoremaning xususiy holi ekanini aytib o'tamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Б.Я.Ягудаев. Ажойиб сонлар оламида. Ўқитувчи нашрети, Тошкент-1973.
2. В.В. Бардушкин ва бошқалар. Основы теории делимости числ. МГТУ, Москва-2003
3. Ёш математик қомусий луғати. Қомуслар бош таҳририяти. Тошкент-1991.
4. А.Нурметов, И.Қодиров.“Математикадан синфдан ташқари машғулотлар”. Тошкент-1980.

GAUSSNING NORMAL TAQSIMOT QONUNI

*Andijon davlat pedagogika instituti Aniq fanlar fakulteti
Matematika va informatika yònalishi 2 – bosqich talabasi*

Erkinova Odinaxon Kozimjon qizi

*Andijon davlat pedagogika instituti Aniq fanlar fakulteti
Matematika va informatika yònalishi 1 – bosqich talabasi*

Alijonov Shohruhbek Akramjon o`g`li

*Andijon davlat pedagogika instituti Aniq fanlar fakulteti
Matematika va informatika yònalishi 1 – bosqich talabasi*

Ismoilova Mohlaroyim Muhammadishoq qizi

*Andijon davlat pedagogika instituti Aniq fanlar fakulteti
Matematika va informatika yònalishi 1 – bosqich talabasi*

Tursunova Zarnigorxon Nurbek qizi

ANNOTATSIYA:

Ushbu maqola - uzluksiz tasodifiy miqdorning zichlik funksiyasi haqida kata malumot berilgan. Yani Gaussning normal qonuni bo'yicha taqsimoti ham deyiladi shuni ham ko'rib o'tamiz.

Kalit so`z: uzluksiz, taqsimoti, Gauss, integral.

ξ - uzluksiz tasodifiy miqdorning zichlik funksiyasi

$$p_{\xi}(x) = \frac{1}{\sigma\sqrt{2\pi}} \cdot e^{-\frac{(x-a)^2}{2\sigma^2}} \quad (\sigma > 0) \quad (1)$$

ko'rinishda bo'lsa, u Gaussning normal qonuni bo'yicha taqsimlangan deb ataladi.

$p_{\xi}(x)$ funksiyaning musbatligi va juftligi ravshan. $x \rightarrow \pm\infty$ da $p_{\xi}(x) \rightarrow 0$ ligini oddiygina ko'rsatish mumkin. $x=a$ nuqtada funksiya yagona $\frac{1}{\sigma\sqrt{2\pi}}$ ga teng bo'lgan yagona maksimumga ega. Funksiyaning grafigi $x = \sigma+a$ va $x = -\sigma+a$ da burilish nuqtalariga ega ekanligini ikkinchi hosila yordamida aniqlash mumkin. Odatda $a=0$ va $\sigma=1$ bo'lgan hol

$$\varphi(x) = \frac{1}{\sqrt{2\pi}} \cdot e^{-\frac{x^2}{2}} \quad (2)$$

ko'p qaraladi. Bu holda $\varphi(x)$ funksiya markazlashtirilgan va normallangan $\frac{(\xi-a)}{\sigma}$ - tasodifiy miqdorning zichlik funksiyasi bo'ladi. Bu funksiyaning qiymatlari jadvallari

tuzilgan. Bu funksiya yordamida ξ - normal taqsimotli tasodifiy miqdorning zichlik funksiyasi quyidagicha ifodalanadi:

$$p_{\xi}(x) = \frac{1}{\sigma} \varphi\left(\frac{x-a}{\sigma}\right) \quad (3)$$

Puasson integralini biz matematik analiz kursida ko'rgan edik, ya'ni

$$\int_{-\infty}^{\infty} e^{-\frac{x^2}{2}} dx = \sqrt{2\pi}$$

Bundan foydalanib quyidagini ko'rsatish oson.

$$\int_{-\infty}^{\infty} \varphi(x) dx = \frac{1}{\sqrt{2\pi}} \int_{-\infty}^{\infty} e^{-\frac{x^2}{2}} dx = 1 \quad (4)$$

Bizga yana quyidagi ikki integralning qiymatlari kerak bo'ladi:

$$\int_{-\infty}^{\infty} x\varphi(x) dx = 0 \quad (5)$$

$$\int_{-\infty}^{\infty} x^2\varphi(x) dx = 1 \quad (6)$$

Isboti:

(5) tenglik integral ostidagi funksiyaning toqligi va integrallash chegarasining 0 ga nisbatan simmetrikligidan osongina kelib chiqadi. (6) tenglikni hosil qilish uchun bo'laklab integrallash usulidan foydalanamiz:

$$\begin{aligned} \int_{-\infty}^{\infty} x^2\varphi(x) dx &= \frac{1}{\sqrt{2\pi}} \int_{-\infty}^{\infty} x^2 e^{-\frac{x^2}{2}} dx = -\frac{1}{\sqrt{2\pi}} \int_{-\infty}^{\infty} x e^{-\frac{x^2}{2}} d\left(-\frac{x^2}{2}\right) = \\ &= -\frac{1}{\sqrt{2\pi}} \left(x e^{-\frac{x^2}{2}} \Big|_{-\infty}^{\infty} - \int_{-\infty}^{\infty} e^{-\frac{x^2}{2}} dx \right) = \frac{1}{\sqrt{2\pi}} \int_{-\infty}^{\infty} e^{-\frac{x^2}{2}} dx = 1 \end{aligned}$$

Endi (1) zichlik funksiyaga ega bo'lgan normal taqsimlangan tasodifiy miqdor ξ - ning matematik kutilmasi

$$M\xi = a \quad (7)$$

va dispersiyasi

$$D\xi = \sigma^2 \quad (8)$$

ekanligini ko'rsatamiz.

Matematik kutilmaning ta'rifidan

$$M\xi = \int_{-\infty}^{\infty} x \cdot \frac{1}{\sigma} \varphi\left(\frac{x-a}{\sigma}\right) dx = \int_{-\infty}^{\infty} (\sigma t + a) \varphi(t) dt = \sigma \int_{-\infty}^{\infty} t \varphi(t) dt + a \int_{-\infty}^{\infty} \varphi(t) dt = a$$

(1): $t = \frac{x-a}{\sigma}$ almashtirish bajaramiz, bunda $dt = \frac{dx}{\sigma}$ bo'ladi.

(2): (4) va (5) tengliklardan.

(7) tenglik isbot bo'ldi. (8) ni isbot qilish uchun dispersiyani hisoblashning quyidagi formulasidan foydalanamiz:

$$D\xi = \int_{-\infty}^{+\infty} (x-m)^2 p_{\xi}(x) dx$$

$m = M\xi = a$ bo'lgani uchun,

$$D\xi = \int_{-\infty}^{+\infty} (x-a)^2 \frac{1}{\sigma} \varphi\left(\frac{x-a}{\sigma}\right) dt = \sigma^2 \int_{-\infty}^{+\infty} t^2 \varphi(t) dt = \sigma^2$$

(1): $t = \frac{x-a}{\sigma}$ almashtirish bajaramiz, bunda $dt = \frac{dx}{\sigma}$ bo'ladi.

(2): (6) formulaga asosan.

Endi normal taqsimlangan ξ tasodifiy miqdorning taqsimot funksiyasini topamiz. Buning uchun quyidagi funksiyadan foydalanamiz:

$$F_0(x) = \int_0^x \varphi(t) dt$$

Bundan esa zichlik funksiyasi $p_{\xi}(x)$ bo'lgan ξ - normal taqsimlangan tasodifiy miqdorning taqsimot funksiyasi quyidagi munosabat orqali topiladi. $F_{\xi}(x) = F_0\left(\frac{x-a}{\sigma}\right)$.

$F_0(x)$ funksiyaning qiymatlari jadvali tuzilgan.

$F_0(x)$ funksiyaning quyidagi xossalarini isbotlaymiz:

$$F_0(-x) = -F_0(x) \quad (9)$$

$$\lim_{x \rightarrow +\infty} F_0(x) = \frac{1}{2} \quad (10)$$

Avval (9) tenglikni isbotlaymiz:

$$F_0(-x) = \int_0^{-x} \varphi(t) dt = - \int_0^x \varphi(-z) dz = - \int_0^x \varphi(z) dz = -F_0(x)$$

(1): $z = -t$ almashtirish bajaramiz, bunda $-dz = dt$ bo'ladi.

(2) $\varphi(z)$ funksiyaning juftligidan.

Endi (10) tenglikni isbot qilamiz:

$$\lim_{x \rightarrow +\infty} F_0(x) = \lim_{x \rightarrow +\infty} \int_0^x \varphi(t) dt = \int_0^{\infty} \varphi(t) dt = \frac{1}{2} \int_{-\infty}^{\infty} \varphi(t) dt = \frac{1}{2}$$

ξ - normal taqsimlangan tasodifiy miqdorning (α, β) intervalga tegishli qiymat qabul qilish ehtimoli

$$P(\alpha < \xi < \beta) = F_0\left(\frac{\beta - a}{\sigma}\right) - F_0\left(\frac{\alpha - a}{\sigma}\right) = F_0(\beta) - F_0(\alpha)$$

Normal taqsimlangan tasodifiy miqdorning matematik kutilmasidan chetlanishi absolyut qiymati bo'yicha biror musbat son dan kichikligi ehtimolligini hisoblash uchun quyidagi formula o'rinli:

$$P(|\xi - a| < \delta) = 2F_0\left(\frac{\delta}{\sigma}\right), \quad \delta > 0 \quad (11)$$

Xususan $a=0$ bo'lganda $P(|\xi| < \delta) = 2F_0\left(\frac{\delta}{\sigma}\right)$ tenglik o'rinli.

Agar (11) tenglikda $\delta = \sigma \cdot t$ deb olsak $P(|\xi - a| < \sigma \cdot t) = 2F_0(t)$ ni hosil qilamiz. Xususan $t=3$ bo'lganda

$$P(|\xi - a| < 3\sigma) = 2F_0(3) = 0,9973$$

ga egamiz. Bu tasdiq "uch sigma" qoidasi deb ataladi.

Normal taqsimotdan o'zga taqsimotlarni o'rganishda ularning normal taqsimotdan farqini sonli baholash masalasi kelib chiqadi. Shu maqsadda maxsus sonli xarakteristikalar kiritiladi. Shulardan, xususan asimmetriyava ekstsess tushunchasini ko'rib chiqaylik. Normal taqsimlangan tasodifiy miqdorlar uchun bu xarakteristikalar nolga teng. Shu sababli o'rganilayotgan taqsimot uchun bu xarakteristikalarning sonli qiymatlari etarlicha nolga yaqin bo'lsa, bu taqsimotning normal taqsimotga yaqinligi xaqida gapirish mumkin. Aksincha, asimmetriya va ekstsesslarning katta qiymatlari bu taqsimotning normal taqsimotdan katta farqlanganligini bildiradi.

Asimmetriyaning baholanishini ko'rib chiqaylik. Simmetrik taqsimot uchun (bunday taqsimotning grafigi $x = M(X)$ to'g'ri chizig'iga nisbatan simmetrik) har bir toq tartibli markaziy momenti nolga teng. Shuning uchun bu toq tartibli ixtiyoriy (birinchi tartibli momentidan boshqa, chunki ixtiyoriy taqsimotning birinchi tartibli markaziy momenti nolga teng) momentlar asimmetriyani baholash uchun xizmat qiladi. Tabiiyki ularning eng soddasi η_3 -uchinchi tartibli markaziy momenti tanlanadi. Lekin bu η_3 -moment tasodifiy miqdor o'lchanayotgan o'lchov birligidan bog'liq bo'lganligi sababli uni $\sigma^3 = \sqrt{D(X)}^3$ ga bo'lib, birlik o'lchovsiz xarakteristikaga o'tib olinadi. Shunday qilib nazariy taqsimotning asimmetriyasi deb

markaziy uchinchi tartibli momentning o'rtacha kvadratik chetlanish kubiga nisbatiga aytiladi: $A_3 = \frac{\eta_3}{\sigma^3}$.

Agar taqsimot egri chizig'ining uzun qismi, matematik kutilmadan o'ng tomonda joylashgan bo'lsa, asimmetriya musbat (2 rasm,a) va agar taqsimot egri chizigining uzun qismi matematik kutilmadan chap tomonda joylashgan bo'lsa, asimmetriya manfiy bo'ladi. (2 rasm,b).

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Б.Я.Ягудаев. Ажойиб сонлар оламида. Ўқитувчи нашрети, Тошкент-1973.
2. В.В. Бардушкин ва бошқалар. Основы теории делимости числ. МГТУ, Москва-2003
3. Ёш математик қомусий луғати. Қомуслар бош таҳририяти. Тошкент-1991.
4. А.Нурметов, И.Қодиров.“Математикадан синфдан ташқари машғулотлар”. Тошкент-1980.

NORMAL TAQSIMOT PARAMETRLARINI BAHOLASH. TANLANMA O'RTA QIYMAT VA DISPERSIYA

*Andijon davlat pedagogika instituti Aniq fanlar fakulteti
Matematika va informatika yonalishi 2 – bosqich talabasi*

Erkinova Odinaxon Kozimjon qizi

*Andijon davlat pedagogika instituti Aniq fanlar fakulteti
Matematika va informatika yonalishi 1 – bosqich talabasi*

Alijonov Shohruhbek Akramjon o`g`li

*Andijon davlat pedagogika instituti Aniq fanlar fakulteti
Matematika va informatika yonalishi 1 – bosqich talabasi*

Ismoilova Mohlaroyim Muhammadishoq qizi

*Andijon davlat pedagogika instituti Aniq fanlar fakulteti
Matematika va informatika yonalishi 1 – bosqich talabasi*

Sherqo`ziyeva Dildora Abrorjon qizi

ANNOTATSIYA:

Ushbu maqola o'rganilayotgan X tasodifiy mikdor $N(a, \sigma^2)$ normal taqsimotga ega bo'lib, uning a va σ^2 noma'lum parametrlarini $X_1, X_2, \dots, X_n$ tanlanma bo'yicha haqiqatga maksimal o'xshashlik usulida baholash masalasini kuramiz.

Kalit so`z: Tanlanma o'rta qiymat, tanlanma dispersiya, tuzatilgan tanlanma dispersiya.

Bu erda normal taqsimotning

$$f(x, a, \sigma^2) = \frac{1}{\sqrt{2\pi\sigma^2}} \exp\left\{-\frac{(x-a)^2}{2\sigma^2}\right\}$$

zishlik formulasidan foydalanamiz. Bu holda haqiqatga maksimal o'xshashlik funktsiyasini topamiz:

$$\begin{aligned} L(X_1, X_2, \dots, X_n, a, \sigma^2) &= f(X_1, a, \sigma^2) \cdot f(X_2, a, \sigma^2) \cdots f(X_n, a, \sigma^2) = \\ &= (2\pi\sigma^2)^{-n/2} \exp\left\{-\frac{1}{2\sigma^2} \sum_{i=1}^n (X_i - a)^2\right\}. \end{aligned}$$

Xisoblashlarni soddalashtirish maksadida bu funktsiyaning natural logarifmini karaymiz:

$$\ln L(X_1, X_2, \dots, X_n, a, \sigma^2) = -\frac{n}{2} \ln 2\pi\sigma^2 - \frac{1}{2\sigma^2} \sum_{i=1}^n (X_i - a)^2$$

Bu funktsiyadan a va σ^2 parametrlar bo'yicha xosilalar olib, ushbu

$$\frac{\partial \ln L(X_1, X_2, \dots, X_n, a, \sigma^2)}{\partial a} = \frac{1}{\sigma^2} \sum_{i=1}^n (X_i - a) = 0 ,$$

$$\frac{\partial \ln L(X_1, X_2, \dots, X_n, a, \sigma^2)}{\partial \sigma^2} = -\frac{n}{2\sigma^2} + \frac{1}{2\sigma^4} \sum_{i=1}^n (X_i - a)^2 = 0$$

haqiqatga maksimal o'xshashlik tenglamalar sistemasini xosil kilamiz. Bu sistemani eshib, a va σ^2 parametrlar uchun $a_n^*, (\sigma^2)_n^*$ haqiqatga maksimal o'xshashlik baholarini topamiz:

$$a_n^* = \frac{1}{n} (X_1 + X_2 + \dots + X_n) = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n X_i \quad (1)$$

$$(\sigma^2)_n^* = \frac{1}{n} [(X_1 - a_n^*)^2 + (X_2 - a_n^*)^2 + \dots + (X_n - a_n^*)^2] = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n (X_i - a_n^*)^2 \quad (2)$$

Agarda X tasodifiy mikdor $N(a, \sigma^2)$ normal taqsimotga ega bulsa, u holda

$$a = M(X), \quad \sigma^2 = D(X)$$

bo'ladi. Demak (1) va (2) formulalar bilan aniklanadigan $a_n^*, (\sigma^2)_n^*$ normal taqsimotning o'rta qiymati (matematik kutilishi) $M(X)$ va dispersiyasi $D(X)$ uchun statistik baholar bo'ladi. Ular normal taqsimotdan tashkari boshka juda ko'p taqsimotlarning o'rta qiymati va dispersisi uchun xam yaxshi statistik baho bo'lishini ko'rsatish mumkin. Shu sababli (1) va (2) formulalar orqali topiladigan statistik baholar mos ravishda tanlanma o'rta qiymat va tanlanma dispersiya deb ataladi xamda $\bar{X}$ va S^2 kabi belgilanadi:

$$\bar{X} = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n X_i, \quad S^2 = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n (X_i - \bar{X})^2 \quad (3)$$

Bu baholarning xossalari urganamiz.

Buning uchun $X_i, i=1, 2, \dots, n$, bog'likmas, bir xil taksimlangan tasodifiy mikdorlar bo'lib,

$$M(X_i) = a, \quad D(X_i) = \sigma^2, \quad i=1, 2, \dots, n$$

ekanligidan foydalanamiz.

$$M(\bar{X}) = M\left(\frac{1}{n} \sum_{i=1}^n X_i\right) = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n M(X_i) = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n a = a \quad (4)$$

Demak $\bar{X}$ tanlanma o'rta qiymat noma'lum $M(X)=a$ matematik kutilish uchun siljimagan baho bo'ladi.

$$D(\bar{X}) = D\left(\frac{1}{n} \sum_{i=1}^n X_i\right) = \frac{1}{n^2} \sum_{i=1}^n D(X_i) = \frac{1}{n^2} \sum_{i=1}^n \sigma^2 = \frac{\sigma^2}{n} \quad (5)$$

Bu erdan

$$\lim_{n \rightarrow \infty} D(\bar{X}) = \lim_{n \rightarrow \infty} \frac{\sigma^2}{n} = 0$$

ekanligi kelib chiqadi. Demak $\bar{X}$ tanlanma o'rta qiymat $a = M(X)$ matematik kutilish uchun asosli baho bo'ladi.

Bundan tashkari normal taqsimot uchun bu baho effektiv, boshka taqsimotlarning ko'pi uchun esa asimptotik effektiv bo'lishini isbotlash mumkin.

S^2 tanlanma dispersiya xossalari urganish uchun uni quyidagi ko'rinishga keltiramiz:

$$\begin{aligned} S^2 &= \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n (X_i - \bar{X})^2 = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n [(X_i - a) - (\bar{X} - a)]^2 = \\ &= \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n (X_i - a)^2 - \frac{2}{n} (\bar{X} - a) \sum_{i=1}^n (X_i - a) + \frac{1}{n} \cdot n (\bar{X} - a)^2 = \\ &= \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n (X_i - a)^2 - \frac{2}{n} (\bar{X} - a) \cdot n (\bar{X} - a) + (\bar{X} - a)^2 = \\ &= \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n (X_i - a)^2 - (\bar{X} - a)^2 \end{aligned} \quad (6)$$

Bu erda

$$\sum_{i=1}^n (X_i - a) = \sum_{i=1}^n X_i - na = n\bar{X} - na = n(\bar{X} - a)$$

ekanligidan foydalanildi.

Endi, dispersiya ta'rifiga asosan

$$M(X_i - a)^2 = M(X_i - M(X_i))^2 = D(X_i) = \sigma^2$$

va (4)-(5) tengliklarga asosan

$$M(\bar{X} - a)^2 = M(\bar{X} - M(\bar{X}))^2 = D(\bar{X}) = \frac{\sigma^2}{n}$$

ekanligidan foydalanib, (6) tenglikdan ushbu natijani olamiz:

$$\begin{aligned} M(S^2) &= \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n M(X_i - a)^2 - M(\bar{X} - a)^2 = \\ &= \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n \sigma^2 - \frac{\sigma^2}{n} = \frac{1}{n} n \sigma^2 - \frac{\sigma^2}{n} = \frac{n-1}{n} \sigma^2 \end{aligned} \quad (7)$$

Demak,

$$M(S^2) = \frac{n-1}{n} \sigma^2 \neq \sigma^2$$

va S^2 tanlanma dispersiya noma'lum $D(X) = \sigma^2$ dispersiya uchun siljigan baho bo'ladi.

Ammo

$$\lim_{n \rightarrow \infty} M(S^2) = \sigma^2 \lim_{n \rightarrow \infty} \frac{n-1}{n} = \sigma^2 \quad ,$$

ya'ni S^2 asimptotik siljimagan baho bo'ladi. Shu sababli tanlanma hajmi netarli katta bulsa, S^2 bahoni siljimagan deb xisoblash mumkin. Agar tanlanma hajmi nkatta bulmasa, σ^2 dispersiya uchun siljimagan baho sifatida

$$(S^2)^* = \frac{n}{n-1} S^2 = \frac{1}{n-1} \sum_{i=1}^n (X_i - \bar{X})^2 \quad (8)$$

bahoni karash mumkin. Bu baho tuzatilgan tanlanma dispersiya deb ataladi va uning uchun

$$M(S^2)^* = M\left(\frac{n}{n-1} S^2\right) = \frac{n}{n-1} M(S^2) = \frac{n}{n-1} \cdot \frac{n-1}{n} \sigma^2 = \sigma^2$$

munosabat o'rinli bo'ladi, ya'ni $(S^2)^*$ siljimagan baho bo'ladi. S^2 va $(S^2)^*$ tanlanma dispersiyalar $\sigma^2 = D(X)$ dispersiya uchun asosli baho bo'lishini ko'rsatish mumkin.

Agarda X ustidagi kuzatuv natijalari statistik taqsimot qonuni orqali berilgan bulsa, tanlanma o'rta qiymat $\bar{X}$ va tanlanma dispersiya S^2

$$\bar{X} = \frac{\sum_{k=1}^m X_k n_k}{\sum_{k=1}^m n_k} \quad , \quad S^2 = \frac{\sum_{k=1}^m (X_k - \bar{X})^2 n_k}{\sum_{k=1}^m n_k} \quad (9)$$

formulalar bilan topiladi. Bu erda $X_k, k=1,2,\dots,m$, karalayotgan X tasodifiy miqdorning uzaro teng bulmagan kuzatilgan qiymatlarini, n_k esa shu qiymatlar chastotasini ifodalaydi.

Masalan, X ustidagi $n=10$ ta kuzatuv natijalari

X_k	1	1	2	5
n_k	1	3	4	2

statistik taqsimot qonuni bilan berilgan bo'lsin. Bu holda

$$\bar{X} = \frac{-1 \cdot 1 + 1 \cdot 3 + 2 \cdot 4 + 5 \cdot 2}{1 + 3 + 4 + 2} = \frac{20}{10} = 2 \quad ,$$

$$S^2 = \frac{(-1-2)^2 \cdot 1 + (1-2)^2 \cdot 3 + (2-2)^2 \cdot 4 + (5-2)^2 \cdot 2}{1 + 3 + 4 + 2} = \frac{30}{10} = 3$$

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Б.Я.Ягудаев. Ажойиб сонлар оламида. Ўқитувчи нашрети, Тошкент-1973.
2. В.В. Бардушкин ва бошқалар. Основы теории делимости числ. МГТУ, Москва-2003
3. Ёш математик қомусий луғати. Қомуслар бош таҳририяти. Тошкент-1991.
4. А.Нурметов, И.Қодиров.“Математикадан синфдан ташқари машғулотлар”. Тошкент-1980.

GOOGLE TA'LIM WEB HIZMATLARI

*Andijon davlat pedagogika instituti Aniq fanlar fakulteti
Matematika va informatika yonalishi 2 – bosqich talabasi*

Erkinova Odinaxon Kozimjon qizi

*Andijon davlat pedagogika instituti Aniq fanlar fakulteti
Matematika va informatika yonalishi 1 – bosqich talabasi*

Alijonov Shohruhbek Akramjon o`g`li

*Andijon davlat pedagogika instituti Aniq fanlar fakulteti
Matematika va informatika yonalishi 1 – bosqich talabasi*

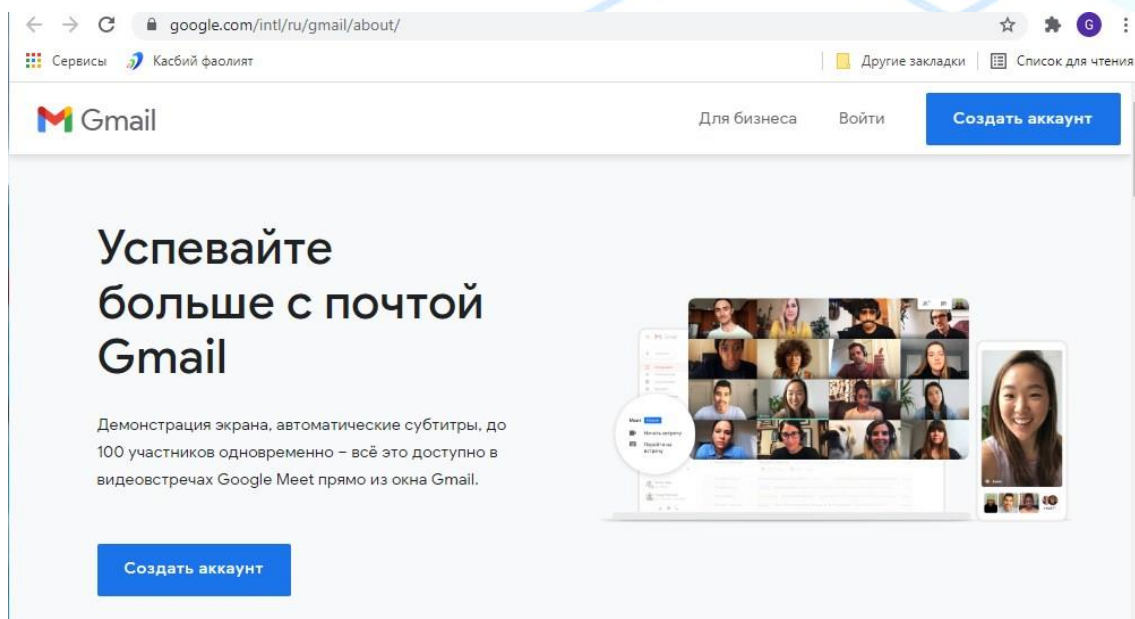
Ismoilova Mohlaroyim Muhammadishoq qizi

ANNOTATSIYA:

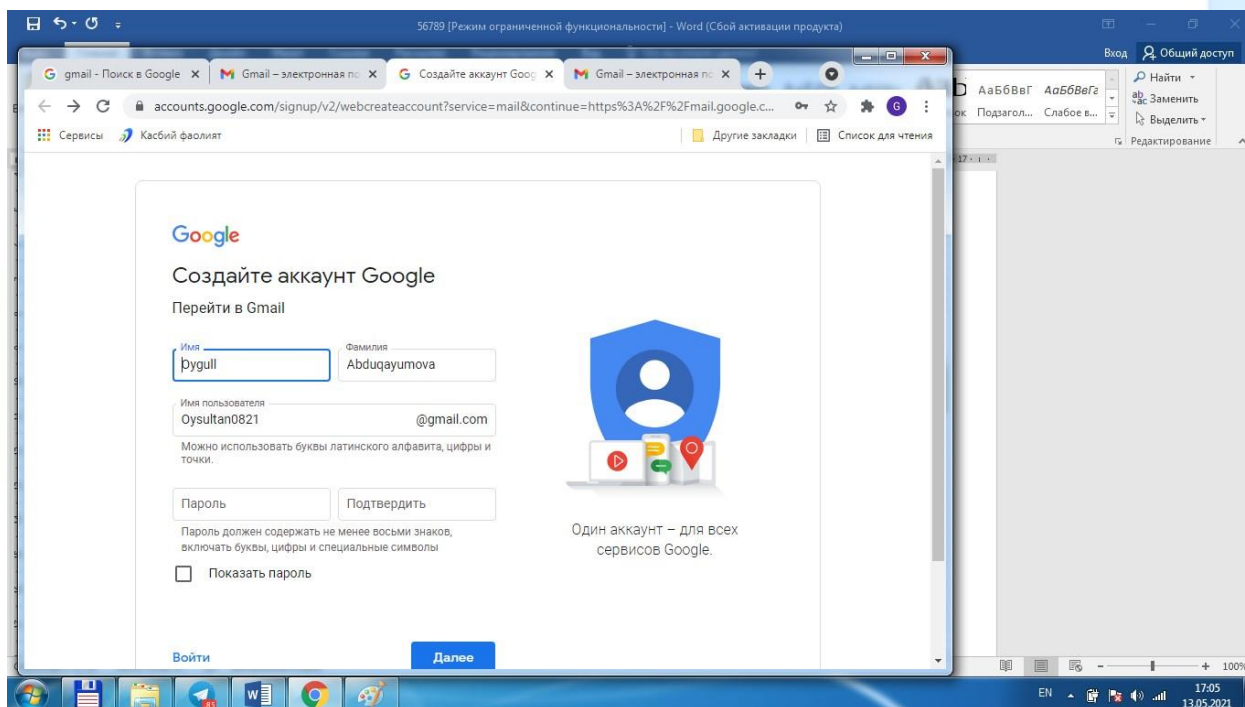
Ushbu maqola google texnologiyalari, google kompaniyasi tomonidan yaratilgan hizmatlar va googlening olamshumul ilovalaridan ta'limda foydalanish istiqbollari va google ilovalari. ularni o'rnatish va ularda ishlash metodikasi.

Kalit so`z : Google, Создатьаккаунт, .com, Gmail elektron, Konfidentsiallik, Kontent.

Google ilovalarida ishlamoqchi bo'lsangiz, darrov akkauntingiz borligi haqida sizga so'rov keladi, yani siz Googleda Gmail ochishingiz kerak bo'ldi, yani Google mailda uning elektron pochtaida o'zingizga akkaunt ochishingiz shart. Buning uchun Google.com saytiga kirib uning Google sohasi ichiga Gmail deb yozish kerak.

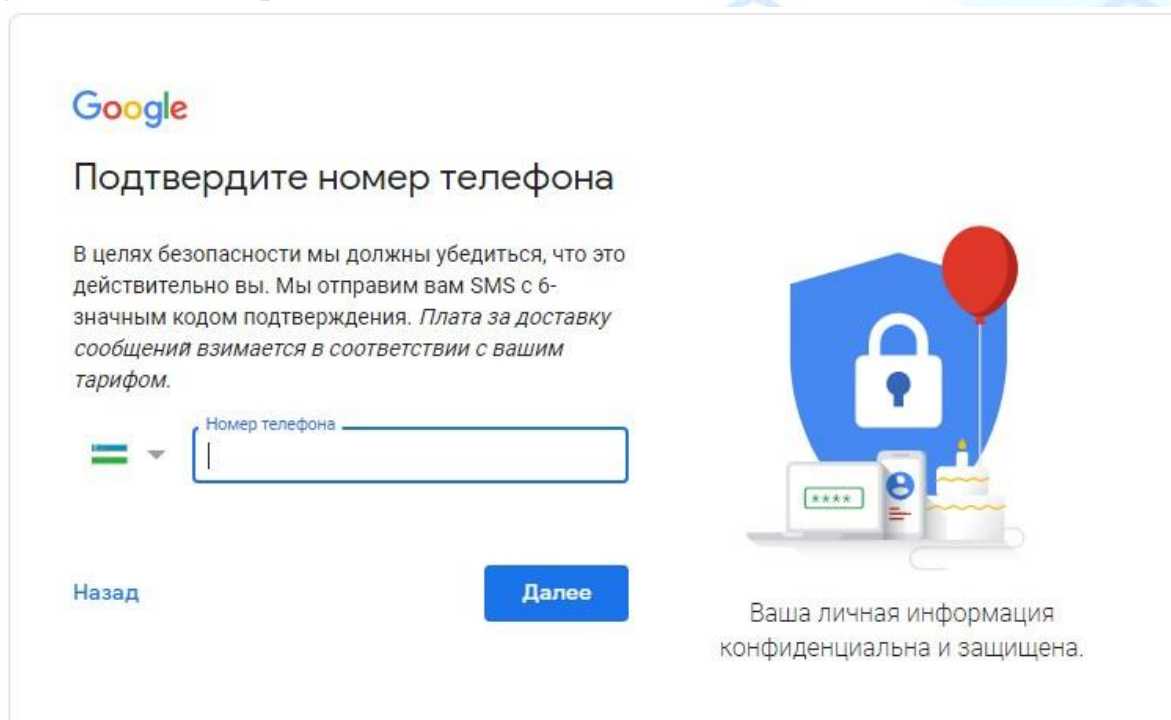
3-Rasm. Gmail elektron pochtaani yaratish. "Создатьаккаунт" sohasiga kiramiz.

4-Rasm. Akkauntni yaratish jarayoni. Foydalanuvchi Ismi va Familiyasini kiritadi, pochta nomini maslan Oysultan 0921

Keyin esa parol kiritamiz, parolni yaqin odamimizning tug'ilgan kunini qo'yishimiz mumkin. Parolini kiritamiz va yonida uni yana tasdiqlaymiz, yani takror kiritamiz.

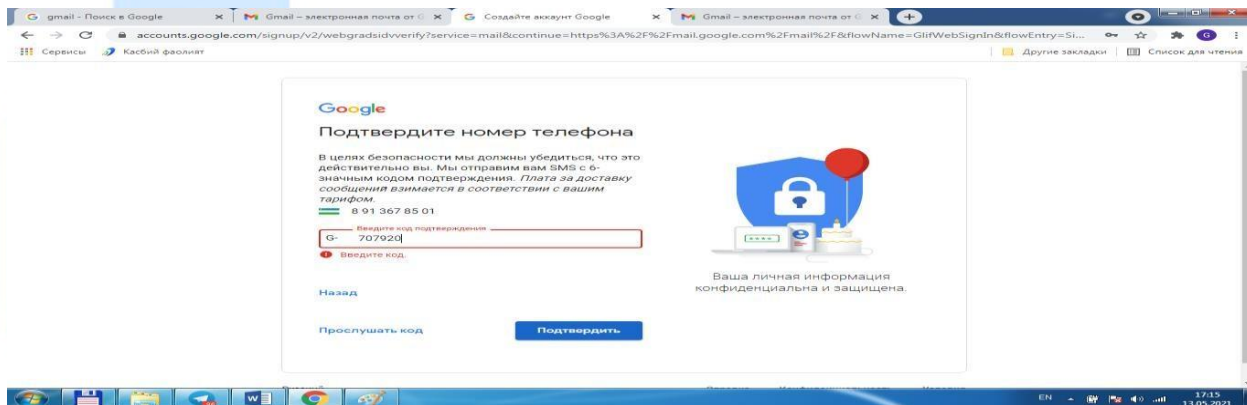
“Далее” bo'limini kiritamiz, undan keyin telefon raqamni kiritish sohasi chiqadi u yerga telefonimiz raqamini kiratamiz.

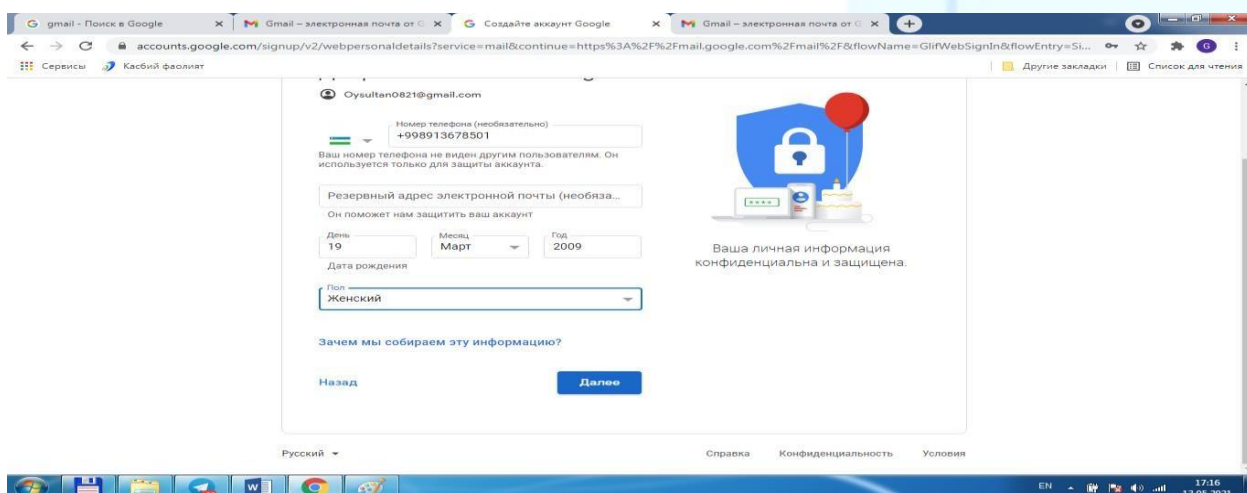
5-rasm. Akkauntni yaratish jarayonining davomi.

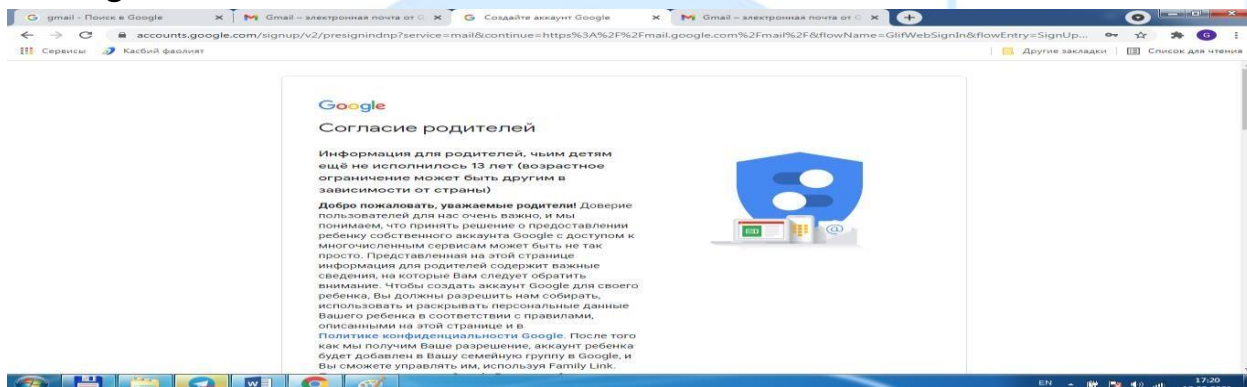
“Далее” bo’limini bosamiz. Keyin telefonimizga Googleda kod keladi va ekranga G- yozuvidan so’ng kodni kiritamiz. “Потвердить” bo’limini bosiladi.

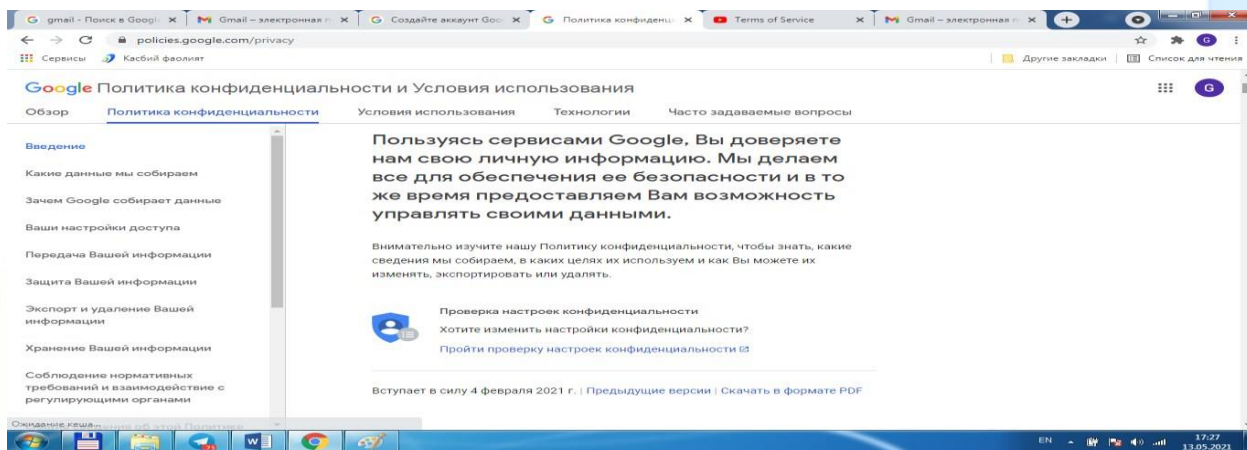
5Rasm. Telefonni akkaunt yaratganda tasdiqlash. Natijada ekranda anketaning qolgan qismi chiqadi, yani tug’ilgan kuni, oyi, yili kiritiladi, jinsi kiritilib, “Далее” bo’limini bosamiz.

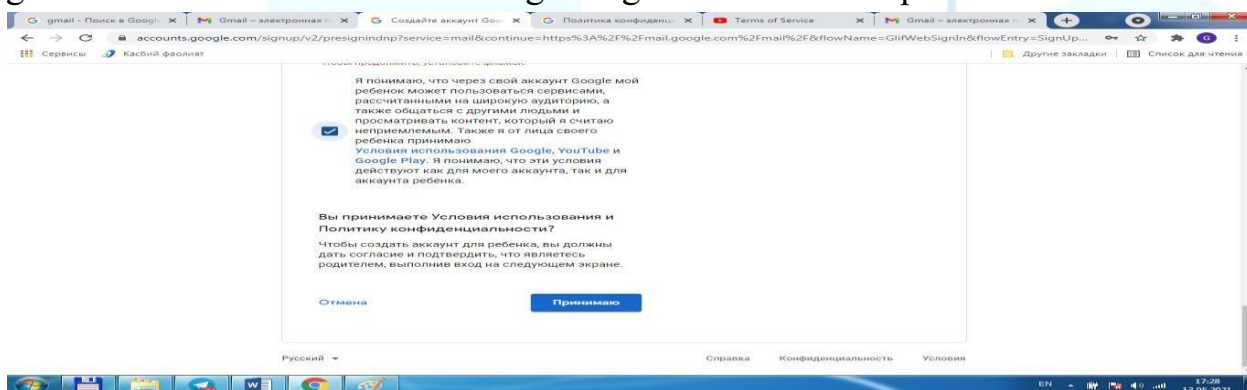
6Rasm. Ota onaning roziligi. Akkauntlarini kiritish. Farzandimizga akkaunt ochsak, unda ota onaning roziligi chiqadi va unda ota-onaning roziligi va ularning birortasining akkaunti so’raladi.

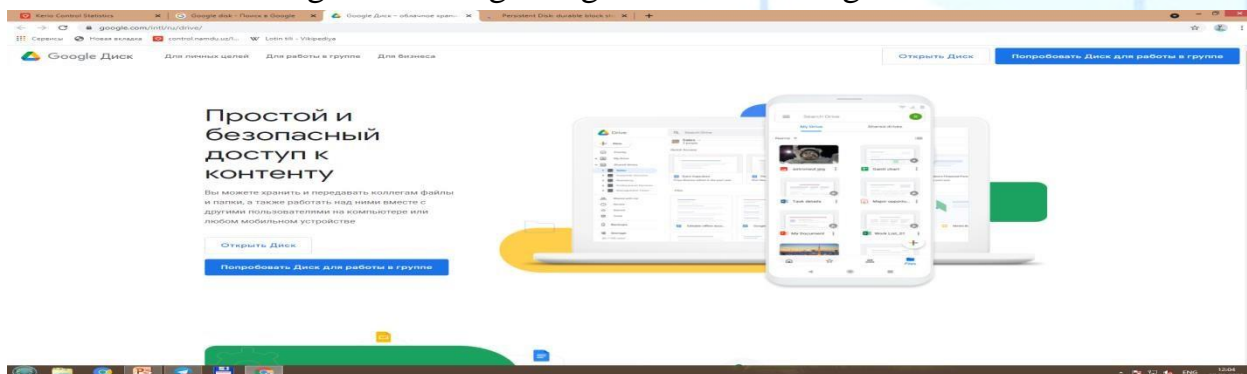
7Rasm. Ota-onalarning roziligi. Undan keyin Google bilan shartnoma sifatidagi sohani o’qiladi va uning tog’risiga qushcha belgisi kiritiladi.

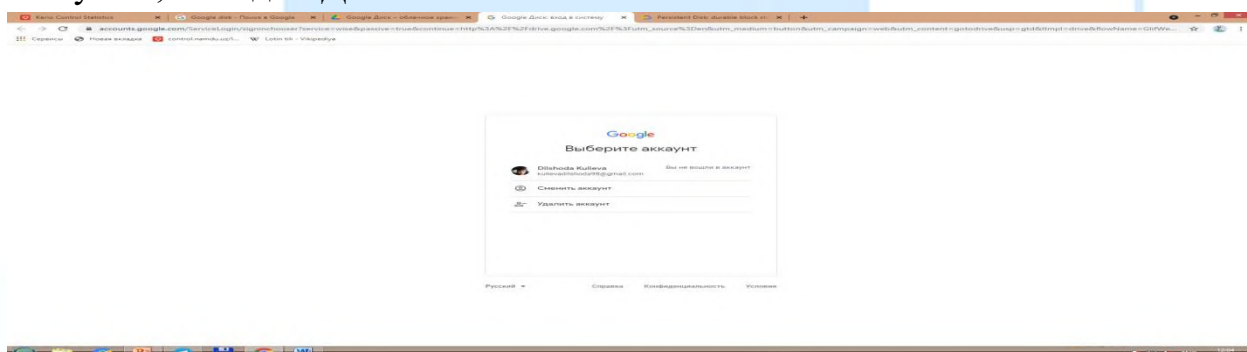
8Rasm. Konfidentsiallik shartlari va qo'llashning shartlari. Google servisdan foydalanib, biz unga o'z axborotimizni ishonamiz, bu bizning hafsiz ishlashimiz uchun amalga oshiriladi hamda biz o'zimizning berilganlarimizni boshqara olamiz.

9Rasm. Shartlarni qabul qilish. Shunday qilib “Принимаю” bo'lim bosiladi. Endi akkauntni ochgandan so'ng Google Diskni ochishga kirishamiz.

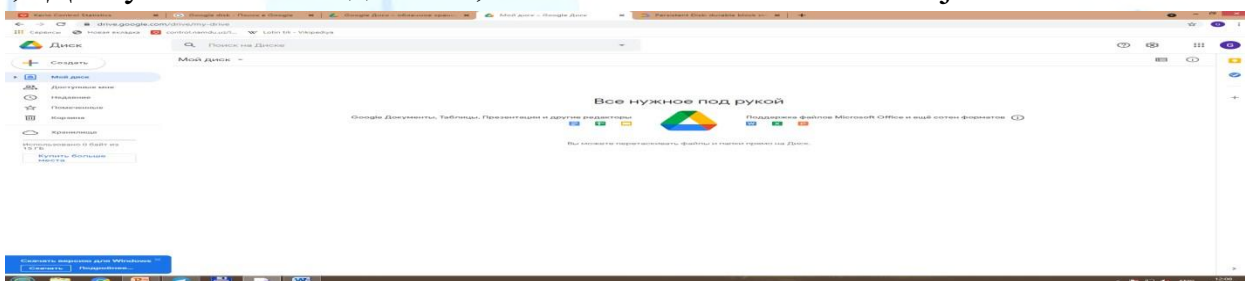
11-Rasm. Kontentga oddiy va hafsiz o'tish. Gogle.comdan Google Disk yozuvini yozib, «СоздатьДиск» bo'limini bosamiz. Akkauntimizni kiritamiz.

12-Rasm. Akkauntni uchirish, o'zgartirish. Bu sohada akkauntni uchirish, himoya qilish, o'zgartirish mumkin.

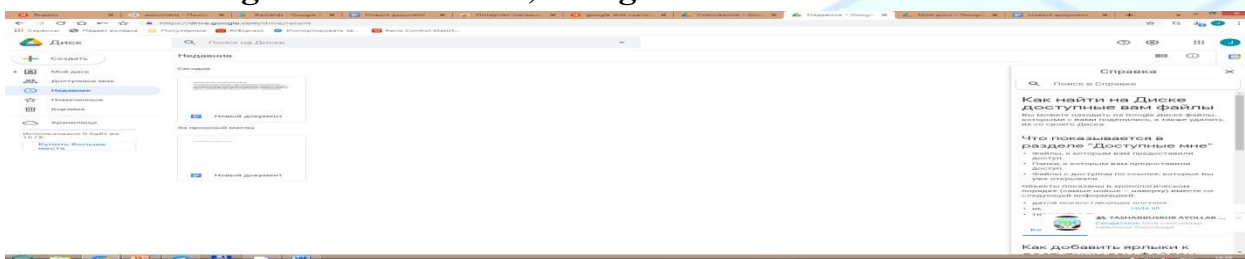

Foydalanuvchi akkauntini himoya qilib olishi mumkin. GoogleDiskda "Мой Диск", "Доступно как", "Недавние", "Помеченные" bo'limlar mavjud.

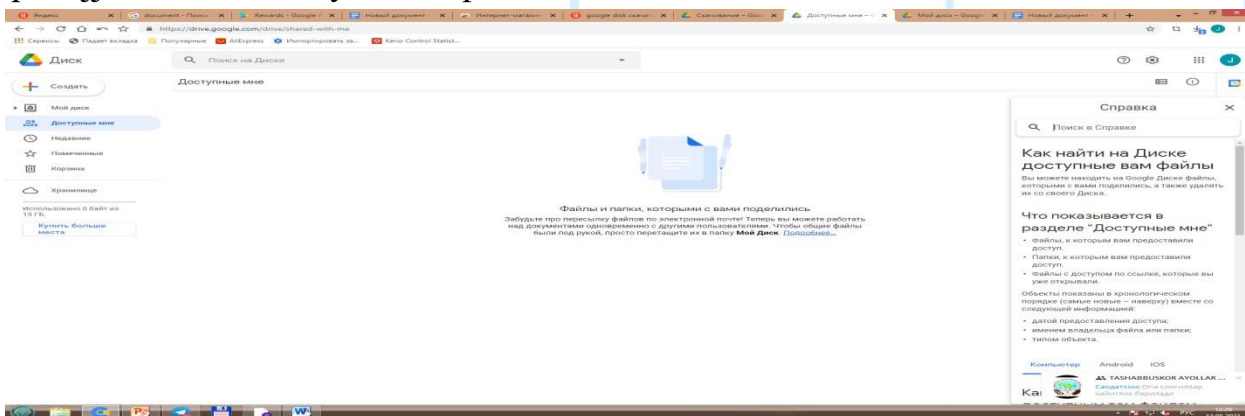

«Недавние» bo'limida yaqindayozilgan hujjatlarni kiritamiz.

13-Rasm. Google Diskda ishlash, uning ko'rinishi.

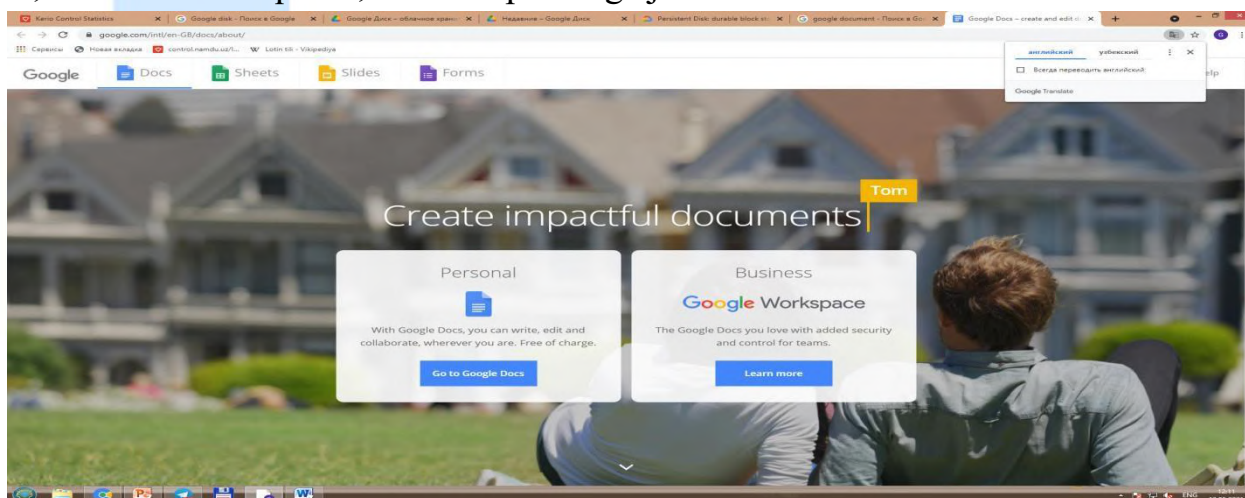
“Доступнымне” sohasidan Diskda mavjud hujjatlar va taqdimotlarni, electron jadvallarni, rasmlarni ko'rish mumkin bo'ladi. Undan tashqari pdf kengaytmali va boshq ahujjatlarni ham bu yerda saqlash mumkin bo'ladi.

14 Rasm. Google Diskda ishlash. Google Diskni yaratib bo'lib, uning ichida

“Создать», «Недавние», «Доступнокак», «Помеченные», «Корзина» bo'limlarini hosil bo'ganin ko'ramiz. Endi Google documentni Google da yozib nomini uni o'rnatuvchi ma'lumotlarga kiramiz. Intenet materiallar orasidan quyidagi sohalarga kiramiz :Присоединяйся в Google Play Google Документы, Google

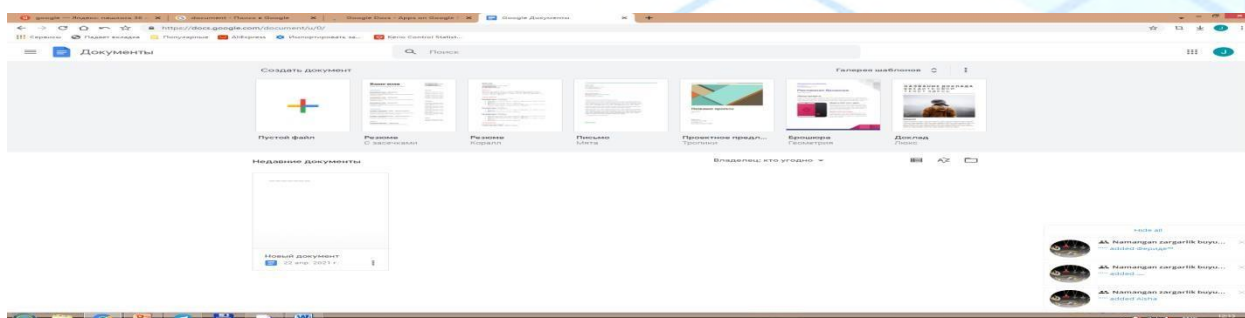
Документы бесплатно создавайте и редактируйте nomli sohalarga kirib, bu hujjatlarni o'ratamiz. Google Hujjatlarni online usulda amalga oshiriladi uni You tubeda, MTTda nashr qilish, electron pochtaga jo'natish mumkin.

Rasm 15. Google Hujjatni yaratish. Keyin esa “Создать Google Document” sohasiga kirib keying vazifalarni qadamma qadam bajaramiz.

Yani hujjat yaratish uchun yuqoridagi rasmdagi + belgisi bor shakllni bosib, online hujjatni yozishga o'tib, hujjatni kiritishga o'tamiz.

Hujjatni yaratib keyin diskimizga o'tib, “Недавние” sohasinin bossak, ekranda oldingi hujjatlar chiqadi, yani bizning Google Hujjatda ochgan hujjatimiz ham ko'rinadi. Online taqdimot va hujjatlarni elektron pochtaga do'stingizga, Masofaviy Ta'lm Tizimlariga, qolaversa You Tubega qoyish mumkin, You Tube ham Google kompaniyasining eng mashxur ilovalaridan hisoblanadi.

- Nazariy savollar:
- Google Disk?
- Google Document?
- Google Taqdimot?
- Google Calendar?
- Google +?
- Google Hangouts?
- Google Duo?

- Google Maps?
- Google Google elektron table?
- Google Books?
- Google Translate?
- Google Search?
- Google Scholar?
- Google Akademia?

Asosiy adabiyotlar:

1. Evans V., Dooley J., Wright S. Information Technology Издательство: Express Publishing
2. Громов Ю.Ю. Информационные технологии. Тамбов 2015.
3. Захарова И.Г. Информационные технологии в образовании. Москва ACADEM'A 2003
4. David Watson and Helen Williams Computer Science//IGCSE is the registered trademark of Cambridge International Examinations. Буюк Британия/Hodder Education. An Hachette UK Company London NW1 3BH 2014, 278p.

ТА'ЛИМ ЖАРAYONIDA WEB TEXNOLOGIYALARIGA KIRISH

*Andijon davlat pedagogika instituti Aniq fanlar fakulteti
Matematika va informatika yònalishi 2 – bosqich talabasi*

Erkinova Odinaxon Kozimjon qizi

*Andijon davlat pedagogika instituti Aniq fanlar fakulteti
Matematika va informatika yònalishi 1 – bosqich talabasi*

Alijonov Shohruhbek Akramjon o`g`li

*Andijon davlat pedagogika instituti Aniq fanlar fakulteti
Matematika va informatika yònalishi 1 – bosqich talabasi*

Ismoilova Mohlaroyim Muhammadishoq qizi

ANNOTATSIYA:

Ushbu maqola Web 1.0. texnologiyalari - bu butun jahon turini uning o`n yil mobayinidagi faoliyatini aks ettiruvchi holatini bayon etuvchi termin, uning husussiyatlari Bu elektron kitobning eng bosh elementlaridan biri. Murojaatlar bitta bo`limdan ikkinchi bo`limga o`tishga yordam beradi. Axborotni suzib chiquvchi oynalarda ko`rsatishga yordam beradi, testlashtirish jarayonini ishga tushirishga imkon beradi (tTester dasturi yordamida), sahifa internetini ochishga, boshqa dasturlarni ishga tushirish imkonini beradi va boshqalar.

Kalit so`z: UseNET, Veb-sahifa, AJAX, Experience API, CourseLab, SunRav BookEditor

Veb-sahifalarning static mazmuni, content veb-sahifaniyaratuvchilari tominidan yaratilgan va to`ldirilib borilgan; freymli vvorstka; sahifalarni razmetkalshuvining past sifati, o`pincha matn UseNET konferensiyalaridan, boshqa manbalardan shundayligicha olinib, <pre> teglariga burkab, saytlarga quyilgan;

Faqat bitta brouzer qo`llab quvatlovchi teglarni keng qo`llanilishi 5) ko`pincha fizik yoki ichiga o`rnatilgan stillyarning qo`llanilishi, kamdan kam

ichiga o`rnatilgan va jadvallar bilan bog`langan stillyardan.

6) Sayt dizayni aniq akslanishi mumkin bo`lgan tavsiya etilgan brauzer versiyasi va monitor ruhsati haqida ma`lumotni ko`rsatish.

7) Mehmon kitoblar, forumlar, chatlar — bu teskari aloqa uskunalari va ularga interaktivlikni berish.

8) Axborotni yig`ish uc`un grafik va matnli informerlarni qo`llash (ob-havo, dollar kursi va hokazo.)

* AJAX, Ajax ('eidzæks, inglizchadan. Asynchronous Javascript and XML — «asinhron JavaScript va XML») — veb ilovalarning interfaol foydalanuvchi interfeyslariga tuzilishiga shunday yondashuvki, natijada brauzer berilganlari bilan veb server bilan almashinuvini ta'minlas amalga oshiriladi. Web sindikatsiya-Turli sahifalarda yoki web-sahifalarda RSS va Atom texnologiyalarini qo'llab, audio va video-axborotlarni bir vaqtda tarqatish. Coursera.org sayt-sifatli va bepul ta'lim olish portali.Khanacademy.org sayt - sifatli va be'pul ta'lim olish portali.www.udemy.org sayt-sifatli va be'pul ta'lim olish portali. Scorm - masofaviy o'qitishning standarti. Tin Can API distansion o'qitish standarti (yoki Experience API). AISS-masofaviy o'qitishning standarti.

Web 2.0. ning zamonaviy rivojlanish bosqichi-social media. Web

2.0 .texnologiyalarida foydalanuvchi bilimlarini tekshirishning student-student" tekshirishning tashkil etilganligi. Tin Can APIning qo'llashga qulayliklari:

- 1) Ta'lim jarayoni haqida ma'lumot yig'ishga yordam beradi (on-line va off-line usulida);
- 2) SCORM standarti cheklovlarini oldini oladi

Tin Can API-distansion ta'lim sohasida dasturlar spesifikatsiyasi, u o'z navbatida barcha turdagi o'quv mashg'ulotlarini yozish va kuzatish orqali o'quv tizimlariga o'zaro muloqot etishga yordam beradi.

Web 1.0- *uning tashkil etilishining birinchi o'n yilligida Butun Dunyo turining holatini bayon etuvchi umumiy termin, www ning birinchi versiyasi. Mesh-up-berilganlarni bir nechta manbalardan integratsiyalashgan uskunaga birlashtiradigan web ilova. Veb-meshup- (so'zma so'z tarjimasi "aralastirish" – axborot manbasi sifatida to'liq yoki bir qismi sifatida boshqa servislarni qo'llaydigan va foydalanuvchiga ish uchun yangi funktsionallik beruvchi servis.

AJAX-AJAX (abreviaturasi quyidagi so'zdan olingan

«Asynchronous Javascript And Xml») – sahifani qayta yuklamay serverga murojaat qilish texnologiyasi. AJAX so'z terminini Djis Djeys Garret taklif qilgan, u birinchi bo'lib 'AJAX' terminini asinhron JavaScript + XML uchun kiritgan. TegarHTML tilida web sahifa yaratishga oid belgi ko'rinishidagi buyruq, kod yozishda foydalaniladi.

Web servislari-(veb xizmatlar) — HTTP protokoli buyicha kirishga ruhsat etilgan tarmoqli ilovalar, ta'sir qilish protokoli sifatida XML formatiga asoslangan berilganlar formatlari (RPC, SOA va shunga o'xshashlar) qo'llaniladi. Web texnologiyalarining dasturlari ha PHP, Piton, Html, Front Page, Web Page Maker , Front Page, Dreamwear. Word Press, Moodle, eFront, Sava, Open LMS va boshqalar kiradi kiradi. LMS-learning management system so'zidan olingan bo'lib, ta'limni boshqaruvchi tizimlar deb tushuniladi. Ta'limni boshqarish uchun o'quv kontenti, unda fanlar nomi, har biriga oid ma'ruzalar matnlari, testlar, glossariy, adabiyotlar beriladi. Birinchi ma'ruzani o'zlashtirgandan so'ng talaba ikkinchi ma'ruzaga o'tadi.

Buning uchun u testni ijobiy bahoga echsa bo'ldi. Aks holda o'sha ma'ruzani boshqatdan o'zlashtirishga to'g'ri keladi.

CourseLab dasturini yuklab, internet orqali kod olib, uni ishga tushirish mumkin. Bundan so'ng esa, elektron kurs yaratiladi. Kursga oid testni ham dasturda yaratib, on-layn rejimida ishlashini amalga oshirish mumkin.

Keyingi elektron darslik yaratuvchi dastur SunRavBookOffice dasturi, uning orqali on-layn rejimda ishlovchi elektron darslikni yaratish mumkin. Uning haqida materiallar keltiramiz.

SUNRAV BOOKOFFICE DASTURI YORDAMIDA ELEKTRON KITOB YARATISH

Bu dasturda elektron kitob va qo'llanma yaratiladi. Bu dasturning texnik xujjatida dasturni ishlatishning batafsil bayonini o'rganish mumkin.

Dasturni o'rnatish

Avval dasturni internetdan yuklab olish kerak. Uning uchun mahsus internetdagi bu dastur haqidagi ilova va matnlarni topib, uning ustidan ya'ni gipermurojat ustidan sichqoncha bilan chertish kifoya. Kompyuterga yuklangandan so'ng, uni o'rnatish zarur. Uning uchun yuklangan fayl ustidan ikki marta chertish kifoya, (bookoffice_rus.exe) va ko'rsatmaga rioya qilinadi.

Birinchi bo'lim kitob fayllarini SunRav BookEditor dasturida ochishga yordam beradi. Ikkinchi va uchinchi bo'limlar paket dasturlariga yorliqlarni ishchi stolda yaratadi, unda CHM kitoblarni yaratish uchun dastur yuklanadi .

Yuklanishning natijasida ishchi stolda ikkita yorliq amalga oshiriladi:

SunRav BookEditor – elektron kitoblarni yaratish uchun dastur.

SunRav BookReader – kitoblarni o'qish uchun dastur.

Dasturning bosh oynasi

SunRav BookEditor dasturining piktogrammasini ikki marta cherting. Undan so'ng dasturning oynasi paydo bo'ladi:

MAZMUN

Bu blokda kitobning mazmunini shakllantirish amalga oshiriladi. Kitobning tarkibi shakllantiriladi.

MENYU

Kitoblar bilan ishlashda amallarga o'tishda qo'llaniladi: ochish, soxraneniesqlash, import-boshqa dasturiy vositalardan materiallarni, animatsiyalar va rasmlarni olish, eksport-yaratilgan materiallarni boshqa masofaviy va dasturiy vositalarga qo'yish, pechat(chop etish)...

SARLAVHA

Matn muharriri ko'rinishiga ega. Xar bir sahifa boshida sarlavhaning mazmuni paydo bo'ladi.

TAHRIRLAGICH

Dasturning eng bosh elementi hisoblanadi. Unda kitob saxifalarining mazmunini yaratish va taxrilash amalga oshiriladi.

FILTR

Butun mazmunni emas, qandaydir qismini ko'rsatishga mo'ljallangan.

PASTKI KOLONITITUL

Sarlavhaga o'xshash, lekin mazmuni xar bir sahifaning pastida ko'rinadi.

Kitobning yaratilishga o'tamiz.

Birinchi sarlavha va pastki kolontitulni aniqlaymiz. Uning uchun matnli taxrilagichlarni Sarlavha va Pastki kolontitulni qo'llaymiz.

Elektron kitobning asosiy elementlaridan biri-mazmun. U kitobning mantiqiy tarkibini aniqlaydi.

Dasturni ishga tushirishdan keyin bizda bitta bo'lim bor. Uning nomi "Новый раздел"-yangi bo'lim. Bo'lim nomini o'zgartirish uchun, uning ustidan sichqoncha ko'rsatkichi bilan chertish va F2, tugmasini bosish kerak, yangi nomni kiritib, ENTER tugmasi bosiladi. Bo'lim nomidan chapda bayroqcha, bu bo'limni kitobda ko'rsatish kerak yoki yo'qligini aniqlaydi. Eng yuqori sathdan yangi bo'limni qo'shish uchun, Shift+Ctrl+Ins tugmalarini bosiladi. Navbatdagi bo'limga qism bo'limni qo'shish uchun, bo'limni (razdelni) tanlab, Ins tugmasi bosiladi. Bo'limni ko'chirish, boshqa joyga o'tkazish uchun kerakli joyga oddiy kuchirishdan foydalaniladi.

Endi bobning mazmunini shakllantirishga o'tamiz. Buning uchun

Taxrilagichga chertamiz, matnni kiritishni boshlaymiz. Taxrilagich bilan ishlash, MicrosoftWord® dasturi redaktorida ishlashdan kam farq qiladi. Barcha klavishalarning birikmasi ishlaydi ("issiq klavishalar"), ularga Ctrl+X, Ctrl+C, Ctrl+V, Ctrl+B, Ctrl+I va boshqa birikmalarni misol qilish mumkin. Matnni formatlashtirish redaktorning yuqori qismida joylashgan instrumental panel yordamida amalga oshiriladi. Muallifda ishlangan materiallarni bor deb hisoblash mumkin: Microsoft Word® dasturining matnlari, rasmlari. SunRav BookEditor ularni qo'llashga yordam qiladi. Kursorni yaratilayotgan kitobning siz qo'ymoqchi bo'lgan joyiga qo'ying. Вставка, bo'limini tanlang va keyin – xujjatning qanday ko'rinishini (turini) qo'shish mumkinligiga qarab, bo'limini tanlang.

- Risunok – PNG, GIF, JPG, BMP, ICO, EMF, WMF formatli rasmlarni quyish uchun qo'llaniladi.
- Fayl –RTF, HTML, xujjatlarni matn xujjatlarga import qilish uchun. Agar kompyuterda Microsoft Office® paketi o'rnatilgan bo'lsa, unda bu paketning Microsoft Word®, Microsoft Excel® va boshqa dasturlar fayl formatlari ruxsat etiladi, ya'ni ishlatilishi mumkin bo'ladi.
- Flash – flesh animatsiyani qo'shish uchun.
- Audio/Video – audio va video-fayllarni qo'llash uchun. Bu fayllarni

Microsoft Windows® ichiga qo'yilgan media o'ynagich (Windows Media Player®) va sistemaga quyilgan kodeklar amalga oshiradi.

- GIF animatsiya – GIF formatida animatsiyani qo'yish uchun.
- OLE ob'ekt – ixtiyoriy OLE ob'ektini qo'shish uchun.

Bo'lim matniga tashqi xujjatlardan tashqari, qo'shimcha elementlarni qo'shish mumkin:

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Anjella Voropay, Sozdaniye Web-sayta na baze WordPressCMS., M.2016 g.
2. L.A.Danchenyuk,P.Yu.Novostruyev, Smart-uchebnik integratsiya novih texnologiy I proektirovannogo kontenta,M.2016 g.
3. Beryozina O.N., Metodicheskaya razrabotka . Razrabotka I sozdaniye elektronnih kursov v programme CourseLab,g. Krasnotkatsk.
3. sergey Zolotuhin, Sozdaniye elektronnoy uchebnika eAuthor&CourseLab, 60 s., KGU, g.Kursk.
4. G.N.Yunusova, Kompyuter dasturlarida videoma'ruzalar va ta'lim resurslarini yaratish, T.2017 y., 143 b.

МАТЕМАТИК STATISTIKADA ISHLATILADIGAN BA'ZI BIR TAQSIMOTLAR

*Andijon davlat pedagogika institutining
Matematika va informatika yo`nalishi 1- bosqich talabasi*

Alijonov Shohruhbek Akramjon o`g`li

*Andijon davlat pedagogika institutining
Matematika va informatika yo`nalishi 1- bosqich talabasi*

Yo'ldasheva Gulchexraxon Xoldorali qizi

*Andijon davlat pedagogika institutining
Matematika va informatika yo`nalishi 1- bosqich talabasi*

*Andijon davlat pedagogika instituti Aniq fanlar fakulteti
Matematika va informatika yo`nalishi 2 – bosqich talabasi*

Erkinova Odinaxon Kozimjon qizi

*Andijon davlat pedagogika instituti Aniq fanlar fakulteti
Matematika va informatika yo`nalishi 1 – bosqich talabasi*

Ismoilova Mohlaroyim Muhammadishoq qizi

ANONTATSIYA

Ushbu maqolada matematik statistikada ishlatiladigon taqsimotlar keltirib otilgan va misollar tarzida tushuntirib o`tilgan. Ushbu taqsimotda  $\chi^2$ -taqsimot, St'yudent taqsimoti va Fisher taqsimoti keltirib o`tilgan O`quvchilar buni organish natijasida matematika faniga qiziqishi ancha oshib boradi. . Maqola matematikani o`qitish samaradorligini oshirishda xizmat qiladi. Bu maqolamiz sizlarga manzur bo`ladi degan umiddamiz.

Kalit so`zi: χ^2 -taqsimot, St'yudent taqsimoti, Fisher taqsimoti, qonuni, Pirson.

АННОТАЦИЯ

В этой статье приведены и объяснены в виде примеров распределения, используемые в математической статистике. В этом распределении-распределение, распределение Стьюдента и распределение Фишера-перечисленные студенты узнают об этом, что их интерес к математике значительно возрастет. . Статья служит для повышения эффективности обучения математике. Надеемся, вам понравится эта статья.

Ключевое слово: -распределение, распределение Стьюдента, распределение Фишера, закон Пирсона.

ANONTATION

In this article, the mathematical statistika is usedgone distributions cited and explained in the form of examples. Students who are cited in this distribution-distribution, St'yudent distribution, and Fisher distribution-have a much greater interest in mathematics as a result of learning this. . The article serves to improve the effectiveness of teaching mathematics. We hope that this article will appeal to you.

Keyword: - distribution, St'yudent distribution, Fisher distribution, law, Pearson.

χ^2 -taqsimot.

ξ -tasodifiy miqdor n -ozodlik darajasiga ega bo'lgan χ^2 -taqsimot qonuniga ega deyiladi agarda uning zichlik funksiyasi quyidagi ko'rinishda bo'lsa:

$$f(x) = \begin{cases} \frac{1}{2^{\frac{n}{2}} \Gamma\left(\frac{n}{2}\right)} \cdot x^{\frac{n}{2}-1} \cdot e^{-\frac{x}{2}} & x > 0 \\ 0 & x \leq 0 \end{cases}$$

Bu erda $\Gamma(x) = \int_0^{\infty} t^{x-1} e^{-t} dt$ gamma funksiya bo'lib, xususan $\Gamma(n+1) = n!$. Bu

tasodifiy miqdorning momentlari quyidagicha aniqlanadi: $M\xi^k = n(n+1)\dots[n+2(k-1)]$, $D\xi = 2n$, $\eta_3 = 8n$, $\eta_4 = 48n + 12n^2, \dots$

Asimmetriya koeffitsienti $A_3 = \sqrt{\frac{8}{n}}$, ekstsess koeffitsienti $E_3 = \frac{12}{n}$.

1. $\xi_1, \xi_2, \dots, \xi_n$ o'zaro bog'liq bo'lmagan va $(0,1)$ parametrli normal qonunga bo'ysinuvchi tasodifiy miqdorlar bo'lsin. U xolda $\xi = \sum_{i=1}^n \xi_i^2$ tasodifiy miqdor n -ozodlik

darajali χ^2 -taqsimot qonuniga ega bo'ladi. Statistika nazariy taqsimot funksiyasi $F(x)$ bilan tajriba natijalari orasidagi muvofiqlikni tekshirish kriteriyasi Pirsonning χ^2 -statistikasini o'rganishga asoslangan. χ^2 -statistika quyidagicha aniqlanadi:

$$\chi^2 = \sum_{i=1}^k \frac{n_i - np_i}{np_i}. \text{ Bu yerda } p_i = F(x_i) - F(x_{i-1}), x_0 = -\infty < x_1 < \dots < x_k = \infty \quad (-\infty; +\infty)$$

intervalning ixtiyoriy bo'linishi, $n_i - [x_{i-1}, x_i)$ intervalga tushgan kuzatmalar soni. Qo'yilgan gipoteza to'g'ri deb faraz qilinganda χ^2 -statistika $n \rightarrow \infty$ da $k-1$ ozodlik darajasiga ega bo'lgan χ^2 -taqsimot qonuniga ega bo'ladi va bu χ^2 -taqsimot $F(x)$ taqsimot funksiyasidan bog'liq bo'lmaydi.

St'yudent taqsimoti.

ξ -tasodifiy miqdor α -ozodlik darajali St'yudent taqsimotiga ega deyiladi, agar uning zichlik funksiyasi quyidagi ko'rinishga ega bo'lsa:

$$f(x) = \frac{\Gamma\left(\frac{\alpha+1}{2}\right)}{\sqrt{\alpha\pi}\Gamma\left(\frac{\alpha}{2}\right)} \left(1 + \frac{x^2}{\alpha}\right)^{-\frac{\alpha+1}{2}}, \quad x \in (-\infty; \infty).$$

Bunday tasodifiy miqdorlarning momentlari quyidagicha topiladi:

$$M\xi^{2k-1} = 0 \quad M\xi^{2k} = \frac{\alpha^k \Gamma\left(\frac{\alpha}{2} - k\right) \Gamma\left(k + \frac{1}{2}\right)}{\sqrt{\pi} \Gamma\left(\frac{\alpha}{2}\right)}, \quad 2k < \alpha,$$

$$D\xi = \begin{cases} \frac{\alpha}{\alpha-2}, & \alpha > 2 \\ \infty, & \alpha \leq 2 \end{cases}$$

Agar η va ς - o'zaro bog'liq bo'lmagan tasodifiy miqdorlar bo'lsa, va ς - n-ozodlik darajali χ^2 -taqsimot qonuni bilan taqsimlangan bo'lib, η -standart normal qonun bilan taqsimlangan bo'lsa, u xolda $\xi = \eta\sqrt{\frac{T}{\varsigma}}$ n-ozodlik darajali St'yudent taqsimot qonuni bilan taqsimlangan bo'ladi. Bu taqsimotning statistikadagi tatbiqlarida ko'p xollarda α -natural son bo'ladi. St'yudent taqsimoti statistikada normal taqsimlangan boshto'plam o'rta qiymatiga qo'yilgan gipotezalarni tekshirishda dispersiya noma'lum bo'lganda ishlatiladi. α -ning etarlicha katta qiymatlarida St'yudent taqsimoti standart normal taqsimotga asimptotik yaqinlashib boradi.

Fisher taqsimoti: Agar ξ va η bog'liqmas tasodifiy miqdorlar bo'lib, ular k_1 va k_2 ozodlik darajali χ^2 qonun bo'yicha taqsimlangan bo'lsa, u holda $F = \frac{\xi/k_1}{\eta/k_2}$ tasodifiy miqdor F taqsimotga (yoki k_1 va k_2 ozodlik darajali Fisher taqsimotiga) ega deyiladi. F taqsimotning zichligi:

$$P_{k_1, k_2}(x) = \begin{cases} 0, & x < 0 \\ C_0 \frac{x^{(k_1-2)/2}}{(k_1x + k_2)^{(k_1+k_2)/2}}, & x > 0 \end{cases}$$

Bu yerda $x > 0$ da $C_0 = \frac{\Gamma\left(\frac{k_1 + k_2}{2}\right) k_1^{k_1/2} k_2^{k_2/2}}{\Gamma(k_1/2)\Gamma(k_2/2)}$.

ADABIYOTLAR

1. Alimov Sh. A. va boshqalar. Algebra va analiz asoslari, o'rta maktabning 10-11 sinflari uchun darslik. Toshkent, "O'qituvchi", 1996- yil va keyingi nashrlari.
2. Kolmogorov A. N. tahriri ostida. Algebra va analiz asoslari. 10-11 sinflar uchun darslik. Toshkent, "O'qituvchi", 1992-yil.
3. Vafojev R. H. va boshqalar. Algebra va analiz asoslari. Akademik litsey va kasb-hunar kollejlari uchun o'quv qo'llanma. Toshkent, "O'qituvchi", 2001-yil.
4. Abduhamidov A. U. va boshqalar. Algebra va analiz asoslari. Akademik litsey va kasb-hunar kollejlari uchun sinov darsligi. Toshkent, "O'qituvchi", 2001 yil.

ОСОБЕННОСТИ ФАКТОРА НАКОПЛЕНИЯ КОНТЕЙНЕРОВ В ТЕРМИНАЛЕ

Таиматова М.С.

*Ташкентский государственный транспортный университет,
старший преподаватель*

Темирова М.Т.

*Ташкентский государственный транспортный университет,
группа ТФ-3*

Аннотация: В данной статье рассмотрен вопрос организации контейнерных перевозок на железнодорожном транспорте. Также изложены вопросы по эффективному планированию перевозок грузов в контейнерах, проблемы планирования организации блок-поездов, особенности фактора накопления контейнеров.

Ключевые слова: контейнер блок-поезд, маршрутная скорость, доставка грузов, контейнерный терминал, транспортный сервис

В настоящее время в мире основной рост потока контейнерных грузов приходится на товарооборот между Европой и Азиатско-Тихоокеанским регионом, причём основная доля проходит через страны СНГ. В освоении растущих объемов контейнерных перевозок основную конкуренцию железнодорожным компаниям составляют компании, осуществляющие автомобильные перевозки с маршрутной скоростью 500–700 км в сутки, когда железнодорожный транспорт предоставляет услуги по одиночным и групповым перевозкам контейнеров с маршрутной скоростью до 450 км в сутки. Доля контейнерных поездов, курсирующих между транспортными узлами или крупными станциями, позволяющих достичь маршрутную скорость до 1000 км и более в сутки, составляет всего 3% от общего объема перевозок. С этой точки зрения существующее состояние деятельности железных дорог, а также научные подходы по обоснованию технологии и организации работы не в полной мере могут обеспечить эффективность доставки грузов в контейнерах и конкурировать со смежными видами транспорта. Эта проблема настоятельно требует разработки и внедрения в практику технологий по ускоренной доставке грузов.

За всё время научных исследований в области контейнерных перевозок имеется несколько групп направлений, взаимосвязанных друг с другом.

К первой группе относятся технические вопросы решений в организации контейнерных блок-поездов. К техническим вопросам можно отнести

формирование и развитие контейнерных терминалов, где аккумулируются порожние и груженые контейнеры. Но основная функция контейнерных терминалов при формировании ускоренных поездов заключается в консолидации контейнеров для отправки в пункт назначения [15-20].

Ко второй группе относятся технологические вопросы решений в организации контейнерных блок-поездов. К технологическим вопросам в большей степени относится план формирования контейнерных поездов различных категорий.

Проблемы в организации контейнерных блок-поездов. На основании исследований определены причины нежелательных событий в организации контейнерных блок-поездов, разработан порядок причинно-следственного анализа проблем (рис. 7). Систематизированы влияющие причины и обобщённые категории – технико-технологические, транспортный сервис и контейнерные терминалы.

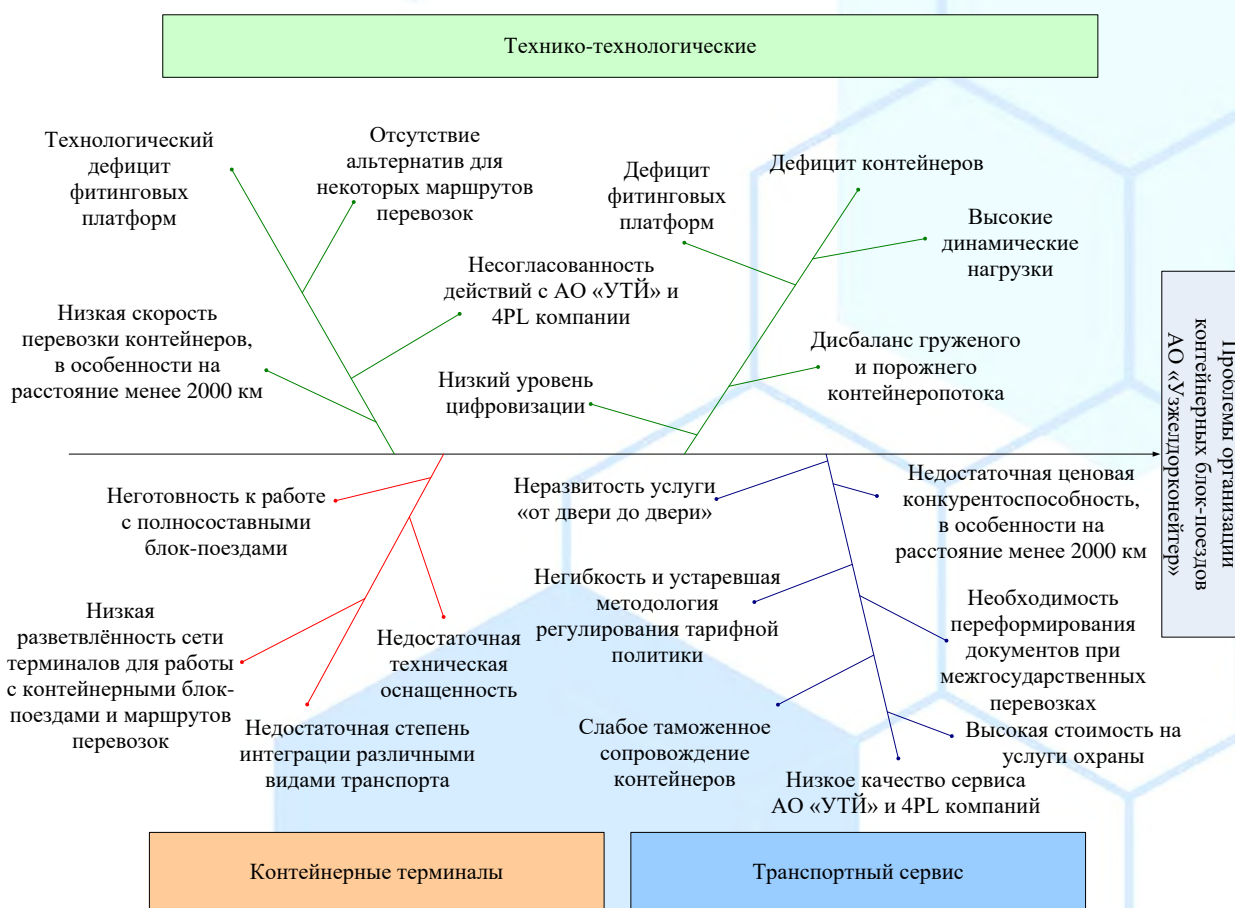

Рис. 7. Причинно-следственный анализ проблем в организации контейнерных блок-поездов

Разработанный порядок причинно-следственного анализа проблем в организации контейнерных блок-поездов позволяет установить согласие в отношении вероятных причин, которые необходимо проверить опытным путём.

Особенности фактора накопления контейнеров. Процесс накопления контейнеров на терминале, так же как процесс накопления вагонов на любой другой станции, является случайным и сложным процессом, и повлиять на этот процесс достаточно трудно.

Рассмотрим конкретный пример накопления контейнеров на терминале. После того, как груз был произведен и упакован в соответствующую тару, его необходимо доставить для потребителя. Уже готовый груз загружается в контейнеры, и эти контейнеры доставляются в контейнерный терминал автомобильным или железнодорожным транспортом с определенным интервалом, после чего происходит процесс накопления, при котором готовые контейнера ждут своей очереди для дальнейшей отправки. В тот момент, когда накапливается необходимое количество контейнеров, их формируют в контейнерный блок-поезд и весь процесс повторяется снова.

Также возникает неравномерность при поступлении (или отправки) контейнеров, которая образуется вследствие не согласованной работы железнодорожного и автомобильного транспорта. Исключить эту неравномерность можно лишь организовав своевременную работу по подводу (и уборки) контейнеров на различные виды транспорта.

Среднее время нахождения местного контейнера на контейнерном терминале $t_{\text{кн}}^M$ состоит из времён:

- от поступления местного контейнера по железнодорожному транспорту на контейнерный терминал до отгрузки его автотранспортом $t_{\text{нр}}$;
- нахождение контейнера на автотранспорте (контейнеровозе) t_a ;
- от поступления местного контейнера автотранспортом до отгрузки его по железнодорожному транспорту $t_{\text{ом}}$.

Время $t_{\text{нр}}$ можно определить из графика на рис. 8. Контейнеро-часы нахождения контейнеров от прибытия до завоза автотранспортом для отправления $N_c \cdot t_{\text{нр}}$ (площадь $S_{\text{нр}}$, заштрихованная прямыми линиями) увеличиваются прямо пропорционально количеству контейнеров в подаче N_n , интервалу между подачами вагонов I , а также остатку не вывезенных (из-за неравномерности работы железнодорожного и автомобильного транспорта) контейнеров $(\alpha_1 - I) \cdot N_c$ (где α_1 – коэффициент неравномерности по прибытию, N_c – среднесуточное прибытие контейнеров) и уменьшаются обратно пропорционально количеству контейнеров, вывозимых автотранспортом $A \cdot K_a$ в каждой езде (A – количество, K_a – вместимость автомобиля в контейнерах), и продолжительность ездки t_n (площадь $S_a^{\text{бл}}$, заштрихованная косыми линиями).

$$S_{\text{нр}} = 24 \cdot (\alpha_1 - I) \cdot N_c + N_n \cdot I + 2N_n \cdot I + 3N_n \cdot I + \dots + x \cdot N_n \cdot I = 0,5x \cdot (x+1) \cdot N_n \cdot I, \quad (2)$$

где x – число подач вагонов

Площадь

$$S_a^{6\text{б}} = m \cdot A \cdot K_a \cdot t_a + (m-1) \cdot A \cdot K_a \cdot t_a + (m-2) \cdot A \cdot K_a \cdot t_a + \dots + A \cdot K_a \cdot t_a = 0,5m(m-1) \cdot A \cdot K_a \cdot t_a \quad (3)$$

где m – число ездов автомобиля.

Тогда

$$N_c t_{np} = 0,5x \cdot (x-1) \cdot N_n \cdot I + 24(\alpha_1 - 1) \cdot N_c - 0,5(m+1) \cdot A \cdot K_a \cdot t_a \quad (4)$$

Так как $N_n x = N_c$ и $m \cdot A \cdot K_a = N_c$, $I x = T_{kn}$, $m \cdot t_a = T_a$

где T_{kn} – продолжительность работы контейнерного терминала;

T_a – продолжительность работы автомобилей,

$$\text{то } t_{np} = 0,5(T_{kn} - I) = 24(\alpha_1 - 1) - 0,5(T_a + t_a), \quad (5)$$

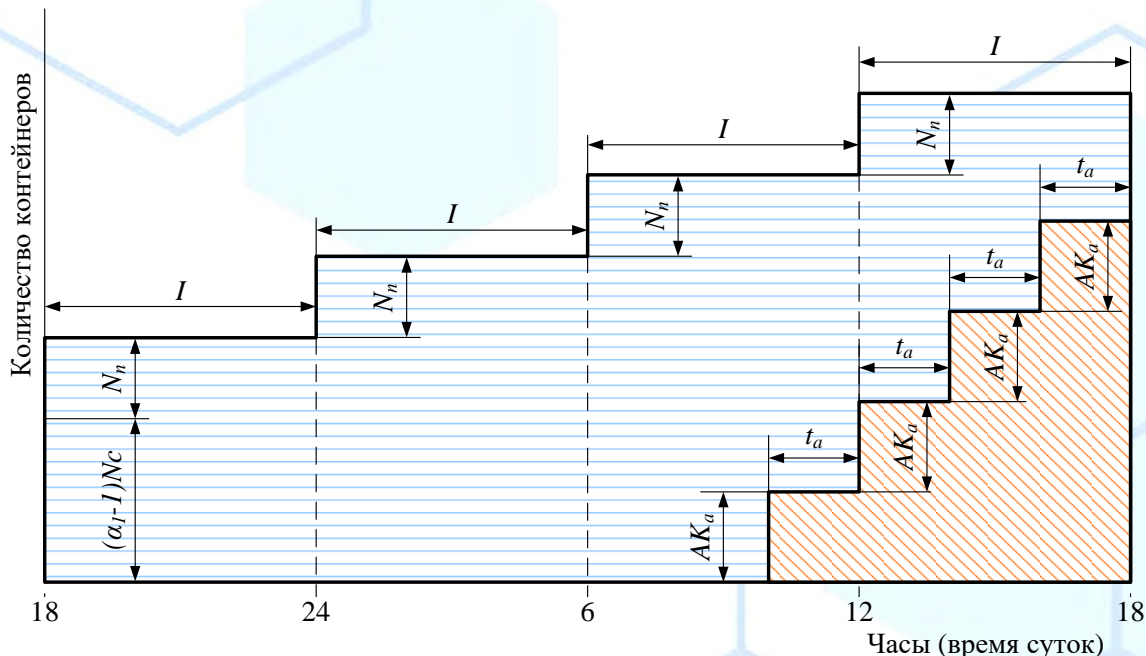

Рис. 8. График изменения контейнеро-часов накопления прибывших контейнеров на контейнерном терминале

Значение S_{om} можно определить из графика, приведенного на рис. 9.

Контейнеро-часы нахождения контейнеров по отправлению $N_c t_{om}$ прямо пропорциональны количеству завозимых контейнеров в каждую езду AK_a , времени ездки t_a и обратно пропорциональны времени работы автомобилей T_a , числу подач x и интервалу между подачами I (на рис. 9 площадь, заштрихованная прямыми линиями).

$$N_c t_{om} = 24(\alpha_2 - 1) \cdot N_c + 0,5m \cdot (m-1) \cdot A \cdot K_a \cdot t_a + (24 - T_a) \cdot N_c + 24(\alpha_2 - 1). \quad (6)$$

Время

$$t_{om} = 0,5(T_a - t_a) + 24 - T_a - 0,5(T_{kn} - I) + 24(\alpha_2 - 1), \quad (7)$$

тогда среднее время нахождения местных контейнеров на контейнерном терминале составит:

$$t_{kn}^M = t_{np} + t_a + t_{om} = 0,5(T_{kn} - I) - 0,5(T_a + t_a) + t_a + 0,5(T_a - t_a) + 24 - T_a - 0,5(T_{kn} - I) + 24(\alpha_2 - 1) + 24(\alpha_1 - 1), \quad (8)$$

Заменяв I через T_{kn}/x и произведя сокращение, получим:

$$t_{kn}^M = \frac{T_{kn}}{x} + 24(2\alpha - 1) - T_a, \quad (9)$$

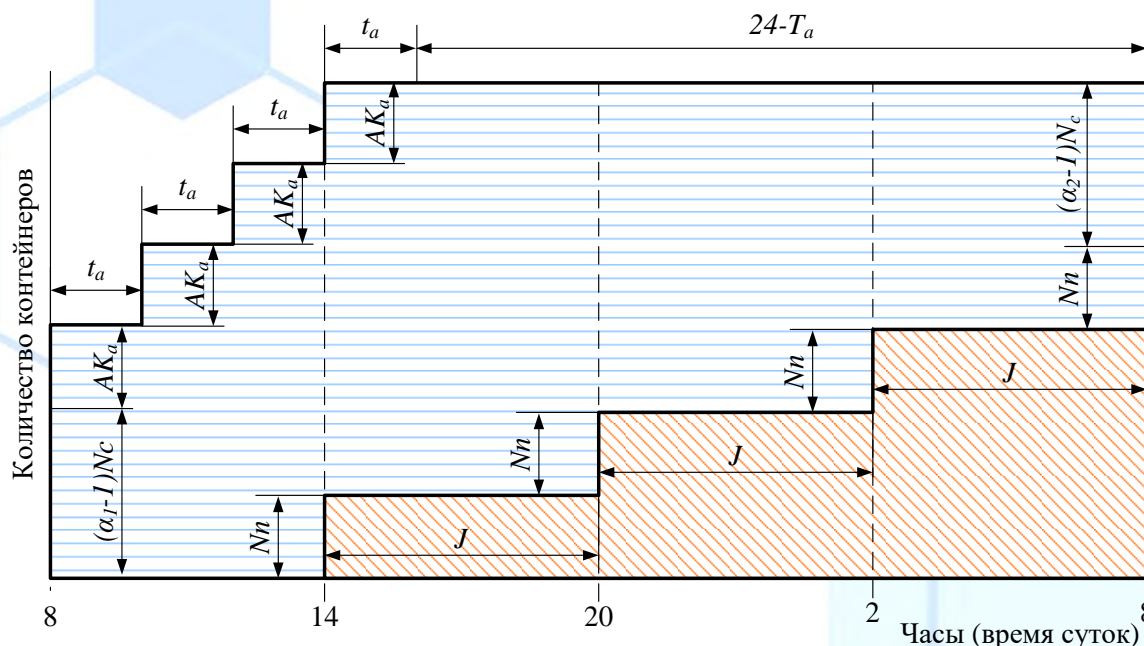

Рис. 9. График изменения контейнеро-часов нахождения на контейнерном терминале контейнеров, подлежащих отправлению

Также в работе контейнерного терминала могут возникать затруднения из-за несогласованного подвоза и вывоза контейнеров, что в свою очередь приведет к тому, что одни контейнеры будут вынуждены простаивать в ожидании прибытия их на терминал, а другие в ожидании отправки с терминала. Чтобы исключить возникновения «хаоса» на терминале, необходимо установить бронирование при покупке места в контейнере по принципу продажи места (билета) в АСУ Экспресс-3.

Еще одним важным аспектом является то, что возможна повторная продажа освободившегося места на маршруте клиенту. В свою очередь это позволит планировать работу и выявлять «узкие» места в работе терминального комплекса.

Заключение. В большинстве случаев отправление поездов на железной дороге Узбекистана происходит по мере готовности состава к отправлению, а не по строго запланированным ниткам графика, что, в свою очередь, не обеспечивает своевременную доставку грузов. Для того, чтобы осуществить движение контейнерных блок-поездов по ниткам графика, необходимо предпринять следующие мероприятия:

- организовать пропуск контейнерных поездов по твердым (жестким) ниткам графика;
- усилить контроль диспетчерского аппарата за контейнерными поездами

- установить на станциях первоочередность технических и коммерческих осмотров контейнерных поездов;
- установить границы обработки в техническом и коммерческом отношении блок-поездов и смене локомотивов на технических станциях;
- организовать предварительное информирование работников станции.

Литература

1. Баскаков П.В. Проблемы организации контейнерных перевозок / П.В. Баскаков // Бюллетень объединенного ученого совета ОАО РЖД, 2017. – № 5-6. – С. 53-59.
2. Басыров И.М. Реализация транспортной продукции контейнерного оператора в условиях применения дифференцированных длин блок-поездов / И.М. Басыров // Наука и техника транспорта, 2018. – № 4. – С. 27-33.

АКТУАЛЬНОСТЬ РАЗРАБОТКИ СПЕЦИАЛЬНОЙ ЗАЩИТНОЙ ОДЕЖДЫ ОТ ПЕСТИЦИДОВ, ПРИМЕНЯЕМЫХ В СЕЛЬСКОМ ХОЗЯЙСТВЕ

*Пулатова Сабохат Усмановна,
доктор технических наук, профессор*

*Тураева Нафиса Абдуллаевна,
докторант Бухарского инженерно-технологического
института*

*Асадова Зарина Ахмадовна
преподаватель кафедры технологических машин и оборудования
Бухарского инженерно-технологического института*

Аннотация. В этой статье рассматривается необходимость специальной одежды, предназначенной для защиты сельскохозяйственных рабочих от вредного воздействия пестицидов. В ходе исследования был проведен всесторонний анализ литературы, подробно рассмотрены методы, применяемые при создании защитной одежды, полученные результаты и значение таких нововведений в обеспечении здоровья и безопасности фермеров. Статья завершается дальнейшими исследованиями и предложениями по применению этих защитных мер в устойчивых методах ведения сельского хозяйства.

Ключевые слова: пестициды, безопасность сельского хозяйства, защитная одежда, риски для здоровья, инновации, фермеры, устойчивое сельское хозяйство.

Сельское хозяйство является основой мировой экономики, питая миллиарды и поддерживая средства к существованию. Однако, хотя использование пестицидов необходимо для защиты сельскохозяйственных культур, они представляют значительный риск для здоровья фермеров. Эта статья призвана подчеркнуть актуальность и важность разработки специальной одежды для защиты сельскохозяйственных рабочих от негативного воздействия пестицидов. Многочисленные исследования подчеркивают риски для здоровья, связанные с воздействием пестицидов в сельском хозяйстве. Кожа подвержена риску раздражения вплоть до респираторных заболеваний и хронических заболеваний. В доступной литературе подчеркивается отсутствие традиционной рабочей одежды для защиты фермеров от этих опасностей. Этот анализ предназначен для снижения рисков для здоровья

Разработка одежды, устойчивой к пестицидам, предполагает междисциплинарный подход. Исследователи сотрудничают с инженерами-текстильщиками, агрономами и профессионалами в области гигиены труда для

создания тканей, которые эффективно отражают и минимизируют проникновение пестицидов. Проводятся строгие испытания, чтобы убедиться, что одежда соответствует стандартам безопасности без ущерба для комфорта и функциональности. Разработка специальной одежды, предназначенной для защиты людей от пестицидов, используемых в сельском хозяйстве, важна по нескольким причинам, которые отражают здоровье и безопасность работников, а также воздействие на окружающую среду. Вот несколько ключевых моментов, которые подчеркивают необходимость и важность такой защитной одежды: **Здоровье и безопасность работников сельского хозяйства:** - Пестициды-это химические вещества, предназначенные для уничтожения или борьбы с вредителями.

Дизайн Комбинезона:

- Создавайте комбинезоны или костюмы для всего тела, чтобы обеспечить полную защиту. Они должны покрывать все тело, включая руки, ноги и туловище, что снижает риск воздействия пестицидов на кожу. **Герметичные Швы:**

- Убедитесь, что швы закрыты, чтобы предотвратить потенциальный доступ пестицидов. Это повышает общую целостность защитной одежды.

Вентиляция и воздухопроницаемость: - Несмотря на необходимость защиты, очень важно включить функции вентиляции, чтобы избежать теплового стресса. Дышащие ткани и стратегически расположенные вентиляционные отверстия помогают поддерживать комфорт сотрудников.

Видимость и узнаваемость: - Дизайн одежды в ярких тонах или включение светоотражающих элементов для улучшения видимости, особенно в условиях низкой освещенности. Это не только обеспечивает безопасность, но и помогает легко идентифицировать сотрудников.

Легкое Удаление: - Добавьте функции, которые позволяют легко и быстро снимать одежду, особенно в экстренных случаях. Это может быть очень важно в ситуациях, когда требуется быстрая дезинфекция.

Моющиеся и многоразовые: - Разработайте одежду, которую можно стирать и использовать повторно, чтобы она оставалась эффективной с течением времени. Это может способствовать экономической эффективности и стабильности.

Образование и воспитание: - Проведение обучения сельскохозяйственных рабочих правильному использованию спецодежды, техническому обслуживанию и ограничениям. Подчеркните важность соблюдения рекомендуемых методов для максимальной защиты.

• **Нормативное Соответствие:** - Обеспечение соответствия проектирования и производства спецодежды соответствующим стандартам и правилам

безопасности. Это гарантирует, что одежда соответствует необходимым критериям защиты рабочих от воздействия пестицидов. Сотрудничество и обратная связь: -Развивать сотрудничество между производителями одежды, профессионалами в области сельского хозяйства и рабочими для постоянного улучшения дизайна на основе реальных соображений. Регулярно обновляйте характеристики одежды, чтобы решать возникающие проблемы и технологии. Следуя этим соображениям, разработка и использование специализированной одежды может внести значительный вклад в минимизацию профессиональных рисков, связанных с воздействием пестицидов, среди сельскохозяйственных рабочих и, в конечном итоге, обеспечить их благополучие и безопасность. - Специальная одежда, такая как комбинезон, перчатки, очки и маска

• - Во многих странах действуют правила и рекомендации по использованию пестицидов в сельском хозяйстве. Ношение соответствующей защитной одежды часто является юридическим требованием для обеспечения соблюдения стандартов безопасности и защиты прав работников. Охрана Окружающей Среды: -Сток и остатки пестицидов могут оказывать вредное воздействие на окружающую среду, загрязняя почву, воду и воздух. Защитная одежда помогает сдерживать и ограничивать распространение этих химикатов, что способствует усилиям по защите окружающей среды. Развитие Устойчивого Сельского Хозяйства: - Поощрение использования защитной одежды соответствует принципам устойчивого сельского хозяйства. Защищая рабочих и сводя к минимуму воздействие пестицидов на окружающую среду, методы ведения сельского хозяйства становятся более устойчивыми в долгосрочной перспективе. Общественная осведомленность и восприятие: - Их в сельском хозяйстве

• В разделе Обсуждения исследуется более широкое влияние специализированной одежды на обеспечение безопасности в сельском хозяйстве. Интеграция этой инновации не только защитит фермеров, но и повысит урожайность за счет уменьшения проблем со здоровьем, связанных с пестицидами. Кроме того, экономическое бремя общественного здравоохранения, связанное с воздействием пестицидов, снижается, что способствует общей устойчивости сельского хозяйства.

Выводы:

• Короче говоря, разработка и внедрение специальной одежды для защиты от пестицидов имеет решающее значение для благополучия сельскохозяйственных рабочих. Представленные результаты и обсуждения подчеркивают положительное влияние как на здоровье человека, так и на сельскохозяйственный сектор. Осознание важности таких инноваций-это шаг к устойчивым методам ведения сельского хозяйства. Дальнейшие исследования должны быть сосредоточены на решении проблем затрат для улучшения

существующих конструкций, изучения экологически чистых материалов и облегчения их широкого внедрения. Государственная и промышленная поддержка важна для поощрения включения специализированной одежды в стандартные методы ведения сельского хозяйства. Учебные программы и информационные кампании должны сопровождать внедрение этой одежды, чтобы обеспечить надлежащее использование и повысить ее эффективность. Короче говоря, защитный меч от пестицидов

• 2. Дамалас, К.А.; Элефтерохоринос, И.Г. Воздействие пестицидов, вопросы безопасности и показатели оценки риска. *Int. J. Environ. Res. Общественное здравоохранение*, 2011, 8, 1402-1419. [Перекрестная ссылка] [PubMed] 3. Фенске, Р.А.; Фарахат, Ф.М.; Галвин, К.; Фенске, Э.К.; Олсон, Дж.Р. . Влияние ингаляционного и кожного воздействия дозы хлорпирифоса на работников египетских хлопковых полей. *Int. J. Occup. Environ. Health*. 2012, 18, 198-209. [Перекрестная ссылка] [PubMed] 4. Бернс, К.; Малбург, У.; Дутра, Дж.П.Дж. Воздействие пестицидов на сельскохозяйственных работников. *Occup. Environ. Health*. 2007, 105, 285-288. [Перекрестная ссылка] 5. Бальди, И.; Лебайи, П.; Жан, С.; Ружет, Л.; Дюлорент, С.; Марке, П. Загрязнение пестицидами работников виноградников во Франции // *J. Expo. Sci. Environ. Epidemiol.* 2006, 16, 115–124. [Перекрестная ссылка] 6. Макфарлейн Э., Кэри Р., Кигель Т., Эль-Займай С., Фричи Л. Воздействие пестицидов на кожу, связанное с профессиональным использованием пестицидов, и роль защитных мер. *Saf. Health Work*, 2013, 4, с. 136-141. [Перекрестная ссылка] 7. Ярпуз-Боздоган,

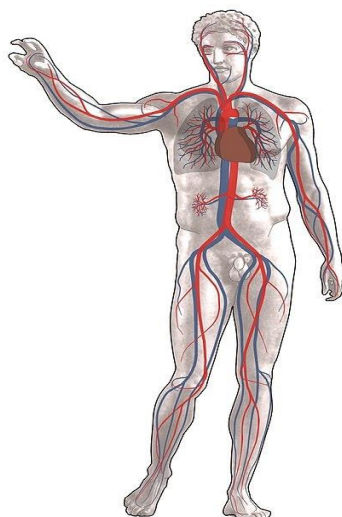
YURAK-QON TOMIR TIZIMI. YURAK FUNKSIONAL VA KLINIK ANATOMIYASI.

*Toshkent davlat stomatologiya instituti 107B
stomatologiya fakulteti talabasi:
Eshmamatova Yulduz Ne'madulla qizi
Anatomiya kafedrasida assistenti:
Abdusamatova Iroda Ilxamovna*

Annotatsiya: Ushbu ilmiy maqolada inson yuragining asosiy qismlari, yurakning nerv orqali boshqarilishi, qon tomirlar tizimi va ularga hos bo'lgan xususiyatlarga alohida e'tibor qaratiladi.

Kalit so'zlar: Yurak, qon tomirlar, qon aylanish tizimi, aorta, arteriya, vena, kapilyar, limfa sistemasi.

Kirish: Inson yuragi kuchli mushak nasosidir. Har kuni yurak 100 000 marta qisqaradi va bo'shashadi va 7600 litr qonni qon tomirlarga chiqaradi. 70 yillik hayoti davomida odamning yuragi o'rtacha 2,5 million marta qisqaradi. Yurak qon aylanish tizimi orqali qonni qon tomirlarga chiqaradi. Qon aylanish tizimi elastik naychalar tarmog'i bo'lib, ular orqali qon tananing a'zolari va to'qimalariga oqadi. Qon aylanish tizimiga yurak va qon tomirlari: arteriya, vena va kapillyarlar (eng kichik tomirlar) kiradi. Arteriyalar kislorodga boy qonni tananing barcha qismlariga olib boradi. Venalar karbonat angidrid va chiqindilarni yurak va o'pkaga qaytaradi. Agar inson tanasining barcha tomirlari bir-biriga bog'lanib, bir chiziqqa cho'zilsa, ular 96,5 ming kilometr masofani bosib o'tadi. Bu erni 2 martadan ortiq o'rash uchun yetarli bo'ladi. Qon kislorod va ozuqa moddalarini barcha organlar va to'qimalarga, shu jumladan yurakning o'ziga olib boradi. Metabolik mahsulotlar to'qimalardan qonga kiradi. Metabolik mahsulotlar buyraklar, jigar va o'pkalar tomonidan chiqariladi.

Aorta - aorta yurakning chap qorinchasidan chiquvchi, eng katta arteriya hisoblanadi. Aortada uch bo'lim tafovut etilib, uning ko'tariluvchi qismi - pars ascendens aortae; aorta yoyi - arcus aortae; pastga tushuvchi qismi - pars descendens aortae tafovut etiladi. Ko'tariluvchi aorta - aortae ascendensdan yurakni arterial qon bilan ta'minlovchi tojsimon arteriyalar - jucoronariae dextra et sinistra chiqadi. Bu tojsimon arteriyalar aortaning yarim oysimon klapanlarining ostidan boshlanadi. Aortaning ko'tariluvchi qismining boshlanish sohasi kengroq bo'lganligidan, bu sohani bulbus aortae deyiladi. Bu kengaymani ichki yuzasida 3 ta havza bo'lib - sinus aortae deb ataladi. Aorta yoyi - arcus aortaedan: o'ng tarafda yelka-bo'yin poyasi - truncus brachiocephalicus; chap tarafdagi umumiy uyqu arteriyasi - a.carotis communis sinistra; chap tarafdagi o'mrov osti arteriyasi - a.subclavia sinistra ajraladi. Yelka-bo'yin poyasi - truncus brachiocephalicusdan qalqonsimon bez arteriyasi - a.thyroidea aima ajralganidan so'ng, bo'yin-yelka poyasi ikkiga o'ng umumiy uyqu arteriyasi - a. carotis communis dextra va o'ng o'mrov osti arteriyasi - a. subclavia dextra bo'linadi.

Arteriya qon tomirlari. Bu qon tomirlar yurakdagi qonni barcha azolarga yoki opkaga yetkazish vazifasini bajaradi. Bular o'z navbatida keyinchalik arteriola va kapilyarlarga tarmoqlanadi. Arteriyalarning devorlari uchta qatlam yoki membranalardan iborat: ichki yoki endoteliy (biriktiruvchi qatlamda joylashgan endoteliy hujayralari qatlamidan iborat), o'rta (elastik to'qima va silliq mushak tolalari) va tashqi - adventitiya (biriktiruvchi to'qimadan iborat). Arteriyalarning devorlari sezilarli qalinlik va elastiklik bilan ajralib turadi, chunki ular yuqori qon bosimiga bardosh berishi kerak. Arteriyalarning elastik va mushak elementlari tufayli ular devorlarni kuchlanish holatida ushlab turishga qodir, kuchli qisqarishi va keyin bo'shashishi, qonning bir xil oqishini taminlaydi.

Vena qon tomirlari. U orqali qon yurakka o'tadi. Tomirlar qonni postkapiller venulalardan oladi. Tomirlar birlashib, yurak-qon tomir tizimining bir qismi bo'lgan venoz tizimni hosil qiladi. Karbonat angidrid bilan to'yingan qon har doim ham venoz tomirlar orqali o'tmaydi. Masalan, o'pka venalari arterial qonni yurakka, o'pka arteriyasi esa venoz qonni yurakdan o'pkaga olib boradi. Xuddi shu narsa homilaning kindik tomirlari uchun ham amal qiladi. Tomirlarning devori arteriyalarning devorlari bilan bir xil rejaga muvofiq qurilgan. Shu bilan birga, tomirlardagi qon bosimi past (15-20 mmHg) bo'lgani uchun tomirlarning devorlari arteriyalarga qaraganda ingichka va kamroq elastik bo'ladi.

Kapilyar (lotincha capillas - sochdan) odam va boshqa hayvonlar tanasidagi eng nozik tomirdir. Kapilyarning o'rtacha diametri 5-10 mikron bo'ladi. Arteriya va venani bog'lab, qon va to'qimalar o'rtasidagi moddalar almashinuvida ishtirok etadi. Kapilyarlarning devorlari bir qavatli endotelial hujayralardan iborat. Bu qatlamning qalinligi shunchalik kichikki, u kapilyarlarning devorlari orqali to'qima suyuqligi va

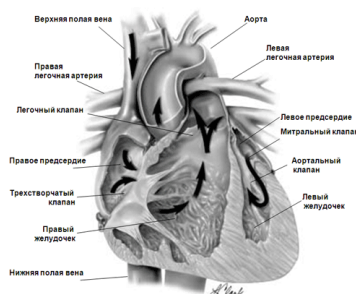
qon plazmasi o'rtasida moddalar almashinuvini ta'minlaydi. Organizmning hayotiy faoliyati natijasida hosil bo'lgan mahsulotlar (masalan, karbonat anhidrid va karbamid) kapillyarlarning devorlaridan o'tib, ularni tanadan chiqarib yuboriladigan joyga olib boradi.

Yurakning tuzilishi. Inson yuragi ko'krak qafasida, taxminan markazda, chapga bir oz siljish bilan joylashgan. Bu ichi bo'sh mushak organi. U tashqi tomondan perikard (perikard xaltasi) deb ataladigan membrana bilan o'ralgan. Yurak va perikardial qop o'rtasida yurakni namlovchi va uning qisqarishi paytida ishqalanishni kamaytiradigan suyuqlik mavjud. Yurak to'rt kameraga bo'linadi: ikkita bo'lmacha va ikkita qorincha. Odatda, yurakning o'ng va chap yarmi bir-biri bilan aloqa qilmaydi. Tug'ma nuqsonlar bilan interatrial va interventrikulyar septalarda teshiklar qolishi mumkin, ular orqali qon yurakning yarmidan ikkinchisiga o'tadi. Bo'lmacha va qorinchalar klapanlar bilan bog'langan:

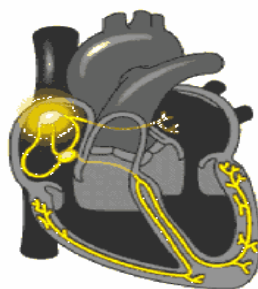
- o'ng bo'lmacha va o'ng qorincha o'rtasida joylashgan uch tavaqali klapanlar
- O'ng qorincha va o'pka arteriyasi orasidagi o'pka qopqog'i
- Chap bo'lmacha va chap qorincha o'rtasidagi ikki tavaqali klapanlar
- Chap qorincha va aorta orasidagi aorta qopqog'i

Bicuspid va tricuspид klapanlar qonning bir yo'nalishda – bo'lmachadan qorinchalarga oqishini ta'minlaydi.

Yurakning ishi ikki bosqichni o'z ichiga oladi: qisqarish (sistola) va bo'shish (diastola). Yurak sikli bo'lmachaning qisqarishi, qorinchalarning qisqarishi va bo'lmacha va qorinchalarning keyingi bo'shishidan iborat. Bo'lmachaning qisqarishi 0,1 soniya, qorincha qisqarishi 0,3 soniya davom etadi. Diastola davrida: chap bo'lmacha qon bilan to'ldiriladi, qon ikki tavaqali klapan orqali chap qorinchaga oqib o'tadi, chap qorincha qisqarishi paytida qon aorta qopqog'i orqali suriladi, aortaga kiradi va barcha organlarga tarqaladi. Organlarda kislorod ularning oziqlanishi uchun

tananing to'qimalariga o'tkaziladi. Keyinchalik, qon tomirlar orqali o'ng atriumga to'planadi va trikuspid qopqog'i orqali o'ng qorinchaga kiradi. Qorincha sistolasi paytida: venoz qon o'pka arteriyasiga suriladi va o'pka tomirlariga kiradi. O'pkada qon kislorod bilan to'yingan, ya'ni kislorod bilan to'yingan kislorodli qon o'pka tomirlari orqali chap bo'lmachaga to'planadi. Oddiy faoliyat uchun zarur bo'lgan sistola va diastola fazalarining ritmik, doimiy almashinuvi maxsus hujayralar tizimi - yurak o'tkazuvchanligi tizimining tugunlari va tolalari orqali elektr impulsining paydo bo'lishi va o'tkazilishi bilan ta'minlanadi. Impulslar birinchi navbatda o'ng bo'lmachada joylashgan sinus tugunining eng yuqori qismida paydo bo'ladi, so'ngra ikkinchi atrioventrikulyar tugunga o'tadi va undan ingichka tolalar (to'plam shoxlari) bo'ylab o'ng va chap qorincha mushaklariga, ularning barcha mushaklarining qisqarishiga olib keladi. Yurakning o'zi, boshqa organlar kabi, ovqatlanish va normal faoliyat uchun kislorodga muhtoj. U yurak mushaklariga yurakning o'z tomirlari - tojsimon tomirlar orqali etkaziladi. Ba'zida bu arteriyalar tojsimon arteriyalar deb ataladi. Tojsimon arteriyalar aorta tubidan chiqadi. Ular o'ng tojsimon arteriya va chap tojsimon arteriyaga bo'linadi. Chap tojsimon arteriya o'z navbatida oldingi qorinchalararo va sirkumfleks arteriyalarga bo'linadi. O'ng tojsimon arteriya o'ng bo'lmacha va qorincha devorlarini, interventrikulyar septumning orqa qismini va chap qorincha orqa devorini, sinus tugunini va atrioventrikulyar tugunni ta'minlaydi. Chap tojsimon arteriya interventrikulyar septumning oldingi qismini, chap qorinchaning old va yon devorlarini va chap bo'lmachani qon bilan ta'minlaydi.

Oddiy yurak urish tezligi daqiqada 55 dan 85 gacha. Yuk ostida chastota tabiiy ravishda ortadi. Puls yordamida yurak urish tezligini aniqlashingiz mumkin. Puls - yurakning har bir qisqarishi bilan sodir bo'ladigan arterial devorning tebranishi.

Limfa sistemasi (lotincha: systema lymphaticum) — odam va umurtqali hayvonlarda to'qima va a'zolardan limfa olib ketib, venoz sistemasiga quyadigan kapillyarlar va boshqa tomirlar, tuzilmalar. Odamning limfa sistemasi — limfa kapillyarlari turi, limfa tomirlari chitali, limfa tugunlari hamda ikkita limfa yo'lidan tashkil topgan. Limfa sistemasi to'qimalararo suyuqlikning ortiqchasini chiqarish va uni venoz oqimga qayta o'tkizishda, to'qimalardan kapillyar qon tomirlarga so'rlinmagan oqsil moddalar, kolloid eritmalarining o'zlashtirilishida qatnashadi. Limfa sistemasi yurak-tomir sistemasiga kiradi.

Хулоса: Хулоса қилиб шунини та'кидлаш керакки, юракнинг тuzилиши ва унинг функциялари ҳақида асосий тushuncha кардиологлар, жарроҳлар ва юрак-қон томир тизими соҳасидаги бoshqa mutaxassisларнинг муvaffaqiyatли ишлаши uchun асосдир. Қон айланиш тизими инсон танасининг ажралмас қисми bo'либ, унинг ҳайотий функцияларини та'mинлайди. Қон айланиш тизимининг тuzилиши, функцияси ва рoлини тushunish sog'lom турмуш тарзини сақлашга yordam beradi. Камдан кам uchraydigan юрак касалликларини тashxislash ва davolash qiyin bo'lishi mumkin bo'lsa-da, bu sohadagi tadqiqotlar bemorlarning natijalarini yaxshilashda muhim rol o'ynaydi. Ushbu shartlarni chuqurroq tushunish va yangi davolash usullarini ishlab chiqish ushbu noyob, ammo jiddiy kasalliklardan aziyat chekayotgan ko'plab odamlarning hayotini yaxshilashga yordam beradi.

Foydalanilgan Adabiyotlar:

1. <https://uz.m.wikipedia.org> Arxiv.uz
2. <https://shifo.uz>
3. Odam anatomiyasi: F.N. Bahodirov
4. Atlas 2: N.K.Ahmedov (2005-y)

SPORTNING JAMIYATDAGI O'RNI: IJTIMOIIY, JISMONIY VA PSIXOLOGIK ASPEKTLARI

Tojiboyev Abrorjon Nurmuxammad o'g'li

Alfraganus universiteti

Jismoniy tarbiya va sport fakulteti

1-kurs magistratura talabasi

tojiboyevabrorjon@gmail.com

Annotatsiya: Sport jamiyatda muhim o'rin tutadi hamda inson hayotining turli aspektlariga ta'sir qiladi. Ushbu maqolada sportning jamiyat hayotidagi ijtimoiy, jismoniy va psixologik aspektlari ko'rib chiqiladi. Biz uning salomatlikka va ijtimoiy integratsiyaga, yetakchilik qobiliyatlarining rivojlanishi hamda jamiyat qadriyatlarini shakllanishiga ta'sirini ko'rib chiqamiz. Shuningdek, biz sportning ijtimoiy muammolar bilan kurashishda va pozitiv ta'lim muhitini yaratishdagi axamiyatini muhokama qilamiz. Natijada, sport jamiyatdagi turmush sifatini yaxshilab yuborish uchun asosiy vositalardan biri ekanligini ko'rsatib o'tamiz.

Tayanch so'zlar: sport, jamiyat, muammo, sifat, kasalliklar, ta'lim, muhit, rivojlanish, salomatlik, faoliyat.

РОЛЬ СПОРТА В ОБЩЕСТВЕ: СОЦИАЛЬНЫЕ, ФИЗИЧЕСКИЕ И ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ

Тожибоев Аброржон Нурмухаммад угли

Магистр 1-курса

Университет Альфраганус

Факультет физической культуры и спорта

tojiboyevabrorjon@gmail.com

Аннотация: Спорт играет значительную роль в обществе и оказывает влияние на различные аспекты жизни людей. В данной научной статье мы исследуем социальные, физические и психологические аспекты роли спорта в обществе. Мы рассмотрим его влияние на здоровье, социальную интеграцию, развитие лидерских качеств и формирование общественных ценностей. Также мы обсудим важность спорта в борьбе с социальными проблемами и создании позитивной образовательной среды. В итоге будет показано, что спорт является мощным инструментом для улучшения качества жизни в обществе.

Ключевые слова: спорт, общество, проблема, качество, заболевания, образовательная среда, позитив, развитие, здоровье, активность.

THE ROLE OF SPORT IN SOCIETY: SOCIAL, PHYSICAL AND PSYCHOLOGICAL ASPECTS

1st year master's student
Alphraganus University
Faculty of Physical Education and Sports
tojiboyevabrorjon@gmail.com

Abstract: Sport plays a significant role in society and influences various aspects of people's lives. In this scientific article we explore the social, physical and psychological aspects of the role of sport in society. We will look at its impact on health, social inclusion, leadership development and social values. We will also discuss the importance of sports in combating social problems and creating a positive educational environment. As a result, it will be shown that sport is a powerful tool for improving the quality of life in society.

Key words: sport, society, problem, quality, diseases, educational environment, positive, development, health, activity.

KIRISH

Sport jamiyatning ajralmas qismi bo'lib, uning rivojlanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. U odamlarning kuchi va energiyasini ijobiy va konstruktiv narsaga aylantiradi. Hozirgi kunda sport nafaqat ko'ngilochar vosita, balki turli ijtimoiy-psixologik maqsadlarga erishish vositasiga ham aylandi. Ushbu maqolada biz sportning jamiyatdagi rolining bir qancha jihatlarini ko'rib chiqamiz.

ASOSIY QISM

1. Jismoniy salomatlik va farovonlik: Sport jismoniy salomatlik va farovonlikni saqlashda asosiy rol o'ynaydi. Sport bilan bog'liq muntazam jismoniy faollik yurak-qon tomir tizimini mustahkamlashga, umumiy jismoniy tayyorgarlikni yaxshilashga va semirish, diabet hamda yurak-qon tomir kasalliklari kabi turli kasalliklarni rivojlanish xavfini kamaytirishga yordam beradi.

2. Ijtimoiy integratsiya va jamoaviy ruh: Sport ijtimoiy integratsiyaning kuchli vositasidir. U turli yoshdagi, jinsdagi, ijtimoiy va madaniy guruhlardagi odamlarni umumiy maqsad va manfaatlar atrofida birlashtiradi. Jamoaviy sport turlarida ishtirok etish jamoaviy ruhni, hamkorlikni va guruhda ishlash qobiliyatini rivojlantirishga yordam beradi. Bu nafaqat sportda, balki hayotning boshqa sohalarida ham qo'llanilishi mumkin bo'lgan qimmatli ko'nikmalarni shakllantiradi.

3. Yetakchilik fazilatlarini rivojlantirish: Sport sportchilarda yetakchilik fazilatlarini rivojlantirishga yordam beradi. Ular stressli vaziyatlarda qaror qabul qilishni, o'z jamoalarini tashkil qilishni va rag'batlantirishni va o'z harakatlari uchun

javobgarlikni o'rganishni o'rganadilar. Ushbu ko'nikmalar hayotning ko'plab sohalarida, jumladan, ish va shaxsiy munosabatlarda foydali bo'lishi mumkin.

4. Ijtimoiy qadriyatlarni shakllantirish: Sport ijtimoiy qadriyatlarni shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. U adolat, hurmat, intizom va adolatli o'yin kabi qadriyatlarni targ'ib qiladi. Sport musobaqalarida qatnashish sportchilarni o'yin qoidalariga rioya qilishga, raqiblarni hurmat qilishga, g'alaba yoki mag'lubiyatni munosib qabul qilishga o'rgatadi. Bu qadriyatlar kundalik hayotga o'tadi va fuqarolik mas'uliyati va boshqa odamlarga hurmat bilan munosabatda bo'lishga yordam beradi.

5. Ijtimoiy muammolarni hal qilish va ijobiy ta'lim muhitini yaratish: Sport zo'ravonlik, giyohvandlik va ijtimoiy chetlanish kabi turli ijtimoiy muammolarga qarshi kurashish vositasi sifatida ishlatilishi mumkin. Bu buzg'unchi xatti-harakatlarga muqobil bo'lib, yoshlarga o'zini o'zi anglash va muvaffaqiyatga erishish yo'lini topishga yordam beradi. Bundan tashqari, sport ishtirokchilar ta'limni qadrlashni, o'z iste'dodlarini rivojlantirishni, shaxsiy va kasbiy maqsadlarga erishishga intilishni o'rganadigan ijobiy ta'lim muhitini yaratadi.

Bundan tashqari, sport ijobiy ta'lim muhitini yaratishda muhim rol o'ynaydi. Sport bilan bog'liq muntazam jismoniy faoliyat o'quvchilarning jismoniy salomatligini yaxshilashga yordam beradi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, jismoniy faol bolalar yaxshi akademik ko'rsatkichlarga, konsentratsiyaga va xotiraga ega. Shunday qilib, sport bolalar bilimlarni yaxshiroq o'rganishi va akademik muvaffaqiyatga erishishi mumkin bo'lgan ijobiy ta'lim muhitini yaratishga yordam beradi.

Sport bilan shug'ullanish talabalardan vaqtlarini boshqarishni va hayotlarini tartibga solishni talab qiladi. Ular mashg'ulot, o'qish va boshqa mas'uliyat o'rtasidagi muvozanatni topishlari kerak. Ushbu vaqtni boshqarish va tashkil etish ko'nikmalari o'quvchilar o'quv faoliyatida yanada tartibli, mas'uliyatli va samarali bo'lishlari mumkin bo'lgan o'quv muhitiga o'tkaziladi.

Sport, ayniqsa, jamoaviy sport turlari jamoaviy ko'nikmalarni rivojlantiradi va jamoaviy ruhni shakllantirishga yordam beradi. Talabalar jamoada ishlashni, boshqalarni tinglashni va tushunishni, birgalikda qaror qabul qilishni va bir-birlarini qo'llab-quvvatlashni o'rganadilar. Ushbu jamoaviy ish ko'nikmalari talabalar guruh loyihalarida yaxshiroq hamkorlik qilishlari va samarali muloqot qobiliyatlarini rivojlantirishlari mumkin bo'lgan o'quv muhitiga o'tkaziladi.

Sport o'quvchilarni muvaffaqiyatsizlik va muvaffaqiyatni munosib qabul qilishga o'rgatadi. Sportda g'alaba qozonish har doim ham mumkin emas va bu talabalar uchun muhim saboqdir. Ular muvaffaqiyatsizlikka dosh berishni, xatolarini tahlil qilishni va yaxshilanishga intilishni o'rganadilar. Shuningdek, sport o'quvchilarni muvaffaqiyatdan quvonishga, erishgan yutuqlarini qadrlashga, yangi maqsadlar qo'yishga o'rgatadi. Ushbu ko'nikmalar o'quvchilar qat'iyatlilik, o'z-o'zini

tarbiyalash va o'z natijalarini doimiy ravishda yaxshilash istagini rivojlantirishlari mumkin bo'lgan o'quv muhitiga o'tkaziladi.

Sport adolat, hurmat, intizom va adolatli o'yin kabi qadriyatlarni targ'ib qiladi. Talabalar qoidalar va axloqiy me'yorlarga rioya qilishni, raqiblar va hakamlarni hurmat qilishni, adolat va halollik asosida qaror qabul qilishni o'rganadilar. Ushbu qadriyatlar o'quvchilar axloqiy xulq-atvorni, o'qituvchilar va sinfdoshlariga hurmatni rivojlantirishlari, o'quv topshiriqlari va baholashlarida adolat va halollikka intilishlari mumkin bo'lgan o'quv muhitiga o'tkaziladi. Umuman olganda, sport o'quvchilar jismoniy va ruhiy salomatlikni rivojlantiradigan, vaqtni boshqarishni o'rganadigan, jamoaviy ko'nikmalar va jamoaviy ruhni rivojlantiradigan, muvaffaqiyatsizlik va muvaffaqiyatni munosib qabul qilishni o'rganadigan, qadriyatlar va axloqiy xulq-atvorni shakllantiradigan ijobiy ta'lim muhitini yaratadi. Sport orqali olingan bu ko'nikma va qadriyatlar o'quvchilarga nafaqat o'qishda, balki hayotda ham muvaffaqiyatga erishishga yordam beradi.

XULOSA

Sportning jamiyatdagi o'rni beqiyos. Bu jismoniy salomatlik, ijtimoiy integratsiya, yetakchilikni rivojlantirish va ijtimoiy qadriyatlarni shakllantirishga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Sport, shuningdek, ijtimoiy muammolarga qarshi kurashish va ijobiy ta'lim muhitini yaratishga yordam beradi. Shu bois jamiyatda hayot sifatini oshirish uchun sport salohiyatidan maksimal darajada foydalanish maqsadida sport dasturlari va tashabbuslarini qo'llab-quvvatlash va rivojlantirishni davom ettirish zarur.

ADABIYOTLAR

1. Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti. Salomatlik uchun jismoniy faoliyat bo'yicha global tavsiyalar. 2020.
2. Saliev X.X. Jismoniy tarbiya va sport. 2019.
3. R.R.Ibronov. Sport sog'liq garovi. // Journal of innovations in scientific and educational research// 5-son, 2023.
4. Mirzabekova F., Tursunova N. Sportning organizmga ta'siri // «Innovatsion g'oyalar, ishlanmalar amaliyotga: muammolar, tadqiqotlar va yechimlar» Xalqaro onlayn ilmiy-amaliy anjuman to'plami// 2021.
5. Karr K., Feyt M.K. Anatomiya funktsional'nykh trenirovok / per. s angl. – Minsk, 2022.
6. Stolyarov V.I. Ideologiya i texnologiya massovoy fizkul'turno-sportivnoy raboty v novoy strategii razvitiya fizicheskoy kul'tury i sporta (avtorskaya koncepsiya). – M., 2022.
7. Semenova S.A., Reznikov V.A. Ozdorovitel'naya trenirovka adaptatsionnoy napravlenosti. – M., 2020.
8. Третьякова N.V., Ketrish Ye.V. Mediko-reabilitatsionnoe i gigienicheskoe obespechenie trenirovochnogo protsessa v sfere fizkul'turno-ozdorovitel'nogo servisa. Ch.1. – Yekb, 2018.

18-22 YOSHLI KURASHCHILARNING SPORT JAROHATLARI TAHLILI VA ULARNING OLDINI OLISH USULLARI

Raxmonova Fotima Abduvali qizi

Alfraganus universiteti Jismoniy tarbiya va sport fakulteti

1-kurs magistratura talabasi

timurbek2701@gmail.com

Annotatsiya: Kurash - bu uning ishtirokchilari uchun ma'lum xavflarni keltirib chiqaradigan jismoniy og'ir sport turi. Ushbu tadqiqot 18-22 yoshdagi kurashchilarda sport jarohatlarining ko'payishi, turlari va sabablarini tahlil qilishga, shuningdek, jarohatlarning oldini olish va boshqarishning samarali strategiyalarini o'rganishga qaratilgan. Ushbu jarohatlarning mohiyatini tushunish va tegishli ehtiyot choralarini ko'rish orqali biz yosh kurashchilarning sport faoliyatida rivojlanishi uchun xavfsiz muhit yaratishimiz mumkin.

Tayanch so'zlar: sport jarohatlari, kurash, jarohatlarning oldini olish, jarohatlarni boshqarish, yosh sportchilar, jarohatlar tahlili, yakkakurash.

АНАЛИЗ СПОРТИВНЫХ ТРАВМ У БОРЦОВ В ВОЗРАСТЕ 18-22 ЛЕТ И МЕТОДЫ ИХ ПРЕДОТВРАЩЕНИЯ

Рахмонова Фотима Абдували кизи

Магистр 1-курса

Университет Алфраганус

Факультет физической культуры и спорта

timurbek2701@gmail.com

Аннотация: Борьба - это физически тяжелый вид спорта, который представляет определенные риски для его участников. Настоящее научное исследование направлено на анализ распространенности, типов и причин спортивных травм у борцов в возрасте 18-22 лет, а также на изучение эффективных стратегий по предотвращению и управлению травмами. Понимая характер этих травм и применяя соответствующие меры предосторожности, мы можем создать безопасную среду для молодых борцов, чтобы они могли развиваться в своей спортивной деятельности.

Ключевые слова: спортивные травмы, борьба, профилактика травматизма, управление травмами, юные спортсмены, анализ травм, боевые искусства.

ANALYSIS OF SPORTS INJURIES IN WRESTLERS AGED 18-22 YEARS AND METHODS FOR THEIR PREVENTION

1st year master's student

Alphraganus University

Faculty of Physical Education and Sports

timurbek2701@gmail.com

Abstract: Wrestling is a physically demanding sport that poses certain risks to its participants. The present scientific study aims to analyze the prevalence, types and causes of sports injuries in wrestlers aged 18-22 years and to explore effective strategies for injury prevention and management. By understanding the nature of these injuries and applying appropriate precautions, we can create a safe environment for young wrestlers to develop in their sporting endeavors.

Key words: sports injuries, wrestling, injury prevention, injury management, young athletes, injury analysis, martial arts.

KIRISH

Kurash - bu kuch, epchillik va texnik mahorat talab qiladigan mashhur yakkakurash turi. Biroq, ushbu sport turidagi jismoniy faollikning intensivligi kurashchilarni turli jarohatlar xavfiga duchor qiladi. Ushbu tadqiqot 18-22 yoshdagi kurashchilar duch keladigan o'ziga xos jarohatlarni aniqlash va ularning paydo bo'lishini minimallashtirish strategiyalarini taklif qilishga qaratilgan.

ASOSIY QISM

Metodologiya: Belgilangan yosh oralig'ida kurashchilar ishtirok etgan tadqiqotlarga e'tibor qaratilib, sport jarohatlariga oid mavjud adabiyotlar har tomonlama tahlil qilindi. Tahlil jarohatlarning tarqalishi, ularning turlari, paydo bo'lish mexanizmlari va ular bilan bog'liq xavf omillari haqidagi ma'lumotlarni o'z ichiga oladi.

Jarohatlarning turlari: Tadqiqot shuni ko'rsatdiki, 18-22 yoshdagi kurashchilar turli xil jarohatlarga, jumladan, bo'g'inlar va paylarning cho'zilishi, sinishlar, chiqishlar va miya chayqalishiga moyil. Eng ko'p jarohatlanadigan joylar yelkalar, tizzalar, to'piqlar va boshlardir. Tahlil shuningdek, jarohatlarning o'ziga xos sabablarini, masalan, haddan tashqari zo'riqish jarohatlari, noto'g'ri texnika va jismoniy tayyorgarlikning yetarli emasligini aniqladi.

Xavf omillari: Yosh kurashchilarning jarohatlanishiga bir qancha xavf omillari sabab bo'ladi. Bunga mashg'ulotdan oldin yetarli darajada tanani qizdirish va sovutish, kuch va jismoniy tayyorgarlik yetarli darajada emasligi, vazn yo'qotishning noto'g'ri usullari va to'g'ri yo'l-yo'riq va kuzatuvning yetishmasligi kiradi. Ushbu xavf omillarini tushunish jarohatlarning oldini olish bo'yicha samarali strategiyalarni ishlab chiqish uchun muhimdir.

Jarohatlanishning oldini olish strategiyalari: 18-22 yoshli polvonlarda sport jarohatlarini kamaytirish uchun kompleks yondashuv zarur. Bunga o'qitish metodikasidan to'g'ri foydalanish, kuchni rivojlantirish mashqlari dasturiga e'tibor qaratish, egiluvchanlik va harakatchanlik mashqlarini bajarish, kurashchilarga vaznni boshqarish va to'g'ri ovqatlanishni o'rgatish, yetarli darajada dam olish va tiklanishni ta'minlash kiradi.

Jarohatni boshqarish va rehabilitatsiya: Jarohatlanganda, optimal tiklanishni ta'minlash uchun uni o'z vaqtida va to'g'ri boshqarish muhimdir. Tadqiqot erta tashxis qo'yish, to'g'ri tibbiy yordam ko'rsatish va rehabilitatsiya protokollariga rioya qilish muhimligini ta'kidlaydi. Bundan tashqari, kurashchining musobaqaga qaytishiga yordam berish uchun psixologik yordam va jarohatlarning oldini olish bo'yicha ta'lim kerak.

Bundan tashqari jarohatlarining oldini olishga yordam beradigan bir nechta samarali mashg'ulot usullari mavjud. Masalan:

1. Tanani qizdirish va cho'zish: mashg'ulotlar va musobaqalar oldidan to'g'ri qizdirish tanani jismoniy faoliyatga tayyorlashga yordam beradi. Cho'zish mushaklar va bo'g'imlarning moslashuvchanligini yaxshilaydi, paylarning va bo'g'inlarining cho'zilishi xavfini kamaytiradi.

2. Kuch mashqlari: kuch mashqlari orqali mushaklar va bo'g'inlarni mustahkamlash tananing barqarorligi va qo'llab-quvvatlashini yaxshilashga yordam beradi. Bu, ayniqsa, noto'g'ri texnika yoki ortiqcha og'irlik bilan bog'liq jarohatlar xavfini kamaytirishi mumkin.

3. Texnik tayyorgarlik: Texnikani va sport qoidalarini to'g'ri o'zlashtirish jarohatlar ehtimolini kamaytiradi. Tajribali murabbiylar rahbarligida muntazam mashg'ulotlar to'g'ri texnikani rivojlantirishga va harakatlarni muvofiqlashtirishni yaxshilashga yordam beradi.

4. Yuklamaning bosqichma-bosqich oshirib borilishi: tanaga jismoniy faoliyatga moslashish uchun vaqt berish maqsadida mashg'ulotlarning intensivligi va hajmini asta-sekin oshirish muhimdir. Yuklamaning keskin oshishi haddan tashqari kuchlanish va jarohatlarga olib kelishi mumkin.

5. Yetarlicha tayyorgarlik ko'rmaslik: Jismoniy tayyorgarlikning yetarli emasligi va jismoniy faollikning past darajasi shikastlanish xavfini oshirishi mumkin. Zaiflashgan mushaklar, beqaror bo'g'inlar va past chidamlilik tanani jarohatlarga ko'proq moyil qilishi mumkin.

6. To'g'ri ovqatlanish va dam olish: Sog'lom ovqatlanish va etarli dam olish jarohatlarning oldini olishda muhim rol o'ynaydi. To'g'ri ovqatlanish tanani muhim oziq moddalar bilan ta'minlaydi va dam olish to'qimalarning mashg'ulotdan keyin tiklanishiga imkon beradi.

7. Sog'liqni saqlash monitoringi: Muntazam tibbiy ko'riklar va jismoniy tekshiruvlar shikastlanish xavfini oshirishi mumkin bo'lgan sog'liq muammolarini aniqlashga yordam beradi. Bunday muammolarni erta aniqlash va davolash jarohatlarning oldini olishga yordam beradi.

8. Psixologik omillar: Stress, konsentratsiyaning yetishmasligi yoki o'z-o'zini nazorat qilishning yetishmasligi kabi psixologik omillar shikastlanish xavfiga ta'sir qilishi mumkin. Mashg'ulot paytida konsentratsiyaning yetarli emasligi xatolarlarga olib kelishi mumkin. Bu omillarning barchasini hisobga olish va ularni minimallashtirish choralarini ko'rish muhimdir. Bunga to'g'ri tayyorgarlik ko'rish, texnikani o'rgatish, xavfsiz muhitni ta'minlash va yaxshi jismoniy va psixologik holatni saqlash kiradi.

Shuni esda tutish kerakki, har bir sport turi o'ziga xos xususiyatlarga ega va jarohatlarning oldini olish uchun individual yondashuvni talab qiladi. Shaxsiy ehtiyojlaringiz va maqsadlaringizni hisobga oladigan optimal o'quv dasturini ishlab chiqish uchun malakali murabbiy yoki mutaxassis bilan bog'lanish maqsadga muvofiqdir.

XULOSA

18-22 yoshli kurashchilarning sport jarohatlari ularning farovonligi va sportda uzoq muddatli ishtirokini ta'minlash uchun alohida e'tibor talab qiladi.

Shikastlanishning tarqalishi, turlari va sabablarini har tomonlama tahlil qilish va samarali profilaktika choralarini amalga oshirish orqali shikastlanish xavfini sezilarli darajada kamaytirish mumkin. Ushbu tadqiqot yosh kurashchilar uchun xavfsiz muhit yaratish uchun to'g'ri o'qitish usullari, jarohatlarning oldini olish strategiyalari va jarohatlarni o'z vaqtida boshqarishni o'z ichiga olgan kompleks yondashuv muhimligini ta'kidlaydi.

ADABIYOTLAR

1. Kerimov F.A. Kurash tushaman.- T. Medisina 1990.
2. Egamberdiev A. Milliy kurash turlari va uni o'qitish metodikasi. O'quv – uslubiy majmua. G–2011.
3. To'rayev F.X. Ichki ishlar organlari xodimlari uchun o'zbek milliy kurash usullarini o'rgatish metodikasi. O'quv qo'llanma. T-2023
4. Umarov Sh.A., Umarov A.T. Kurashchilarning texnik-taktik tayyorgarligini takomillashtirish. //Sovremennoe obrazovanie// 2014.
5. Власова В.П. Спортивная медицина. С-2019.
6. Фомина Е.В. Спортивная психофизиология. М-2016.

АТОМ VA YADRO FIZIKASI

Toshkent Axborot Texnologiyalari Universiteti
Samarqand filiali AX-23-08-guruh talabalari

Aliqulova Hosila Akramovna
hosilaaliqulova@gmail.com

Usmanov Bahodir Baxtiyorovich
bahodiru514@gmail.com

Ilmiy rahbar: *PhD. Xujanova D.Sh.*
Xujanova1980@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada atom fizikasi, elementar zarralar, yadro fizikasi hamda radioaktiv parchalanishlar kabi tushunchalar bayon etiladi.

Kalit so'zlar: Atom, elektron, proton, neytron, postulat, yadro, radioaktiv elementlar.

KIRISH

Atom fizikasi – fizikaning atom xossalari, elektron qobiqlari tuzilishi, elektronlar va ionlar xossalari, ularning elektromagnit maydonidagi harakatini o'rganadigan bo'limi. Moddalarning atom Atomlardan tashkil topganligini qadimgi yunon faylasuf-materialistlari Epikur, Levkipp va Demokritlar aytgan. Demokritning fikricha, bizga uzluksiz bo'lib ko'ringan jismlar haqiqatda bo'linmas mayda zarralardan, ya'ni Atomlar va ular orasidagi bo'shliqdan tashkil topgan; bu Atomlar hamma vaqt harakatda bo'ladi. 1897 – 1898 yillardan Tomson (Lord Kel-vin) Atom tarkibida elektronlar bor degan farazni aytdi. 1911-yilda Rezerford A.ning planetar modelini yaratdi. Atom – proton va neytronlardan iborat yadro va uning atrofida aylanuvchi manfiy zaryadli elektronlardan tashkil topgan. Elektron (e) zaryadi $4,8 \cdot 10^{10}$ CGSE ga teng, massasi esa proton massasiga dan 1840-marta kichik bo'lgan zarradir. Proton vodorod Atomining yadrosidir. Proton zaryadi musbat bo'lib, qiymati elektron zaryadiga teng. Neytron massasi taxminan proton massasiga teng, lekin zaryadsiz zarradir. Yadrodagi protonlar soni yadro atrofida aylanuvchi elektronlar soniga, bu son esa elementlarning davriy tizimidagi o'rnining raqami, ya'ni Atom raqamiga teng. Elementlarning Atom og'irligidan Atom raqamini ayirganda yadrodagi neytronlar soni kelib chiqadi. Daniya fizigi Nils Bor (1-rasm) 1913-yilda Rezerford modeliga asoslanib, vodorod Atomining ichki tuzilish nazariyasini yaratdi. Nils Bor atom zarralari murakkab tizim bo'lgani holda muvozanatda bo'lishini birinchi bor tushuntirib berdi.

(1-rasm)

Nils Bor Atom nazariyasini yaratishda faraz sifatida uchta postulat qabul qiladi.

I postulat¹. Elektron yadro atrofida aylanma harakat qilayotganda o'z energiyasini yo'qotmaydi.

II postulat. Elektron yadro atrofida faqat barqaror orbitalardagina aylani-shi mumkin.

III postulat. Elektron energiyasi katta bo'lgan barqaror orbitadan energiyasi kichik bo'lgan orbitaga o'tganda ortiqcha energiyasini yorug'lik nuri, kvant (fo-ton), ya'ni " $h \cdot \nu$ " sifatida chiqaradi.

Bor nazariyasi faqat vodorod va vodorodga o'xshagan atomlar uchungina yaroqlidir. Biroq zaryadlari soni ko'p bo'lgan elementlarning kvant nazariyasi – kvant mexanikani yaratishda Borning atom nazariyasi boshlang'ich qadam bo'lib xizmat qildi. Kvant mexanika N. Bor, V. Geyzenberg, L. de-Broyl, M. Born, A. P. Dirak va boshqa tomonidan yaratildi. Atom fizikasi fizikaning yangi bo'limi bo'lib, yangi kashfiyotlar bilan boyib bormoqda. Atom fizikasining asosiy bo'limlari – atom nazariyasi, atom (optik) spektro-skopiya, rentgen spektroskopiyasi, radio-spektroskopiya, lazer spektroskopiyasi, atom va ion to'qnashishlari fizikasidan iborat. Atomning barcha holat karakteristikalarini mukammal aniqlash Atom fizikasining eng muhim vazifasidir. Bunda atom energiyasi qiymatlari -energiya satqi, harakat miqdori momentlarining qiymatlari va atom holatini ifodalovchi boshqa miqdorlar aniqlanadi. Atom tuzilishini batafsil tekshirishda qo'lga kiritilgan nati-jalardan fizikaning ko'pgina bo'limlaridagina emas, balki kimyo, astrofizika va boshqa fan sohalarida ham juda ko'p foydalaniladi.

Elektron (**elektron** yoki **elektron⁻**) manfiy bo'lgan subatomik zarrachadir elementar elektr zaryadi. Elektronlar lepton zarralari oilasining birinchi avlodiga tegishli, va odatda elementar zarralar deb o'ylashadi, chunki ular ma'lum tarkibiy qismlarga yoki pastki tuzilishga ega emaslar. elektronning massasi protonning taxminan 1/1836 ga teng. kvant mexanik xususiyatlari ichki burchak momentum o'z ichiga oladi (yigirmoq) yarim-integer qiymati, tushgan Plank doimiy birliklari bilan ifodalangan, D. D.. Fermionlar bo'lib, Pauli istisno printsiptiga ko'ra, ikkita elektron bir

xil kvant holatini egallay olmaydi. barcha elementar zarralar singari, elektronlar ham zarrachalar, ham to'liqlarning xususiyatlarini namoyish etadi: ular boshqa zarralar bilan to'qnashishi va yorug'lik kabi tarqalishi mumkin. Elektronlarning to'liq xususiyatlarini neytron va proton kabi boshqa zarrachalarga qaraganda tajribalar bilan kuzatish osonroq, chunki elektronlar massasi pastroq va shuning uchun ma'lum bir energiya uchun de Broyl to'liq uzunligi² uzunroq.

¹**Postulat** (lot. *postulatum* - talab) — biror ilmiy nazariyada isbotsiz qabul qilinadigan, lekin biron asosi bo'lgan prinsip yoki qoida.

²1924-yilda fransuz fizigi Lui de Broyl (/də'brɔɪ/) tomonidan taklif qilingan va shuning uchun materiya to'liqlari **de Broyl to'liqlari** sifatida ham tanilgan.

Tarkibi	elementar zarracha
Statistika	fermionik
Oila	lepton
Avlod	birinchi
O'zaro ta'sirlar	zaif, elektromagnit, tortishish kuchi
Antizarracha	pozitron
Nazariy	Richard Laming (1838-1851), G. Johnstone Stoney (1874) va boshqalar.
Kashf etilgan	J. J. Tomson (1897)
Massa	9.109 383 7015(28)*10 ⁻³¹ kg 5.48579909065(16)*10 ⁻⁴ Da [1 822.888 486 209(53)] ⁻¹ Da 0.510 998950 00(15) MeV / c ²
O'rtacha umr	barqaror (>10 ²⁸ yr)
Elektr zaryadi	-1 e -1.602 634*10 ⁻¹⁹ C

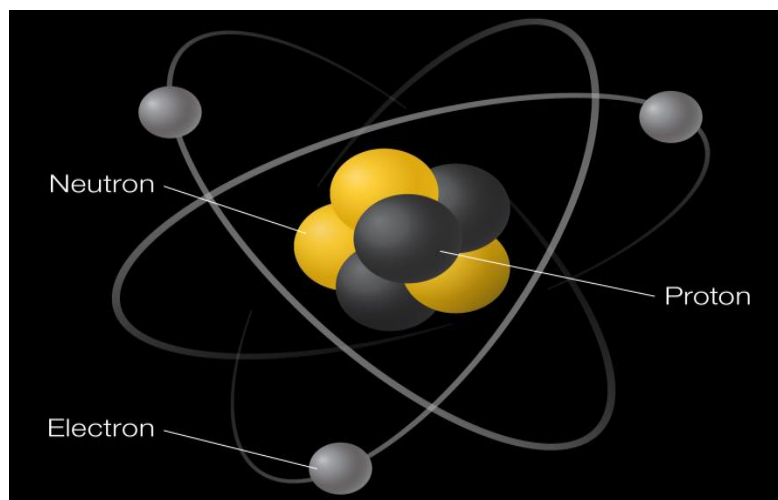
Magnit moment³	$-9.284\ 7647043\ (28) \cdot 10^{-24}\text{J R. T.}^1$ $-1.001\ 159\ 652181\ 28\ (18)$
Aylantirish	1 / 2
Zaif izospin	LH: $-2/1$, RH: 0
Zaif gipercharge	LH: -1, RH: -2

1-jadval

Proton (qadimgi yunoncha: *πρῶτος* — *protos* — birinchi), r — musbat elektr zaryadi $u=1,6021917 \cdot 10^{-19}$ Kl ga ega barqaror elementar zarra. Tinch holatdagi massasi $m_p = 1,6726 \cdot 10^{-27}$ kg ga, spini $1/2$ ga va magnit momenti $\mu_p = 2,792782$ syad ga (syad — yadro magnetoni) teng. Proton kuchli, elektromagnit, kuch-siz va gravitatsion o‘zaro ta’sir ja-rayonlarida qatnashadi va u barionlar sinfiga kiradi; Fermi-Dirak statistikasiga⁴ bo‘ysunadi. U vodorodning eng yengil izotopi- protiyning yadrosi hisoblanadi. Barcha modda atomlarining asosiy massasini protonlar tashkil qiladi.(2-rasm)

³**Magnit moment** - tok oqayotgan berk konturning, jismlar va modda zarralarining magnit xossalarini ifodalaydigan vektor kattalik.

⁴**Fermi Dirak statistikasi** — yarim butun (h birliklarida $1/2, 3/2, \dots$) spinli ayniy zarralar tizimi uchun qo‘llaniladigan kvant statistik fizika. E% Fermi tomonidan 1926-yilda taklif qilingan va o‘sha yili P. Dirak uning kvant mexanik ma’nosini ko‘rsatgan. F.Fermi Dirak statistikasiga ko‘ra, har bir kvant holatida bittadan optik, zarra bo‘lishi mumkin emas (Pauli prinsipi). F.Fermi Dirak statistikasi fermigazlar va fermisuyuqliklar uchun o‘rinli.

2-rasm

Neytron (ing. neutron, lot. neuter - unisi ham, bunisi ham emas)- tinch holatdagi massasi $1,67 \cdot 10^{-24}$ g, spini $1/2$, radiusi $1,23 \cdot 10^{-13}$ sm, magnit momenti 1,913 yadro magnetoniga teng bo‘lgan elektr jihatdan neytral (elektr zaryadi nolga teng) elementar

zarra; atom yadrosining tarkibiy qismi. Proton kabi N. ham nuklon deb yuritiladi. Barionlar guruhiga kiradi. Neytronni J. Chedvik kashf etgan (1932). Er-kin holda N. uzoq, vaqt yashay olmaydi: o‘rtacha yashash davri $t = 16$ min. Neytronning yarim parchalanish davri 11,7 min., shu vaqt davomida u proton, elektron va antineytrinoga aylanadi.(2-jadval)

	Zarra nomi	Belgilar
1.	Proton	${}^1_1\text{P}$
2.	Elektron	${}^0_{-1}\text{e}$
3.	Neytron	${}^1_0\text{n}$
4.	Pozitron	${}^0_1\text{p}$
5.	alfa zarra	${}^4_2\text{He}$
6.	beta zarra	${}^0_{-1}\text{E}$
7.	gamma nurlanish	${}^0_0\text{n}$

2-jadval

Yadro fizikasi — fizikaning yadro materiyasining boshqa shakllarini o‘rganish bilan bir qatorda atom yadrolari va ularning tarkibiy qismlari va o‘zaro ta’sirini o‘rganadigan bo‘limi hisoblanadi.

Yadro fizikasini atom fizikasi bilan chalkashtirib yubormaslik kerak. Yadro fizikasi atomni, shu jumladan uning elektronlarini ham o‘rganadi.

Yadro fizikasidagi kashfiyotlar juda ko‘plab sohalarda qo‘llaniladi: yadro energetikasi, yadro tibbiyoti, yadroviy qurollar, magnit-rezonans tamografiyasi⁵ shular jumlasiga kiradi.

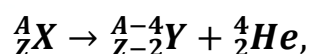
Yadro fizikasidan ajralib chiqqan tarmoq-elementar zarralar fizikasi bo‘lib, aksar hollarda bu ikkala sohada birgalikda o‘qitiladi. Elementar zarralar fizikasi - yadro astrofizikasi va kimyo sohasida muhim o‘ringa ega.

Keyingi yillarda radioaktivlik, xususan, Sklodkowska nomi bilan mashhur polyak fizigi Marie Curie, uning turmush o‘rtog‘i Pierre Curie shuningdek, ingliz fizigi Ernest Rutherford tomonidan juda keng miqyosda o‘rganilib, ko‘plab tajribalar o‘tkazildi. Asrning birinchi yarmiga kelib, uch xil turdagi radioaktiv nurlanishlar ma’lum bo‘ldi: alfa-yemirilish, beta-yemirilish va gamma-nurlanish. 1911-yilda nemis fizigi Otto Han va 1914-yilda ingliz fizigi James Chadwick o‘tkazilgan tajribalar beta-yemirilish spektri diskret emas, balki uzluksiz ekanligini aniqladi. Ya’ni beta-

yemirilishda gamma va alfa-parchalanishlarda kuzatilgan diskret energiya miqdori emas, balki doimiy energiya diapazoni kuzatildi. Bu o'sha paytda yadro fizikasi uchun muammo edi, chunki bu parchalanishlarda energiya saqlanmaganligini ko'rsatar edi.

Alfa-zarralar - ba'zi bir radioaktiv elementlardan chiquvchi geliy atomlarining yadrolari. Geliy atomining yadrosi ikkita proton va ikkita neytrondan iborat. Bu zarralar radioaktiv elementlar yemirilganida ajralib chiqadi, ayni vaqtda energiya ham ajraladi. Alfa -zarralar biror modda orqali o'tganida modda atomlarini ionlashtirib, o'z energiyasi kamayadi.

Alfa-parchalanish (*a-parchalanish*) yadroning radioaktiv parchalanishining bir turi bo'lib, buning natijasida geliyning ikki baravar sehrli yadrosi U chiqariladi - alfa zarrasi. Bunday holda, yadroning massa soni 4 ga, atom raqami esa 2 ga kamayadi. Alfa yemirilish yarim yemirilish davri $T_{1/2}$ va yemirilishda hosil bo'lgan alfa zarraning kinetik energiyasi T bilan muhitda to'la yugurish yo'li bilan xarakterlanadi.

1-masala

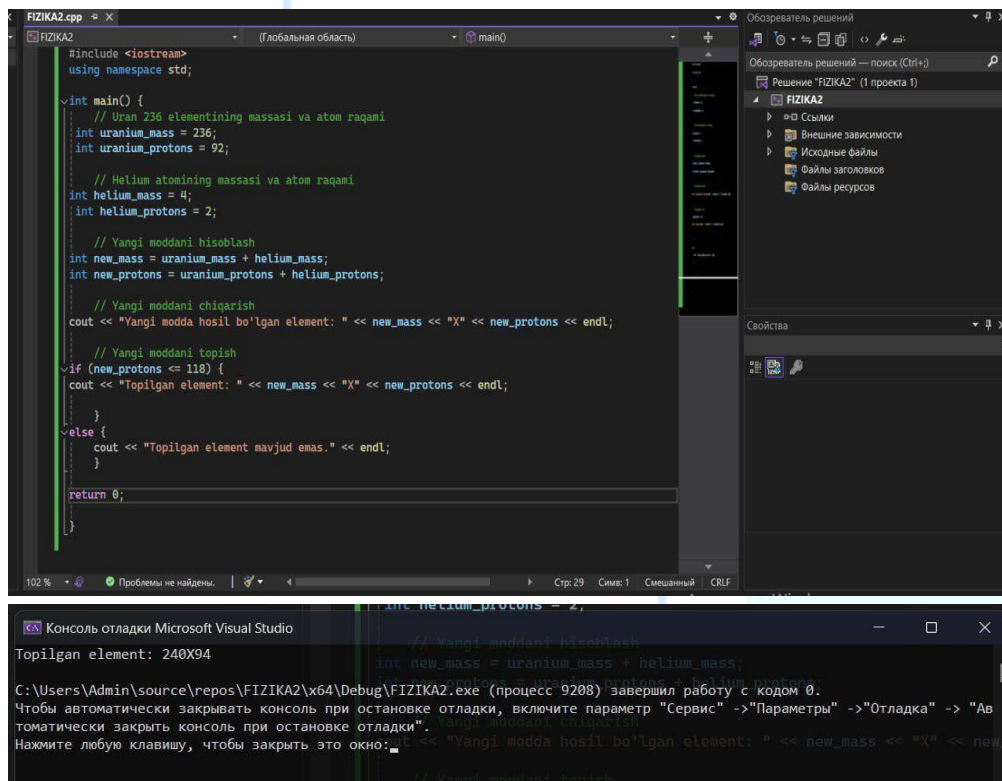
${}^{236}_{92}U = X + {}^4_2He$ x noma'lum moddani va qanday element ekanligini topish dasturini tuzish (C++ dasturlash tilida).

```
#include <iostream>
using namespace std;
int main() {
    // Uran 236 elementining massasi va atom raqami
    int uranium_mass = 236;
    int uranium_protons = 92;
    // Helium atomining massasi va atom raqami
    int helium_mass = 4;
    int helium_protons = 2;
    // Yangi moddani hisoblash
    int new_mass = uranium_mass + helium_mass;
    int new_protons = uranium_protons + helium_protons;
    // Yangi moddani chiqarish
    cout << "Yangi modda hosil bo'lgan element: " << new_mass << "X" <<
new_protons << endl;
    // Yangi moddani topish
    if (new_protons <= 118) {
        cout << "Topilgan element: " << new_mass << "X" << new_protons << endl;
    }
}
```

```

    }
else {
    cout << "Topilgan element mavjud emas." << endl;
}
return 0;
}

```


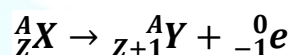
β -zarra aynan elektron hisoblanadi. Ikkinchi tomondan β -zarra yadroda tayyor holda mavjud emas. Yadro proton va neytronlardan iboratdir. Aytish mumkinki Beta-zarra yemirilish vaqtidagina paydo bo‘ladi.

B - parchalanish uchun Kulon to'sig'ini muhokama qilib o'tirmasa ham bo'ladi. U faqat yadro ichida hosil bo'ladigan pozitron uchun mavjud. Bu yerda eng muhimi yadro ichida et uzoq qolib ketishini taqiqlashdir. $B_{\pm}$ parchalanishda 3 ta mahsulot hosil bo'ladi. Shuning uchun spektri uzluksiz. e-qamrashda esa 2 ta mahsulot hosil bo'ladi, spektri esa diskret. Umuman olganda B-parchalanish hodisasi qator murakkab muammolarning yechimini taqozo etadi.

⁵Magnit Rezonans Tomografiyaning ishlash prinsipi Bu radiologiyada tananing anatomiyasi va fiziologik jarayonlarini tasvirlash, kasalliklarga tashxis qo'yish uchun ishlatiladigan tibbiy tasvirlash usulidir.

Bulardan ajralib chiqayotgan elektronlar energiyasidir. Radioaktiv atom β -nurlar sochib parchalanganda elektronlar katta energiya bilan otilib chiqadi. Bu energiyani turli usul bilan magnit maydonda elektronlarning og'ishini o'lchash yo'li

bilan aniqlash mumkin. Kvant nazariyasining asosiy qonunlariga ko'ra, yadroda muayyan miqdorda energiya bo'ladi. Haqiqatdan ham, yadro doim muayyan diskret miqdorda energiyaga ega bo'lgan alfa zarralar va gamma nurlar sochadi. Shu sababli β -nurlanishda ham shu holning kuzatilishi zarur edi. Aniqlanishicha, muayyan izotop yadrosi chiqaradigan elektronlar noldan to ma'lum bir maksimal miqdorgacha bo'lgan uzluksiz energiya spektriga ega ekan. Tajribalar Beta - yemirilish spektri uzluksiz ekanligini ko'rsatdi.

2-masala

${}^{236}\text{U}_{92} = X + {}^0_{-1}e$ y noma'lum moddani va qanday element ekanligini topish dasturini tuzish (C++ dasturlash tilida).

```
#include <iostream>

using namespace std;

int main() {

// Uran 236 elementining massasi va atom raqami

    int uranium_mass = 236;

    int uranium_protons = 92;

// Beta yemirilishda hosil bo'lgan elementning ma'lumotlari

    int new_mass = uranium_mass; // Massa o'zgarmaydi

    int new_protons = uranium_protons + 1; // Atom raqami (proton) bir martadan oshadi

// Yangi moddani chiqarish

    cout << "Yangi modda hosil bo'lgan element: " << new_mass << "X" << new_protons << endl;

// Yangi moddani topish

    if (new_protons <= 118) {
```

```
cout << "Topilgan element: " << new_mass << "X" << new_protons << endl;

}

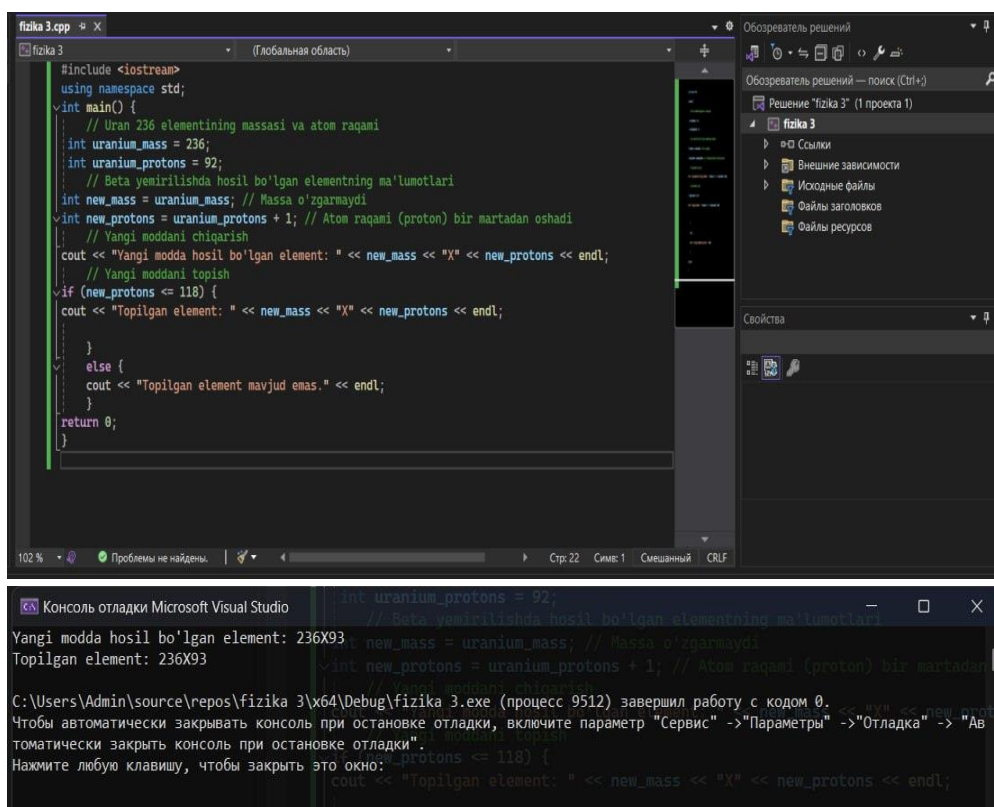
else {

cout << "Topilgan element mavjud emas." << endl;

}

return 0;

}
```


Gamma nurlari (u-nurlari) — to‘lqin uzunligi m dan kichik qisqa to‘lqinli elektromagnit nurlanish; radioaktiv yadrolar va elementar zarralar parchalanganda, zaryadli tez zarralarning modda bilan o‘zaro ta’siri vaqtida, shuningdek elektronpozitron juftlarining annigilyatsiyasi va boshqalarda paydo bo‘ladi. Atom energiyasi istalgan qiymatlarni emas, balki energetik sathlar deb ataluvchi ma’lum kattaliklarni qabul qiladi. Bunday satxlar yadroda ham mavjud. Ularning pastkisi asosiy sathlar, katta energiyali sathlar esa uyg‘ongan sathlar deyiladi. Ko‘pincha, yadrolar a-yemirilish, fi-yemirilish yoki yadro reaksiyalaridan keyin uyg‘ongan

holatda bo‘lib, G.-i. natijasida asosiy holatga o‘tadi. Uyg‘ongan holatdan asosiy holatga o‘tish vaqti juda kichik bo‘ladi.

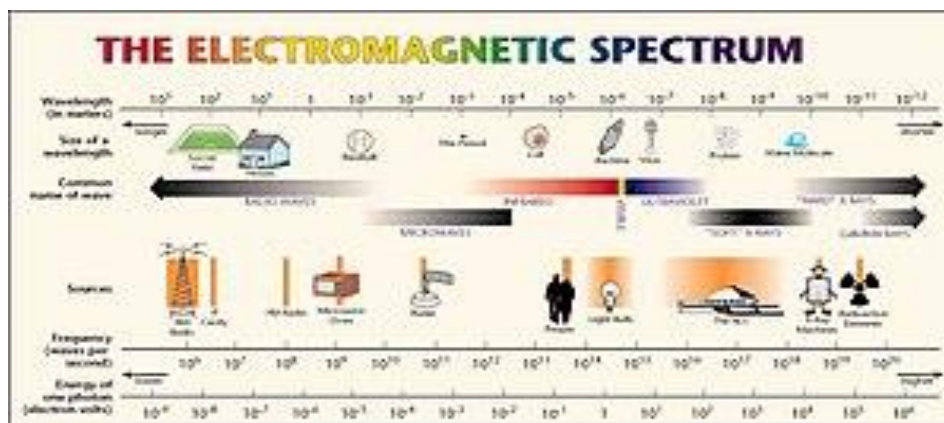
Gamma nurlari moddadan o'tayotganda quyidagi ta'sir va jarayonlar sodir bo'ladi.

- foto effekt⁶;
- Kompton effekti⁷;
- yadro fotoelektr effekti;
- juftliklar hosil bo‘lishining ta’siri.

Gamma nurlarini fransuz fizigi Pol Villard kashf etgan. Bu 1900 yilda olim radium nurlanishini tekshirganda sodir bo'lgan. Birinchi marta radiatsiya nomi Ernest Rezerford tomonidan ikki yildan keyin ishlatilgan. Keyinchalik bunday nurlanishning elektromagnit tabiati isbotlandi.

⁶**Fotoeffekt** – moddalarning elektromagnit nurlanish ta’sirida elektron chiqarishi. Fotoeffekt hodisasini 1887-yilda nemis fizigi Heinrich Hertz ochgan.

⁷Zaryadlangan zarracha, odatda elektron bilan o‘zaro ta’sirdan keyin yuqori chastotali fotonning tarqalishidir. Agar bu foton energiyasining pasayishiga (to‘lqin uzunligining oshishiga) olib keladigan bo‘lsa (bu rentgen yoki gamma-nurli foton bo‘lishi mumkin), bu **Kompton effekti** deb ataladi. Foton energiyasining bir qismi teskari elektronga o‘tkaziladi. Teskari Kompton tarqalishi zaryadlangan zarracha o‘z energiyasining bir qismini fotonga o‘tkazganda sodir bo‘ladi.

3-rasm

X-nurlari va gamma nurlari o'rtasidagi chastotaning bir-biriga mos kelishini ko'rsatadigan.

Xulosa

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, atomning barcha holat harakte-ristikalarini mukammal aniqlash Atom fizikasining eng muhim vazifasidir. Bunda atom energiyasi qiymatlari – energiya sathi, harakat miqdori momentlarining qiymatlari va atom holatini ifodalovchi boshqa miqdorlar aniqlanadi. Atom tuzilishini batafsil tekshirishda qo‘lga kiritilgan nati-jalardan fizikaning ko‘pgina bo‘limlaridagina emas, balki kimyo,

astrofizika va boshqa fan sohalarida ham juda ko‘p foydalaniladi. Yadro fizikasidagi kashfiyotlar juda ko‘plab sohalarida qo‘llaniladi: yadro energetikasi, yadro tibbiyoti, yadroviy quollar, magnit-rezonans tamografiyasi shular jumlasiga kiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. <https://uz.wikipedia.org>
2. <https://arxiv.uz>
3. <https://n.ziyouz.com>
4. <https://www.samdu.uz>
5. <https://fizika.edu.uz>
6. Fizika (darslik) Abduraxmanov.Q, Egamov.U

SPIRITUALITY AND NATIONAL MENTALITY IN THE INFORMATION SOCIETY

Набиев Мехриддин Эркин угли

*Самарканд ихтисослаштирилган санъат мактаби анъанавий
хонандалик булими укутувчиси. Samarkand, Uzbekistan.*

mehriddinerkinovich1009@gmail.com

Phone: +998941937090

М.Турдибекова

*Tashkent University of Information Technologies named after
Muhammad al-Khorazmi, Samarkand branch, Samarkand, Uzbekistan.*

The logic of rapid development of the 21st century is creating a completely different landscape in the world and our society. The world, which is rapidly changing before our eyes, has acquired a number of new qualities. First of all, the world's lifestyle and pace of life began to accelerate and acquire a lively meaning. Secondly, the market demands made it necessary to approach everything with vigilance, to conduct calculations strictly. Thirdly, the constant reckoning with world processes raised the need to strengthen the sense of involvement in the overall events taking place in the surrounding countries to the level of important requirements. Fourthly, the opportunities of any political group, community or individual to directly influence the world processes have increased tremendously.

The experience of the past 300 years of human development testifies to the fact that indifference to the spiritual factor, which represents the qualities of goodness, goodness, merit, and compassion, and unilaterally focusing on the development of science and technology are involuntary conditions for the moral decay of the human personality and spiritual downfall. gave birth.

Our president emphasizes that the application of these principles in a harmonious balance will be effective only when systemic procedures are created.

For this reason, in Uzbekistan, a wide-scale social policy is consistently carried out, which consists of preserving the spiritual integrity of our people, not retreating from the identity, and striving for the future based on purely human qualities.

In our country, which is making steady progress on the road to independence, serious reforms of socio-political, economic, spiritual and educational systems have been started. The effectiveness of reforms is closely and directly related to changes in human consciousness and thinking. For this reason, based on the requirements of the times, in modernized Uzbekistan, it is necessary to activate the human factor and national mentality, to select and deploy personnel, to improve the state administration system, to teach citizens to self-manage through local authorities, to promote social

activity. special attention is being paid to the issues of broad promotion and thus the establishment of civil society.

Therefore, now the state does not fulfill its tasks by strengthening the power, but rather by expanding democratic factors and involving the masses of the people in governance.

It is known that if the thinking and political level of citizens is compatible with the pace of democratic changes, the ground is created for the democratization of governance. That is why it is necessary for our society to first of all understand and decide on democratic changes and deepening of the new democratic process and their implementation. In this regard, the role of neighborhoods, which are the main link of society, and the formation of self-management procedures are of great importance.

The last two decades of human development are characterized by their violent spirit, rapidly changing nature, and features of social direction. This process is explained, on the one hand, by the complete dissolution of autocratic and semi-autocratic structures on a universal scale, and on the other hand, by the radical regrouping of existing political, economic, and cultural opportunities. At the same time, humanity is more and more actively integrated into the processes of gross globalization. A common economy, a common character system, a common culture, agreed political approaches, and a common mentality are gradually forming on the world scale. At the same time, the level of self-awareness of the peoples is also increasing, the tendencies of national heritage and the tendency to the historical and cultural experiences of their people are also being observed. In this way, the world is gaining a multi-faceted, multi-faceted, complex appearance.

In this complex process, Uzbekistan stands out with its word, independent approach, and the spirit of steady development.

The spirit of change is also reflected in people's views, approaches, goals and plans, the content of their efforts, and social goals. This can be seen in the increased level of social mobility of the representatives of our nation, in scientific terms. If earlier being abroad was considered an extraordinary point for people, today it is clear to everyone that working, studying and living abroad has become an ordinary event. These are clear indicators of the deep roots of democracy in our country and the fact that we are becoming a free and open society.

The content of the changes is not limited to the visible things. Changes are essentially covering all aspects of our reality.

It is known that during the time of the Soviets, the values of the people were discredited in every way, on the one hand, and on the other hand, their meaning was artificialized and interpreted away from its original meaning. In particular, values such as homeland, faith, conscience, words are dressed in a cosmopolitical-ideological dress, people are forced to consider distant lands as their homeland, not the country

where their navel blood was born, where their history and culture were formed. they were condemned to live. If the geographic definition of the homeland and praise was accepted by our people as a heroic act, the official government would interpret it as an ax hit on the state system, and such heroes would be persecuted.

Here, it should be noted that in recent years educational institutions, especially universities, have strengthened their material and technical bases, provided them with modern educational tools and information technologies at the level of international standards. Today's universities of Uzbekistan are not just institutions of higher education, which existed during the Soviet era, but also serve as scientific, political and cultural centers that play an important role in the educational, spiritual and life of our country. . Another manifestation of today's changes is the operation of laboratories, joint ventures, and experimental factories, which are operating under the influence of foreign investments and internal capabilities, making major discoveries under many of our universities.

Public opinion also expresses the fact that in the years of independence in our country, public organizations acquired a new meaning and essence. Indeed, it is natural that the role and position of non-governmental public organizations, parties, and various voluntary associations will increase in the expansion of opportunities for democracy and human rights. In such cases, the general implementation of democratic procedures without taking into account the specific characteristics of a particular nation, country, and region can lead to social and political cataclysms in various cases of leadership, nationalism, and localism. As an example, it is appropriate to recall the mining conflicts that occurred in Côte d'Ivoire, Somalia and other countries.

It is not for nothing that the phenomenon of national mentality is gaining relevance again in the present period, when the spiritual integrity of our people is being restored.

At present, one of the important lessons from the analysis of social processes is to achieve changes through mentality, to influence its content and essence. The phenomenon of national mentality requires unity, solidarity and cooperation, not division. No result in the world can be achieved without concentration of intelligence, effort, time and opportunities. Unification is the prelude to achieving unity and creativity, because it is important to strive for creativity, create a state of national mobilization, and the most important thing is to create unanimity of views, to achieve a mood of spiritual unity. That is why our first president did not say for nothing that "Now is the time to move from the mood of denial to the mood of creativity." If in the traditional society, the commodity, in the industrial societies, money has played the role of the main means of solving all issues, then in the post-industrial society we live in today, the information base, intellectual training, and knowledge levels are the main principles that determine the value of the individual. .

Post-industrial society is a society in which the individual needs to constantly improve himself. In such a society, the phenomenon of a person's self-realization occupies a central position, the striving for perfection of every person becomes a natural necessity.

Among the structural aspects and principles of the national mentality specific to the requirements of the new era, the criterion of justice occupies the central position. It is necessary to apply justice in all aspects of our social life, from the family to the neighborhood to the activities in the workplace. "Justice," says I. Karimov, "should be the criterion of the society we are building." Along with justice, virtues such as honesty, faith in goodness, gratitude, citizen consent, and satisfaction should be the main qualities of today's humanity.

Honesty is an important quality of a person and expresses his ability to limit himself. Self-restraint directly depends on a person's will, level of upbringing, intelligence. In the historical and cultural experience of our people, the achievement of honesty and religion has been manifested in various forms, and its clear examples can be seen in the Yassawi and Naqshbandi sects. Worldly honesty is manifested in qualities such as approaching the available opportunities based on the requirements of the standard, not avoiding the scope of responsibility, being able to restrain one's ego, and respecting the interests of others.

The signs of the real manifestation of the human factor are such qualities as grace, freshness, warmth of the face, passion, and the ability to burn oneself and burn others, characteristic of a perfect person. At the same time, it is worth noting that the concept of perfection in the eyes of our people is especially vividly manifested in the figure of the leader. For this reason, our head of state emphasizes the need for perfection to shine first of all in leaders and leaders. These qualities are reflected in the national mentality.

National mentality depends in many ways on the factor of love for the motherland. Loving the country begins with loving the people of this country, as noted by the great Navoi. Love for people is the prelude and core of love of country. Navoi interprets love into two aspects, i.e. divine love and metaphorical love, and he repeats in his works that emotional love consisting of kindness, respect, and loyalty to people, i.e. metaphorical love, is superior in his destiny. - repeats. True patriotism is true humanity, love for people, being a protector, selfless, necessary for him.

So, the integrated system of evolutionary change of Uzbek mentality in accordance with the logic of the times requires the realization of the following aspects.

Repeatedly deeply observing the content of the lifestyle, customs, and character of our people on a national scale, gradually getting rid of excessive formalities and extravagances;

Learning to adhere to the requirements of strict norms in the process of performing all efforts, actions, traditions, weddings and marakas, striving not to turn small family events into maraka-rituals of the neighborhood, region, district, whole city scale. ;

Observing the unity of words and actions, fighting against vices such as promiscuity, over-exaggeration, escapism, tendency to brag, learning to express each thing and event with its proper name;

To transform the philosophy of integrity into the essence of our lifestyle and character, to form the representatives of the young generation into whole individuals, to achieve that their thoughts and words are consistent with the interests of the country;

To form the skills of personal inspection in people regarding their character, efforts, aspirations, and the state of their spiritual image, to constantly work on themselves, to improve, to form the qualities of not being satisfied with themselves, to burn themselves and others. to find the characteristics of combustion;

Cultivating the qualities of selflessness in the path of goodness, willingness to do good, to support the concerns of others;

Achieving a harmony of interests expected from personal efforts with aspirations for the development of the Motherland, the well-being of the people, a deep understanding that the Motherland continues from the threshold not only inward, but also outward;

Instilling in young people the qualities of willingness to do good and meritorious deeds every day and always, as well as strong inner motivation, need, and aspiration;

Cultivating the ability to fully assimilate the national heritage, to feel true pride in our values, to be proud and enjoy;

Conducting the education of principles such as honesty, justice, honesty, and conscience in a continuous and regular manner, effectively using the factor of personal example of leaders, dignitaries, leaders, and parents in this work;

Citizens feel that they are not only a quantitative and physical member of the community, but also a spiritual part, that each person has his own share and contribution to the general aspirations, efforts, system of goals and content. forming awareness;

In today's era, when intellectual property is gaining priority, it is very important to strive to have comprehensive and deep knowledge, to actively integrate into the processes of global development.

So, the destiny of the great future, the building of a free and prosperous society is in our hands, and this goal should become our spiritual measure, our personal and social goal. In fact, as Islam Karimov specifically noted in one of his speeches, "this path of development, which takes into account the historical and national features of our country, the nature and mentality of our people, is extremely acceptable for us." Thus, as a result of the great creative works carried out in our country during the years

of independence, the way of thinking of our people changed, and the following features were found in its mentality:

Property ownership was formed on the basis of gradual assimilation of the principles of market economy in different strata of the population, especially among the rural population. Realizing the responsibility of ownership leads to the reawakening of the qualities of generosity, benevolence, and tolerance, which have been dormant in people's nature during the Soviet era, and the act of preserving, increasing and enriching property is the strength of the homeland, increasing its power, and feeling of patriotism. led to harmony with

During the years of independence, people developed a tendency to perceive themselves as ochlocratic, that is, as an independent person, not as a member of a gang or crowd. The feeling of being an independent person has motivated the development of our people's pragmatic approach to life, creating their own destiny, and fighting for their own happiness and future.

To date, the formation of an unprecedented approach in our national history, consisting of a harmonious understanding of the interests of the individual, state and society, has been achieved. The combination of self-interest with the interests of the state and society made it possible for people to think about social reality from an individual, regional level to a corporate level, and organize a way of life.

In recent years, extensive work has been carried out to ensure the rule of law. As a result, the nature of our people, obedience to the laws, and respect for the current procedures were formed. This has led to a significant reduction in vices such as intentional criminal behavior, immorality, and drug use, and to the provision of peace and stability in our daily life.

The nature of our people includes respect for history, respect for the heritage of our ancestors, respect for their rich spiritual property, and unique traditions. Huge monuments, memorial buildings, statues were erected in honor of the spirit of our great ancestors, who are the source of our pride, dozens of heroes of our country, special conferences were held, dedication books were published. This made it possible for the population, especially the youth, to form true patriotic qualities.

In recent years, the quality of our people to look at life rationally, that is, with the eyes of the mind, to observe standards in every work, has been developed. This has led to a significant reduction in vices such as disdain, disregard for others' opinions, and footfall in any activity, especially in management. The virtue of learning from good and bad has increased in people.

A system of positive attitude towards women was created in the society. As a result, the attitude towards the social status of women has changed radically, and their rights in society have been fully realized. This created favorable conditions for our

women to be more socially active in various aspects of their lives and to realize their patriotic feelings.

The attitude towards the institution of the family was defined as the priority direction of the state policy. The family factor was recorded in our Basic Law and other normative documents, and its status as the cradle of our national identity and its original value was legally confirmed. This made it possible to strengthen mutual harmony, union, respect and love in the family.

A person's attitude towards himself has also changed. The qualities of being able to appreciate oneself in life, to find a proper place in the social environment were formed in people. This leads to the fact that a loyal and self-respecting person does not betray others and treats others as if he were himself.

Most importantly, the educational system was reformed and a completely new concept of educational advancement was introduced. This program of educational advancement has opened wide doors of opportunities for intellectual development to all members of the society. This made it possible to create a positive "explosion effect" in terms of educational progress in society. Thousands of our young people have become winners of international competitions, champions of intellectual Olympiads, famous graduates of advanced Western universities.

Referense;

1. Dictionary of philosophy / author: Abdullayeva M. N., Abdurashidov M., Abilov U. and pity.: - T.: Vostok, 2004.
2. Karimov I.A. "High spirituality - invincible power" / 2008. Tashkent "Uzbekistan" publishing house.
3. Spiritual stars. Editor F. Hasanov. National encyclopedia of Uzbekistan. 2011.
4. Ochilov J. A. Global man-made civilization of formation and development. Monograph. - T.: Turon Zomin zia, 2017.
5. Pronina L. A. Culture and education of the information society. M.: 2006.
6. Pronina L. A. information, information society and man. Tambov, 2012.
7. Temirova N. E. appreciation and improvement. - T: Institute of Philosophy and Law. 2008.
8. Mustafayev J. The importance of spiritual heritage in educating young people in the spirit of the third renaissance: a synergetic approach // Light of Civilization. Scientific, social-philosophical, cultural-educational, literary-artistic magazine. Index – 960. ISSN 2181-8258. -Nukus, 2023. -#7. -B. 29-33 (09.00.00; #26).
9. Mustafayev J. A synergistic worldview in the spiritual heritage of our ancestors // "Tangible and intangible cultural heritage dedicated to the 20th anniversary of the UNESCO Convention on the Protection of Intangible Cultural Heritage", the 50th anniversary of the Convention on the Protection of World Cultural and Natural

Heritage and the 93rd anniversary of Bukhara State University International scientific-practical conference "harmony". -Bukhara, 2023. -B.169-172.

10. Mustafayev J. The role of the spiritual heritage of our ancestors in the implementation of reforms // Republican scientific-practical conference on the topic of educational activities of the ancestors: ideas, goals, tasks and modern research in the field. University of Public Security of the Republic of Uzbekistan. - Tashkent. 2022. - B. 131-136.

11. Mustafayev J. Services of Mahmudhoja Behbudi in national personnel training // "Service" scientific and practical magazine. Special issue dedicated to the 90th anniversary of the Samarkand Institute of Economics and Service. - Samarkand. -December, 2021. Part II, -B. 179-185.

12. Mustafayev J. Jadidchilik and the third renaissance // Proceedings of the Republican scientific-practical conference on the topic of succession in spiritual heritage and its role in the education of the 21st century. - Samisi. -Samarkand, 2021. -B. 185-188.

13. Mustafayev J. The basis of ideological and political culture of raising a spiritually mature person // Materials of the Republican scientific-theoretical conference on the topic of man, his faith, society, universe: problems of development and modern times. Imam Bukhari International Research Center under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan. - Samarkand. -January, 2022. -ISBN 978-9943-746-81-7. -B.437-441.

THE INFLUENCE OF THE INTERNET NETWORK ON YOUTH LIFESTYLE IN THE INFORMATION SOCIETY

Scientific supervisor: J. SH. MUSTAFAYEV

Student: ASADOV MADIYOR

*Tashkent University of Information Technologies named after
Muhammad al-Khorazmi, Samarkand branch, Samarkand, Uzbekistan.*

E-mail: madiyorasadov420@gmail.com

Abstract: This article discusses various changes in the minds of young people receiving modern education, their spiritual dependence, the impact of information attacks on young people, and the negative characteristics of popular culture.

Key words: Internet, dependence, information, security, information, globalization, national thinking, virtual world, social networks.

A person's transition from childhood to adulthood depends on opposing social processes. This process of opposition has become more complicated in the 21st century. While the industrial revolution created a capitalist system, the information technology revolution gave rise to the formation of an information society.

Effective use of computer technologies in all directions of the social structure of society and the emergence of the Internet network accelerated globalization processes, as expected by experts. As M. Kastels pointed out, social network processes integrated into a single system on the Internet bring the society to the network in the full sense. If the process of using the Internet is analyzed scientifically, it creates two different situations. It is, firstly, constructive (positive) and secondly destructive (negative). Modern society is not only becoming more democratic, but also its social infrastructure has become more complex. In the process of building a civil society, the constructive Internet network accelerates the interaction of organizations, offices, and self-governing bodies. Also, the development of communication technologies started to cause the emergence of destructive mood. The growth of human intellectual potential, lack of opportunity to solve issues such as employment, housing, social infrastructure, etc., is the reason for the emergence of a destructive network system. For example, in August 2011, riots organized by teenagers on the streets of London were mainly controlled through the Internet. Including destructive processes in Arab countries such as Egypt, Tunisia, Syria, Libya, etc., occurred under this network.

The 21st century is the age of information, but it is also becoming clear that it is the age of conquering the human mind and thinking with other ideas. It is known that young people are the main target and object of information attack. And the fact that their size increases significantly from year to year is widely recognized by experts.

If earlier the information attack was mainly aimed at young students, now schoolchildren are also falling into its trap. This is especially evident in city schools. It is not a secret to anyone today that the main area that organizes and distributes information attacks is the Internet. Naturally, young people are the most users of the Internet compared to the older generation. In modern society, it is impossible to abandon this tool, which is considered the main network, or to deny it altogether.

Young people feel a great need for daily information provided by the Internet as a result of various advertisements and, especially, direct influence on each other. The Internet, which is several times cheaper and more convenient than the library and reading, is considered the best place for them to work with information. But as a result of working with continuous information, the user falls into an information attack without realizing it. The reason is simple, i.e. every user who is an information consumer has not specially developed the skills to work with information.

In developed countries, special Internet provider companies and centers have been established to distribute information specially directed to the Internet and to check the authenticity of the information provided in it. These centers are developed not only at the national level, but also within a certain field and specialization. Mass media that goes to the Internet is distributed through the name of popular television and radio companies or mass media. After all, various information, which cannot be widely covered in television and newspapers, can be interpreted as a large amount of information on the Internet easily and as desired. For this reason, it can be recognized that websites such as BBS, CNN, and Times have become popular on the Internet today. The information available on these sites is distributed or updated almost every day, every hour and minute in the main languages understood by all peoples of the world. Taking into account the non-stop operation of the Internet 24 hours a day and the impossibility of capturing it completely, many countries have established training centers for the formation of skills within the framework of the legislation on working with information. In our opinion, it is necessary to establish educational centers for the practical development of Internet centers in universities and student residences.

There is a lack of manuals and books that provide some practical help to students against cyber attacks. Students do not yet have the opportunity to fully form a civil position against the Internet information attack. The famous economist, winner of the international Nobel Prize, professor F. Hayek, says in his comments: "Truth, on the one hand, is not proven based on the laws of our modern science, nor is it based on the requirements of the constructivist methodology, but at the same time, we have our own. There is also reason that many of our current scientific assumptions will ultimately be wrong. Even if any doctrine brings us great progress, no matter how much we believe in it, even if it acquires a serious meaning for the future, it remains essentially the same misunderstanding as the previous ones. The following information was obtained during

a survey among students in Russian universities with the content "indicate the main sources of information you use" other than the Internet:

52.0 percent of students are from the library;

43.9 percent from magazines;

36.7 percent are newspapers;

43.9 percent from television and radio;

42.9 percent are teachers;

10.2 percent answered that they received information from fellow students (we remind you that the percentages are high due to the fact that some questions can be answered up to three times in sociological surveys).

In these indicators, it is known that almost half of the students get the main resources for expanding their knowledge from secondary means. This reduces the level of reliability of the received information. It creates self-doubt in the student.

Studying the marketing of public education services is one of the most urgent issues in the conditions of the settlement of the relations of the market economy, and what is necessary to receive as a product of the educational institution in this area is an important issue. Market relations require the emergence of paid services in the field of education, the creation of an environment of mutual competition in educational institutions, and the improvement of the self-management system of educational institutions. For this, it is necessary to ensure the high level of education that meets the needs of the buyers of the offered services, that is, young people. For this purpose, we want to advance the issue of promoting among the general public a factor that is very necessary for the education system in our republic.

In this sense, some higher educational institutions in the field of pedagogy today have a lot of experience, the educational system is set in an exemplary way, and the scientific potential in it is at the level of demand or the indicators of the scientific staff conducting research. may not be high. According to the requirements of the market, the result is evaluated not by the obtained diploma, but by the acquired knowledge. A citizen who understands this well, naturally evaluates the level of a higher educational institution by its quality indicators. These qualities are determined by the following standards:

- size of the library of the educational institution (number of books, its historical and modern condition, modern information and communication technologies, computer system, etc.);
- method offices in schools, departments in higher educational institutions, the activities of professors and teachers in them;
- not only the higher educational institution, but also international relations and results of faculties and departments;

□ dynamic increase or decrease in the number of young people using the Internet, in particular, pupils and students, and their achievements in further activities;

□ Qualified pedagogues, specialists, well-known professors invited from abroad and their contribution to the scientific development of the higher educational institution and the improvement of educational efficiency.

It can be seen that the main purpose of educational institutions is twofold, i.e., on the one hand, to satisfy the needs of the individual for education, and on the other hand, to train qualified professional personnel for all sectors of the economy. is inextricably linked with the issues. So, on the one hand, the marketing of educational services directs the work of personnel training, and on the other hand, it is responsible for the reception and analysis of information by young people. In the end, it should be mentioned that it will not be without benefits for each of us, because as I.A. Karimov pointed out in his work "High Spirituality - Invincible Power", we can compare the Internet to a store. , we can find everything there. Everyone gets what they need from there. If we can learn to get what we need from the Internet, no attacks can affect the minds of our highly spiritual youth.

Referense;

1. Dictionary of philosophy / author: Abdullayeva M. N., Abdurashidov M., Abilov U. and pity.:- T.: Vostok, 2004.

2. Karimov I.A. "High spirituality - invincible power" / 2008. Tashkent "Uzbekistan" publishing house.

3. Spiritual stars. Editor F. Hasanov. National encyclopedia of Uzbekistan. 2011.

4. Ochilov J. A. Global man-made civilization of formation and development. Monograph. - T.: Turon Zomin zia, 2017.

5. Pronina L. A. Culture and education of the information society. M.: 2006.

6. Pronina L. A. information, information society and man. Tambov, 2012.

7. Temirova N. E. appreciation and improvement. - T: Institute of Philosophy and Law. 2008.

8. Mustafayev J. The importance of spiritual heritage in educating young people in the spirit of the third renaissance: a synergetic approach // Light of Civilization. Scientific, social-philosophical, cultural-educational, literary-artistic magazine. Index – 960. ISSN 2181-8258. -Nukus, 2023. -#7. -B. 29-33 (09.00.00; #26).

9. Mustafayev J. A synergistic worldview in the spiritual heritage of our ancestors // "Tangible and intangible cultural heritage dedicated to the 20th anniversary of the UNESCO Convention on the Protection of Intangible Cultural Heritage", the 50th anniversary of the Convention on the Protection of World Cultural and Natural Heritage and the 93rd anniversary of Bukhara State University International scientific-practical conference "harmony". -Bukhara, 2023. -B.169-172.

10. Mustafayev J. The role of the spiritual heritage of our ancestors in the implementation of reforms // Republican scientific-practical conference on the topic of educational activities of the ancestors: ideas, goals, tasks and modern research in the field. University of Public Security of the Republic of Uzbekistan. - Tashkent. 2022. - B. 131-136.

11. Mustafayev J. Services of Mahmudhoja Behbudi in national personnel training // "Service" scientific and practical magazine. Special issue dedicated to the 90th anniversary of the Samarkand Institute of Economics and Service. - Samarkand. - December, 2021. Part II, -B. 179-185.

12. Mustafayev J. Jadidchilik and the third renaissance // Proceedings of the Republican scientific-practical conference on the topic of succession in spiritual heritage and its role in the education of the 21st century. - Samisi. -Samarkand, 2021. -B. 185-188.

13. Mustafayev J. The basis of ideological and political culture of raising a spiritually mature person // Materials of the Republican scientific-theoretical conference on the topic of man, his faith, society, universe: problems of development and modern times. Imam Bukhari International Research Center under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan. - Samarkand. -January, 2022. -ISBN 978-9943-746-81-7. -B.437-441.

OITS XXI ASR TIBBIYOT ILMINING DOLZARB MASALASI SIFATIDA

*Mardiyeva Guzal**Samarqand davlat tibbiyot universiteti*

Annotatsiya: Mamlakatimizda sog‘liqni saqlash sohasida keng ko‘lamli ishlar amalga oshirilmoqda. Prezidentimizning ushbu sohani rivojlantirish, uni tubdan isloh qilishga qaratilgan qator farmon va qarorlari qabul qilindi. Bu borada birlamchi tibbiyot xizmati, shoshilinch va tez tibbiy yordam, ixtisoslashtirilgan tibbiy xizmat, xususiy tibbiyot, aholining reproduktiv salomatligini asrash kabi yo‘nalishlar ustuvor vazifa qilib belgilangan. Hozirda butun dunyo XXI-asr vabosi bo‘lgan OITS inson immunitet tizimining zaiflashuvi oqibatida yuzaga keluvchi kasallikdir. Bu dardning o‘ziga xos belgisi shundaki, OITS virusini yuqtirgan inson kasalliklarga qarshi himoyachisi bo‘lgan immunitetlarining zaiflashuvi oqibatida oddiy xastaliklarga ham dosh berolmay qoladi. Bu holatda yengil darajadagi bir shamollash ham insonni halok qilishi mumkin.

Kalit so‘zlar: OIV,OITS, epidemiya, yoshlar,narkomaniya, ruhiyat.

Barchaga ma‘lumki, 1-dekabr Xalqaro OITSGa qarshi kurashish kuni. Dunyoda aql bovar qilmas darajada ko‘payib borayotgan OITS kasalligiga chalinish bu xolni to‘xtatish bugunning eng muhim masalalaridan biri ekanini anglash va tushunish har bir fikrlovchi fuqarolarga taaluqlidir.Odamlarni bu ofatdan saqlashda asosiy e‘tiborni jamiyatimizning qadimdan odat bo‘lib kelgan sog‘lom turmush tarzini targ‘ib etish, xalqimiz tomonidan qoralangan illatlar (narkomaniya, foxishabozlik, ichkilikbozlik)ni tag-tomiri bilan yo‘qotish kabi masalalarga qaratish darkor.

Shu o‘rinda:OITS o‘z girdobiga ko‘proq o‘smirlar, yoshlarni qamrab olib, o‘limga olib kelishini; Bu hol ota-oanlarga tuzatib bo‘lmas ruhiy ta‘sir o‘tkazishini; Xalq xo‘jaligida eng samarali ishchilar soniga salbiy ta‘sir ko‘rsatishi; Vatanimiz mudofaa quvvatining susayishiga; Kelib chiqishi, tibbiy, iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy muammolar masshtabi bo‘yicha OITS epidemiyasini yadroviy falokatga tenglashtirish mumkin. (Rossiya Akademiyasi Prezidenti V.I.Pokrovskiy) Kelib, ketuvchi vabodan farqli o‘laroq OITS hech qachon ketmaydi, doimo qoladi. Ba‘zi mamlakatlar aholisi butunlay qirilib ketish xavfi bor. [“OITS kuzatuvchisi” ni AQSHda birinchi bor ochganlardan R.Gall] Hozirda insoniyat shunday global portlash yuz berganidan daxshatda. Biz buni sezmay qoldik. Hozirda planetamizda 5 mln inson ushbu virusni yuqtirgan bo‘lsa, natijada yaqin bir necha yil ichida millionlab kasallar paydo bo‘ladi. Insoniyat OITSning yangi epidemiyasi oldida turibdi va bu urushda insoniyat yutqazish xavfiga duch keldi. [OITS bilan kurash va uni oldini olish bo‘yicha VOZning global loyiha direktori D.Mann]

Ba'zi Afrika mamlakatlarida, kasalxonaga yotqizilganlarning 80 % ida OITVga antitelolar bo'lsa, kimdan bola tug'iladi? Tranzit reyslar, avtomobil haydovchilarining 33% infeksiya bilan zararlangan va ular virus tashuvchilardir. (Buyuk Britaniyaning Sog'liqni saqlash va ijtimoiy ta'minot vazirligining bosh tib eksperti D. Edison):

-OIV kasalligining o'ziga xos epidemiologiyaga ega ekanligi;

-Kasallikni chaqiruvchi viruslarga ta'sir etuvchi davolash vositalarining topilmaganligi;

-Kasallik virusining odam organizmida butun hayoti davomida saqlanib qolishi va tashqi muhitga ajralib chiqish xususiyati mavjudligi;

-Kasallikni oldini olishga qodir bo'lgan vaktsinaning yo'qligi;

-Kasallik virusining yuqish xavfi yuqori hisoblangan xavfli guruhga mansub shaxslar bilan bog'lanishning qiyinligi;

-Davosi yo'qligi sababli kasallik virusini yuqtirgan shaxslarning o'limi bilan yakunlanishi; [Kh.K. Shodiev, K.R. Ahmedov, 2010]

OIV kasalligi epidemiyasini butunlay to'xtatib qoladigan tadbirlarni bugungi kunda ishlab chiqishning imkoni yo'qligi Orttirilgan immuntanqisligi virusi infeksiyasi bilan kasallanish holati birinchi marta 1987 yilda ro'yxatga olingan. Bugun esa yer yuzida xastalik qayd etilmagan mamlakat qolmadi. Bu kasallikning ko'payishi yoki kamayishi o'sha mamlakat aholisining turmush tarzi, hayot darajasiga bog'liq. Afrika qit'asi mamlakatlari kasallikning o'chog'i sanaladi. Chunki iqtisodiy nochor kun ko'rish, oziq-ovqat, toza ichimlik suvi yetishmasligi, shuningdek, nosog'lom turmush kechirish sababli odamlar kasallikka ko'p chalinadi Kelajak avlodning sog'lig'i va faoliyatini ishdan chiqishiga olib kelishi va buni hotirjamlik bilan kuzatish mumkin emasligini alohida ta'kidlamoqchiman. Orttirilgan immuntanqisligi virusi infeksiyasi bilan kasallanish holati birinchi marta 1987 yilda ro'yxatga olingan. Bugun esa yer yuzida xastalik qayd etilmagan mamlakat qolmadi. Bu kasallikning ko'payishi yoki kamayishi o'sha mamlakat aholisining turmush tarzi, hayot darajasiga bog'liq. Afrika qit'asi mamlakatlari kasallikning o'chog'i sanaladi. Chunki iqtisodiy nochor kun ko'rish, oziq-ovqat, toza ichimlik suvi yetishmasligi, shuningdek, nosog'lom turmush kechirish sababli odamlar kasallikka ko'p chalinadi. [OITS/OIV bo'yicha siyosiy deklaratsiya, 2006]

Savol tug'ilishi mumkin, nega unda bugun dunyoning eng boy, rivojlangan davlatlarida ham OITVga chalinganlar bor? Sababi, bu davlatlar aholisi, ayniqsa, yoshlari orasida axloqiy buzulqilik, ichkilikbozlik, giyohvandlikka ruju qo'yish holatlari kuchayib bormoqda. Respublikamizda orttirilgan immunitet tanqisligi kasalligiga qarshi kurashish borasida bir qator ishlar amalga oshirilyapti. Buning mazmun-mohiyati orttirilgan immuntanqisligi virusi infeksiyasiga qarshi kurashning yagona tizimini tashkil qilish, kasallikning oldini olish, aholini xastalikdan muhofaza qilish borasida olib borilayotgan chora-tadbirlar samaradorligini yanada oshirishdan iborat.

O`zbekistonda OIV infeksiyasiga chalinganlar soni u qadar ko`p bo`lishiga qaramasdan, bu ko`rsatkich tez o`shish tendentsiyasiga ega. OIV infeksiyasi yuqishi holatlarining aksariyat qismi tomirga yuborish orqali narkotik qabul qiluvshilarga to`g`ri kelib, ularning asosiy qismini yoshlar tashkil etadi. Ularning ko`pchiligi xatarli harakatlarni amalga oshirish, masalan, bitta ignadan ko`pchilik bo`lib foydalanish, himoya qilinmagan jinsiy aloqaga kirishishdan toymaydi. [UNAIDS,2004]. Narkomaniyaga la`nat tamg`asi qo`yilishi yangi boshlovchilar tomonidan narkotik moddalar qabul qilinishining oldini oladi va infeksiya tarqalishini to`xtatishda yordam beradi.

Nima uchun OIV bilan kasallanganlarning ko`pchiligini yoshlar tashkil etadi? Ko`pchilik yoshlar ularga OIV/OITS dan himoyalanihga yordam beruvchi ma`lumotlar va xizmatlardan foydalanish imkoniga ega emaslar. Ko`pchilik yoshlar tijorat seks xizmatlaridan foydalanish xavfi to`g`risida ma`lumotga ega emaslar. Ko`pchilik yoshlar tomirga yuborish orqali narkotik qabul qilish va OIV xavfi o`rtasidagi o`zaro aloqa xususida ma`lumotga ega emaslar. Ko`pchilik yoshlar OIV infeksiyasiga ega bo`lgan narkomanlarni bir qarashda bilib olsa bo`ladi deb o`ylaydilar. Yoshlarning ko`pchiligi narkomanlar bilan himoya qilinmagan jinsiy aloqaga kirishish juda xavfli ekanligini bilmaydilar. Ko`pchilik yoshlar OIV/OITS masalalarini o`z do`stlari bilan muhokama qilishni noqulay hisoblaydilar (javob berganlarning to`rtidan biri), bu mavzuni o`z oila a`zolari bilan muhokama qilish yanada noqulay hisoblanadi (har o`ntadan biri).

Shu kungacha olimlar tomonidan orttirilgan immunitet tanqisligi sindromi (OITS) virusining uch xil yo'l bilan yuqishi aniqlangan. Jumladan:

- Jinsiy aloqa yo'li:
- geteroseksual,
- biseksual yoki gomoseksual yuqish yo'llari.

Bemorlarning immun sistemasi tekshirilib ko'rilganda T-limfotsitlarni (xelperlarni) soni keskin kamayib ketganligi aniqlangan. Kasallikni patogenezi va belgilari asosida bu xastalik "Orttirilgan immunitet tanqisligi sindromi" (OITS) deb nomlangan (sindrom priobritennogo immunodefitsita – SPID).1981 yilning may oyida Nyu-York shahrida 26 nafar gomoseksualist (besoqolboz)larda immunitet tanqisligiga moyil kasalliklardan "pnevmonsistli zotiljam" va "Kaposhi sarkomasi" aniqlangan. Olimlar bu kasallik besoqolbozlarda aniqlanganligini e'tiborga olib, sababini hayotiga oid alomatlar bilan bog'lashdi va shu yo'nalishda izlanishlar olib borildi. [P.M.Xaitov,2021,21]

Birinchi prezidentimiz Islom Karimov rahnamoligida mamlakatimizda aholiga tibbiy xizmat ko'rsatish sifatini oshirish, tibbiy madaniyatni yuksaltirish, yashash joylarining sanitariya holati, sifatli ichimlik suvi ta'minotini yaxshilashga qaratilayotgan doimiy e'tibor o'zining yuksak samaralarini berayotgani alohida

ta'kidlandi. Profilaktik chora-tadbirlar, targ'ibot va tushuntirish ishlari natijasida mamlakatimizda 1991 yilga nisbatan yuqumli kasalliklar bir necha barobar kamaydi.

Yurtimizda O'zbekiston Respublikasi Sog'liqni saqlash vazirligining Respublika OITSGa qarshi kurashish markazi, Qoraqalpog'iston Respublikasi Sog'liqni saqlash vazirligining OITSGa qarshi kurashish markazi, viloyatlar sog'liqni saqlash boshqarmalarining va Toshkent shahar sog'liqni saqlash bosh boshqarmasining OITSGa qarshi kurashish markazlari faoliyati tashkil qilindi. O'zbekiston Respublikasi Sog'liqni saqlash vazirligining Respublika OITSGa qarshi kurashish markazi, Qoraqalpog'iston Respublikasi Sog'liqni saqlash vazirligining OITSGa qarshi kurashish markazi, viloyatlar sog'liqni saqlash boshqarmalarining va Toshkent shahar sog'liqni saqlash bosh boshqarmasining OITSGa qarshi kurashish markazlari (bundan buyon matnda OITSGa qarshi kurashish markazlari deb yuritiladi) OIV infeksiyasi profilaktikasi, OIV infeksiyasiga tashxis qo'yish va uni davolash bo'yicha aholiga ixtisoslashtirilgan tibbiy yordam ko'rsatishni, shuningdek tibbiyot muassasalarini uslubiy jihatdan ta'minlash hamda ular faoliyatiga OIV infeksiyasi profilaktikasi, OIV infeksiyasiga tashxis qo'yish va uni davolashning zamonaviy usullarini joriy etishni amalga oshirish yo'lga qo'yilgan.[O'zb.res. qonuni,11-modda]

Xulosa: Xastalikning davosi topilib, muammo to'la bartaraf etilmagan ekan, mavzuga xulosa yasab, so'nggi nuqtani qo'yishga hali erta. Lekin OITSGa qarshi tashkil etilayotgan chora-tadbirlar bo'yicha mulohaza bildirish mavridi keldi, deb hisoblaymiz.

Foydalanilgan Adabiyotlar:

1. Tibbiy O'gitlar (Abu Ali Ibn Sino)
2. Immunologiya jurnal 2021(P.M.Xaitov) "XXI-asr tibbiyoti". 21-bet
3. Kh.K. Shodiev, K.R. Ahmedov. Teri va tanosil kasalliklari, 2010, Toshkent: Ibn Sino 40-42 bet. ISBN 4108170000 – 059 354(04) – 93.
4. OITS/OIV bo'yicha siyosiy deklaratsiya 2006 yil 2-iyundagi Bosh Assambleyasining 60/262 sonli qarori.
5. O'zbekiston Respublikasining inson immunitet tanqisligi virusi keltib chiqaradigan kasalliklar tarqalishiga qarshi kurashish to'g'risidagi qonuni. 2013, 7-iyun.
6. UNAIDS,2004
7. Gavhar Tursunova, IN THE EARLY STAGES OF RELOCATION POLICY FEATURES AND METHODS (The second half of the XIX century on the example of Syrdarya region), GALAXY INTERNATIONAL INTERDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL (GIIRJ) ISSN (E): 2347-6915 Vol. 9, Issue 12, Dec. (2021)
8. Kadyrova Gulchekhra, THE CONCEPT OF SOCIAL RISK IN THE VIRTUAL SPACE, CHARACTERISTICS OF ITS MANIFESTATION, Procedia of Theoretical and Applied Sciences Volume 13 Nov 2023 ISSN: 2795-5621 Available: <http://procedia.online/index.php/applied/index>.

MUHAMMAD IBN MUSO AL-XORAZMIYNING "AL-KITOB AL
MUXTASAR FI HISOB AL-JABR VA AL MUQOBALA"
ASARINING AHAMIYATI

Abdulloyeva Gulobod Abdunazir qizi
Denov Tadbirkorlik va pedagogika instituti
Boshlang'ich ta'lim yo'nalishi 1-bosqich talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada Muhammad Ibn Muso Al-Xorazmiy jahon madaniyati taraqqiyotiga goyat katta hissasi yoritilgan va fanning bir necha tarmoqlariga asos solgan buyuk qomusiy olim haqida fikrlar keltirilgan. Al-Xorazmiy Kvadrat tenglamalarni yechishning faqat geometrik usullaridan foydalangan yunonlardan farqli ravishda, Al-Xorazmiy faqat o'zining o'gzaki ritorik yechimining tog'riligini isbotlash uchungina chizmalardan foydalangani haqida misollar keltirilgan.

Kalit so'zlar: jahon madaniyati, fan, algebra, ilmiy tafakkur, trigonometriya, buyuk, qomusiy olim

Abstract: In this article, Muhammad Ibn Musa Al-Khorazmi, a great encyclopedist, who made a great contribution to the development of world culture and founded several branches of science, is presented. Al-Khwarizmi In contrast to the Greeks, who used only geometric methods to solve quadratic equations, al-Khwarizmi used diagrams only to prove the correctness of his verbal rhetorical solution.

Keywords: world culture, science, algebra, scientific thinking, trigonometry, a great, encyclopedic scientist

Аннотация. В данной статье представлен Мухаммад ибн Муса Аль-Хоразми – великий энциклопедист, внесший большой вклад в развитие мировой культуры и основавший несколько отраслей науки. Аль-Хорезми В отличие от греков, которые для решения квадратных уравнений использовали только геометрические методы, аль-Хорезми использовал диаграммы только для доказательства правильности своего словесно-риторического решения.

Ключевые слова: мировая культура, наука, алгебра, научное мышление, тригонометрия, великий учёный-энциклопедист.

Muhammad Ibn Muso Al-Xorazmiy jahon madaniyati taraqqiyotiga goyat katta hissa qoshgan, fanning bir necha tarmoqlariga asos solgan buyuk qomusiy olimdir. Al-Xorazmiy Algebra fanining asoschisi. Uning Al-kitob al muxtasar fi hisob al-jabr va al muqobala asaridagi al-jabr sozi lotincha transkripsiyada Algebra ni anglatib, Al-Xorazmiy asos solgan yangi fanning nomidir. Muhammad ibn Muso al-Xorazmiy (taxminan 783- 850-yillar) asli Xiva shahridan bo'lib, matematika. astronomiya, geografiya va boshqa fanlar sohasida barakali ijod qildi hamda "aljabr" (algebra) fani

va "algoritm" tushunchasiga asos soldi. "Algebra" so'zining o'zi esa uning "Kitab al-Jabr val-muqobala" (Tiklash va qiyoslash kitobi) degan risolasi nomidan olingan. Uning arifmetikaga Oid risolasi hind raqamlariga asoslangan bo'lib, hozirgi kunda biz foydalanadigan o'nlik pozitsion hisoblash tizimi va shu tizimdagi amallarning Yevropada tarqalishiga sabab bo'ldi. Olinining "al-Xorazmiy" nisbasi esa "algoritm" shaklida fanda abadiy o'rnashib qoldi. Uning XII asrdayoq lotin tiliga tarjima qilingan *Zij" (Astronomik jadvallar), "Hisob al-Hind". "Quyosh soati haqidagi risola" va boshqa asarlari Sharq va G'arb mamlakatlarida o'rta asrlar ilmiy tafakkurining taraqqiyotiga samarali ta'sir ko'rsatdi.

Allomaning eng mashhur asari "Yulduzlar ilmi va samoviy harakatlar haqida to'plan"! hisoblanadi. Uning bu kitobi Yevropada Kopernikkacha bo'lgan astronomiya fanidagi asosiy qo'llanma bo'lib xizmat qilgan. U sferik trigonometriya asoschilaridan biridir. Farg'oniy nisbasi lotinchada "alfraganus" shaklida yozilib, shu nom ostida u Movarounnahrning Farg'ona viloyatidagi qadimgi Qubo (hozirgi Quva) shahrida tavallud topgan Ahrnad al-Farg'oniyning (798-865-yillar) ijodiy faoliyati Bag'doddagi ilmiy markaz (akademiya) bilan bog'liq bo'lib, hozirgi kunda uning 8 asari bizga ma'lum fanga abadiy kirdi.

Qomusiy olimlar o'z ilmiy merosida insonning aqliy, axloqiy, jismoniy va estetik takomilliy masalalariga katta e'tibor berganlar. Masalan, Muhammad al-Xorazmiy insonning kamolga yetishi va insoniy munosabatlarni yo'lga qo'yishda ilmfanning muhim ahamiyatiga ega ekanligi to'g'risidagi g'oyani ilgari surgan holda pedagogik fikr taraqqiyotida munosib o'rin egallaydi. Ayniqsa, u matematika sohasida yangilik yaratgan nazariyotchi hamda pedagog uslubiyatchi olim sifatida tarixda qolgan. Xorazmiy o'z davrigacha bo'lgan qadimiy matematika fani rivojlangan mamlakatlar Valilion (Bobil), Yunoniston, Hindiston, Xitoy, Misrdagi deyarli barcha matematikaning kashfiyotlarni o'rganadi va o'z hayotiy talablar nuqtai nazarida ulardan farq etuvchi yangi kashfiyot yaratadi.

Qadimgi matematikadagi kashfiyotlardan Muhammad al-Xorazmiyning kashfiyotlari tatqiqotchilar fikriga ko'ra, quyidagilar bilan farq qiladi :

- Aljabr operatsiyasi ilgari hech kimda uchramagan;
- Irratsional sonlar haqidagi tushuncha tarixda birinchi marta berildi;
- Matematika tarixida sxolostik munosabatlarga qarama-qarshi o'laroq, nazariya bilan amaliyot birgalikda olib borildi;
- Xitoylar va hindlar e'tibor bermagan yunon mantiq usuli rivojlantirdi; - Hisoblash matematikasi rivojlantirildi;
- Tenglamalar haqidagi tushunchalar aloxida fan darajasiga ko'tarildi – algebra fani kashf etildi;
- Yangi geometrik kashfiyotlar yaratildi;

- Geometrik munosabatlar bilan algebraik munosabatlar orasida bog‘lanish kashf etildi;

- Hozirgi zamon matematik mantiq va kibernetika fanlarning muhim qismi bo‘lgan algoritmlar nazariyasida asosiy rol o‘ynaydigan tushunchalardan biri – algariyom tushunchasi yaratildi;

- Yunon algebrasi matematikaga isbotlash usulini bergan ekan, Xorazmiy qoidalashtirish g‘oyasini berdi. Muhammad al-Xorazmiy ilmiy merosi bilan bilash nazariyasiga o‘zining ulkan hissasini qo‘shdi. “Al- kitob, al-muhtasar, fi-hisob, al-jabr va l- muqobala” asarida (“Al-jabr valmuqobala hisobi haqida qisqacha kitob”) sonli kvadrat va chiziqli tenglamalar va ularni yechish yo‘llarini bayon etadi . Bu asar 3 qismdan iboratdir.

Birinchisi algebarik qism, uning oxirida savdo muomilasiga oid kichik bir bo‘lim bo‘lib kiritiladi;

Ikkinchisi, geometrik qism – algebraik usul qo‘llab o‘lchashlar haqida ;

Uchinchi qism vasiyatlar bo‘lib, muallif uni “Vasiyatlar kitobi” deb ataydi. “Al-jabr” keyinchalik matematika fanining alohida bo‘limga aylandi va algebra deb ataladigan bo‘ldi. Maskur amallar yordamida har qanday tenglamani kononlik shakliga, ya`ni asosiy tiplardan biriga keltirib, keyin yechiladi. Bu usul fan olamida muhim ahamiyatga ega edi. Shu asar tufayli “Al-Xorazmiy” nomi lotincha transkripsiyada “Algoritmi” shaklini oldi, keyin “Algoritmys” va nihoyat hozirgi zamon hisoblash matematikasining asosiy tushunchasi “algoritm” (“algorifm”)ga aylandi. U matematikaning nazariy rivojlanishi bilan birga, bundan turmushda foydalanish yo‘llarini ham berdi. Meros taqsim qilish, vasiyatnomalarni tuzish hamda mol taqsim etish uchun zarur bo‘lgan hisoblarni ta’rif etdi. Muhammad al-Xorazmiy o‘zining falakiyot sohasidagi hindlarning falakiyot jadvallarining tahlil etib, “Xorazmiy ziji” nomi bilan mashhur astranomik jadvallarni tuzdi. Ma’lumotlarga ko‘ra VII- XV asrlarda hammasi bo‘lib , yuztacha zij (trigonometriya va falakiyotga oid) jadvallar mavjud bo‘lgan. Bu zijlar orasida boshqa olimlar bilan birga Muhammad al-Xorazmiy tuzgan zijlar ham bor edi. Bu kitob ham bir necha asarlar bu soha olimlarida qiziqish uyg‘otadi va 1126-yilda lotincha tarjima qilinadi. Arab tilida birinchi yozilgan sinuslar va tangenslar ziji Xorazmiyga ta’luqli. Tadqiqotchilar fanda tekis, uchburchak trigonometriyasini va sferik uchburchak trigonometriyasini tadqiq qilish ham Xorazmiydan boshlangan deyishadi. Uning sinus zijlari lotin tiliga o‘girilib, yevropa falokiyotchi va geodeziya olimlariga qo‘llanma sifatida xizmat qildi. Allomaning bu asari XII-asrda lotin tiliga tarjima etilib, bir necha asr davomida undan foydalanib kelindi. 827-yilda Xorazmiy rahbarligida yer kurrasining kattaligini aniqlash maqsadida yer meridianini bir gradusi o‘lchab chiqildi. Bog‘dodda yozilgan trigonometriyaga oid daslabki asar ham Xorazmiyga tegishli bo‘lib , unda sinus, tangenslarning o‘zgarish qonuniyati ko‘rsatildi. Uning trigonometrik jadvali o‘sha davr

jadvallaridan farq qilgan. Muhammad al-Xorazmiyning tarix va musiqaga oid, quyosh soatlari to'g'risida ham asarlari bo'lib, "Tarix kitobi" ("Kitob at-tarix") xalifalik tarixiga oid xalifalikning birinchi tarixchilardan sanaladi. Shuni ta'kidlash joizki, alloma o'zigacha bo'lgan ilmiy bilimlarning asosiy g'oyalari, tamoyili va metodlarini sintezlashtirdi. U ilmiy bilimlarni o'rganuvchilarning mustaqil bilim olishlariga e'tiborni qaratdi. Ya'ni pedagogika nuqtai nazari bilan qaraganda inson ijodiy faoliyatini rivojlantirishga e'tibor berdi. Masalan, "Ziji"ning muqaddimasida u shunday yozadi: "... o'quvchi quyidagini bilishi talab qilinadi: agar u shu (ishga) bu san'at (falakiyot) ni bilmasdan turib kirishsa, u bu chiziqdar haqiqatda aniqlangan (chiziqdar) bo'lmay, balki keyingi davrlardagi hisoblashlar natijasidir, deb noto'g'ri deb o'ylashi mumkin". Zero, hozirgi barkamol avlod yoshlari ham al-Xorazmiy ilm-fanga qo'shgan hissasini anglab yetmog'i, qomusiy olimlar asarlarini o'rganib ularni mohiyatini tushinib yetish kerak.

Xorazmiy nomi esa matematika fanida "algoritm" atamasi shaklida o'z ifodasini topdi. Uning "Aljabr" asari asrlar davomida avlodlar qo'lida yer o'lchash, ariq chiqarish, bino qurish, merosni taqsimlash va boshqa turli hisob va o'lchov ishlarida dasturulamal bo'lib xizmat qildi. Xorazmiyning bu risolasi XII asrdayoq Ispaniyada lotin tiliga tarjima qilinadi va qayta ishlanadi «Hindiston hisobi togrisidagi kitob» nomli arifmetik asar, algebra boyicha

Xulosa. «Al-jabr» va «al-muqobala» amallari hozirda qollanadigan tenglama hadlarining tenglamaning bir qismidan boshqasiga ko'chirilishi va oxshash hadlarning keltirilishi amallarining ornida qollangan. Ushbu ikkita amal alXorazmiyga birinchi va ikkinchi darajali har qanday algebraik tenglamani namunaviy shakllardan biriga keltirishga imkon berdi, bunday shakllar al Xorazmiyning talimotida oltita. Kvadrat tenglamalarni yechishning faqat geometrik usullaridan foydalangan yunonlardan farqli ravishda, al-Xorazmiy faqat o'zining o'gzaki ritorik yechimining tog'riligini isbotlash uchungina chizmalardan foydalanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. "Umumiy pedagogika", O'.J.Yo'ldoshev; T.: "Fan va texnologiya". 2017
2. "Abu Abdulloh al-Xorazmiy va ilmlar tasnifi tarixidan", R.M. Bahodirov; T.: "O'zbekiston". 1995
3. "Tarbiyaviy ishlar metodikasi", R. Mavlonova; T.: "Tib-kitob". 2010
4. Saloydinov, S. Q. (2021). Paxta tozalash zavodlarida energiya sarfini kamaytirishning texnik-iqtisodiy mexanizmini yaratish. "Academic research in educational sciences", 2(9), 886-889. <https://doi.org/10.24412/2181-1385-2021-9-886-889>
5. Saloydinov, S. Q. (2021). Creation of feasibility studies to reduce energy costs in ginneries. "Экономика и социум", 9(88)

TYPOLOGY OF SENTENCE STRUCTURE IN DIFFERENT LANGUAGES (UZBEK AND ENGLISH)

Akbarova Ravzaxon Abdullayevna

Namangan davlat universiteti,

Ingliz tili va adabiyoti kafedrasini,

katta o'qituvchisi

E-mail: ravzaxon.akbarova.77@gmail.com

Yusupova Maftuna Baxtiyor qizi

Namangan davlat universiteti,

Jahon tillar fakulteti 4-kurs talabasi

E-mail: muazzam.k.1976@gmail.com

ABSTRACT

This article discusses the classification of word groups in modern English and Uzbek, primary grammatical categories, the division of existing words in each specific language into specific groups, lexical and lexical-grammatical, morphological forms according to their meanings to the generality of words belonging to a particular group.

Keywords: *development, laws, worldview, aspirations, thinking, genres, figures, fraternal tribes, during the reign, tribal languages.*

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada zamonaviy ingliz va o'zbek tillarida so'z turkumlarining tasnifi, birlamchi grammatik kategoriyalari, har bir aniq tildagi mavjud so'zlarning muayyan guruhlarga bo'linishi, leksik va leksik-grammatik, morfologik shakllari ma'nosiga ko'ra tegishli so'zlarning umumiylikiga qaratiladi. ma'lum bir guruh.

Tayanch so'zlar: *taraqqiyot, qonuniyatlar, dunyoqarash, intilishlar, tafakkur, janrlar, siymolar, qardosh qabilalar, hukmronlik davridagi, qabila tillari.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье классификация групп слов в современном английском и узбекском языках, первичные грамматические категории, разделение существующих слов в каждом конкретном языке на определенные группы, лексические и лексико-грамматические, морфологические формы соответствующих слов по их значению фокусируются на совокупность 3. определенная группа.

Ключевые слова: *развитие, законы, мировоззрение, стремления, мышление, жанры, деятели, сестринские племена, период правления, племенные языки.*

INTRODUCTION

Primary grammatical categories are word groups or lexical-grammatical groups of words. The words available in each specific language are divided into specific groups, which are called word groups. The classification of word groups in modern English and Uzbek is determined by the following characteristics of words,

a) lexical and lexico-grammatical meanings,

b) the generality of morphological forms for words belonging to a particular group

1. c) the role of words in speech. Word groups are also called lexical-grammatical categories of words because their lexical and grammatical forms are taken into account when dividing words into groups. (History of Linguistics). Т., 2005.

For example, all words in the horse category refer to the subject name. It should be noted, however, that not all horses need to be subject. Although some words do not denote an object, they are still used in place of an object. For example, love in English, place of joy, friendship in Uzbek, happiness and so on.¹

Words belonging to the category of adjectives mainly represent the sign and feature of the object. For example: blue blue, white white, clever smart, in Uzbek: long, wide, active, etc. Words belonging to the category of verbs denote an action, state or process: run run, sleep sleep in Uzbek: to come, to blush, to see, and so on.²

Main body

Each category has its own morphological forms of words, which form morphological paradigms and are associated with known grammatical categories.

For example, the suffix -s added to a horse in English means a category of numbers, and the suffix -ed in a verb means a category of time. The Uzbek language also has its own form of morphological paradigm, verbs and other word groups. For example: book - books; work - worked.

2. In addition, the words in each word group also perform a specific syntactic function in the sentence. For example: a noun can be mainly as a possessive, a complement, a predicative part of a participle, an adjective, a predicative part of a participle, a verb can be a participle of a sentence. Two or more word combinations can perform the same function in a sentence. Dictionary of linguistic terms.-M., 1960

For example, a horse can come as a determinant, as a number. The communication process takes place with the direct participation of all language tiers. Even when a single tier is linguistically analyzed, the tiers are interconnected. For example,

---

¹ Rasulov R. General Linguistics. 1 part. (History of Linguistics). Т., 2005.

² Ne'matov H. Rasulov R. Fundamentals of Uzbek system lexicology. Т., 1995.3- 29 pages.

morphological tier units have their full description only in syntax. In modern English, a single word can refer to several word groups at the same time.

This is especially evident in the modern English noun and verb, as the reduction results in the disappearance of the distinctive characters at the end of the English noun and verb. It is very difficult to determine whether a word belongs to a lexical-grammatical word group.

Words in modern English are not rich in morphological features. Therefore, the form of a word group may not differ from the second word group when it comes to its initial form or the first form of its paradigm.

For example, if we take the words water, telephone, measure, mistake, they are both nouns and verbs at the same time, that is, water - water, to put water, to irrigate; telephone, to make a telephone call; measure - «measure, measure; mistake error; can come in the sense of making a mistake. Such cases are relative between horse and quality

- 1) relative;
- 2) related, relative; wet between adjective and verb
- 1) wet;
- 2) soaking, moistening; one between a horse and a stalk

1) a; something is an object, the person also encounters it regularly. Some are made in the presence of conversion, some are made as a result of the loss of flexion, and the amount of such common words that are compatible in terms of form is very large.

These include the following words: button - button, to button button, button, button, butter, to butter, butt swim, head hit, to butt swim, head hit, love love, to love, and so on.

Although the form is similar in modern Uzbek, many words belonging to different categories can be found at the same time. For example: finally 1) konets (horse); 2) nakonets (introduction), ignorant.

- 1) neprosveshennsh, tēmny (quality); -

2) glupets (ot); indefinite 1) netochnny (quality); 2) neyasno (ravish). As can be seen from the above examples, it is difficult to distinguish which category a word belongs to when taken separately in both English and Uzbek. In such cases it is necessary to use grammatical indicators.³

For example, in English and Uzbek, a noun can be distinguished from a plural morpheme. Compare: english-s, uzbek-s, girl girl, girlsgirls, master-masters, masters masters (masters), Uzbek: boy rich, children boys, working boy workers workers.

---

³ Axmanova O.S. Dictionary of linguistic terms.-M., 1960

However, the plural morpheme does not always serve as a determinant. This is due to the presence of homonymous suffixes in nouns and verbs, not only in English and Uzbek, but also in many other languages.

For example, in English the -s morpheme can make both the plural of the noun and the 3rd person singular of the verb: counts — 1) calculations, 2) he counts, counterfeits — 1) actions, 2) falsification.⁴

In modern Uzbek, the suffix ham-lar can form the plural form of a noun and the conditional tense form of a verb. It should be noted that this condition is peculiar to verbs derived from the horse. For example, heads — 1) plural from the head, 2) perhaps those heads: branches — 1) branches of a tree, 2) branches (a tree produces horns), the English word for branches can also be given in this sense. In the examples shown, the root of both the horse and the verb are common, i.e., the verbs are made of horses. Examples show that inflections, when taken separately, do not always fully reveal the nature of the noun and the verb.

Therefore, the syntactic tier plays a decisive role in this. Compare: he eyes he looks, feel eyes his eyes, English: black eyes, he eyes (was). As can be seen from the English and Uzbek examples, the English eye word and the Uzbek eye word are neutral to lexical-grammatical categories of words.

In both English and Uzbek, the same form comes in the form of a noun or a verb. They can only be distinguished syntactically. Comparative grammar also contributes to the creation of bilingual dictionaries. The lexicographer must simultaneously describe the lexical and grammatical characteristics of the words included in the dictionary in both languages. Some of the word groups may have all three of the features mentioned above, and some may not be used as an independent part of speech in a sentence, although they do have lexical meaning and morphological form. In this regard, word groups are divided into two parts:

- 1) independent parts of speech (Notional parts of speech),
- 2) auxiliary parts of speech (Structural parts of speech or function words). Words belonging to independent word groups express lexically independent meanings, naming objects without the help of other words, indicating their quantity, sign, degree of fulfillment, the speaker's relation to the content of his speech.

Independent word groups have paradigmatic forms that are grammatically related to certain grammatical categories and can perform a specific function in a sentence. The next tense form represents that an action or process will occur after the time the speech is spoken. In English, the future tense is formed by adding leading verbs in the infinitive form to the auxiliary verbs shall and will.

---

⁴ Adams V. Introduction into English Wordformation. - Lnd., 1983.

In this case, the first person shall be used in singular and plural shall. Shall, a verb combination formed using will, is called an analytic form because shall, will added to the leading verb loses its lexical meaning and is used only as an indicator of grammatical tense.

3. That is why the analytic form shall (will) be a simple cut in the sentence: “Well”, said the stgapper, “I’ll come but no handcuffs” (H. I. Wells). The aspect category is related to the time category, more precisely to the time category. Verbs vary in both the tense category and the aspect category. Wordformation. - Lnd., 1983.

Aspect refers to the nature of the occurrence of an action in verbs, i.e., the beginning, continuation, completion, and repetition of an action. Verbs in English are studied in two different aspects:

4. a) Common Aspect and b) Continuous Aspect. The general aspect provides general information about whether or not an action has occurred. Routledge, 1979

In the continuous aspect, however, it indicates that the action is continuing at a certain time.⁵

From anetymological point of view, the word typology consists of two Greek morphemes: a) typosmeans “type” and b) logos means “science”. Typology is a branch of science, which is typical to all sciences without any exception. In this respect, their typological method is not limited to the sphere of one science. It has a universal rise. Therefore, typology may be divided into: 1. Non-linguistic typology 2. Linguistic typology Non-linguistic typology is the subject matter of the sciences except linguistics. It can be political typology, medical, historical, botanic, psychological, mathematical or economic typology as well. General and solitary differences and similarities are typical to all sciences. Some branches isolate systemic comparison into an independent sub-branch within the frames of a more general science: e.g. comparative psychology first mentioned in the works of Aristotle who described psychological similarities between animals and human beings.⁶ One the most wellknown representatives of Comparative Psychologywas Charles Darwin. Comparative Pedagogy deals with general and distinctive features, development trends and prospective of theory, applied instruction and upbringing methods, reveals their economic, social political and philosophic backgrounds. Historical typology analyses historic facts and produces comparative inventory based on the history of each

---

⁵ D. J. Allerton. Essentials of Grammatical Theory. - Routledge, 1979

⁶ Akhmanova O.S. Lexicology: Theory and Method. - M. 1972

nation/ethnicity to reveal general trends, differences, and similarities. E.g. based on French revolution of 1848 the major signs of revolutionary situation were revealed. Literary criticism of rapid development in the second half of XIX century simultaneously with the development of comparative linguistics. In Russia, the representatives of comparative linguistics were P.M. Samarin, V.M. Jirmunskiy, M.P. Alekseev, N.I. Conrad, I.G. Neupokoeva, etc. The two sciences — Comparative Typology and Literary criticism have a number of similarities: — linguistic comparison deals with identifying universal principles of the comparative description of the systems of national languages. Literary criticism establishes general principles of typological description of national literature; — both sciences deal with identifying systemic features and discover typological isomorphism which can be conditioned structurally, genetically and geographically, etc.⁷

5. Comparative typology is one of the branches of General Linguistics, which studies the systems of languages comparatively, also finds common laws of languages and establishes differences and similarities between them. Moreover, due to David Crystal's book "Dictionary of Linguistics and Phonetics", Comparative Typology is explained in this way: "A branch of linguistics which studies the structural similarities between languages, regardless of their history, as part of an attempt to establish a satisfactory classification or typology of languages. The English Word. - M. 1986.

Typological comparison is thus distinguished from the historical comparison of languages [...] and its groupings may not coincide with those set up by the historical method".

Conclusion

The most popular definition of the subject matter seems to be "Comparative Typology" is a branch of General Linguistics, field of a study aiming at identifying such similarities and distinctive features of languages that do not depend on genetic origin or influence of languages to one another. Typology strives to identify and look at the most significant features that affect other spheres of language systems, e.g. the way of the junction of meaningful parts of the word or the so-called structure of the sentence in the language". Typological studies base on materials of representative sampling from many world languages so that the findings and conclusions made on the results of such analysis can be applied to the entire majority of languages (in cases of language universals).

---

⁷ Arnold I.V. The English Word. - M. 1986.

REFERENCES

1. Rasulov R. General Linguistics. 1 part. (History of Linguistics). Т., 2005.
2. Ne'matov H. Rasulov R. Fundamentals of Uzbek system lexicology. Т., 1995.3 29 pages.
3. Axmanova O.S. Dictionary of linguistic terms.-М., 1960
4. Adams V. Introduction into English Wordformation. - Lnd., 1983.
6. D. J. Allerton. Essentials of Grammatical Theory. - Routledge, 1979
7. Akhmanova O.S. Lexicology: Theory and Method. - М. 1972
8. Arnold I.V. The English Word. - М. 1986.

INTERACTION COMPETENCE IN TEACHING PROCESS

Akbarova Ravzaxon Abdullayevna

Namangan davlat universiteti,

Ingliz tili va adabiyoti kafedrası,

katta o'qituvchisi

E-mail: ravzaxon.akbarova.77@gmail.com

Yusupova Maftuna Baxtiyor qizi

Namangan davlat universiteti,

Jahon tillar fakulteti 4-kurs talabasi

E-mail: muazzam.k.1976@gmail.com

ABSTRACT

Interaction is needed in the classroom activity. It helps the teaching and learning process run smoothly and it can increase learners' communicative. It tells how the students have interaction among them and teacher even with the whole class. The aim of this study is giving the teacher some suggestions to achieve classroom interaction in the teaching reading. It offers some strategies to improve the interaction in the classroom. Then it can be applied in the teaching of reading. Several previous studies about classroom interaction which is show the different outcome happen. Several studies show that classroom interaction is important in the teaching learning process. Some studies show that the students' interaction happens in the classroom. By using classroom interaction, the students are more active in the learning process. The result of the study concludes that classroom interaction has important role in the teaching and learning process.

Key words: *Classroom, Interaction, Teaching Reading*

ANNOTATSIYA

Sinfdagi faoliyatda o'zaro ta'sir zarur. Bu o'qitish va o'quv jarayonining muammosiz o'tishiga yordam beradi va o'quvchilarning muloqot qobiliyatini oshiradi. Bu o'quvchilarning ular va o'qituvchi o'rtasida hatto butun sinf bilan qanday munosabatda bo'lishlarini aytadi. Ushbu tadqiqotning maqsadi o'qituvchiga o'qishni o'rgatishda sinfning o'zaro ta'siriga erishish uchun ba'zi takliflarni berishdir. U sinfdagi o'zaro munosabatlarni yaxshilash uchun ba'zi strategiyalarni taklif qiladi. Keyin uni o'qishni o'rgatishda qo'llash mumkin. Sinfdagi o'zaro ta'sirga oid bir nechta oldingi tadqiqotlar turli xil natijalarni ko'rsatadi. Bir qator tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, o'qitish jarayonida sinfning o'zaro ta'siri muhim ahamiyatga ega. Ba'zi tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, o'quvchilarning o'zaro ta'siri sinfda sodir bo'ladi. Sinfdagi o'zaro ta'sirni qo'llash orqali o'quvchilar o'quv jarayonida faolroq bo'ladilar.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, sinfdagi o'zaro ta'sir o'qitish va o'qitish jarayonida muhim rol o'ynaydi.

Kalit so'zlar: *Sinfxonasi, O'zaro aloqa, O'qishni o'rgatish*

АННОТАЦИЯ

Взаимодействие имеет важное значение в классной деятельности. Это помогает процессу преподавания и обучения проходить гладко и улучшает коммуникативные навыки учащихся. В нем рассказывается, как ученики взаимодействуют между собой и учителем и даже со всем классом. Цель данного исследования – дать учителю несколько предложений по достижению взаимодействия в классе при обучении чтению. Он предлагает некоторые стратегии для улучшения взаимодействия в классе. Затем его можно использовать для обучения чтению. Несколько предыдущих исследований взаимодействия в классе показали неоднозначные результаты. Ряд исследований показывают, что взаимодействие в классе важно в процессе обучения. Некоторые исследования показывают, что взаимодействие учащихся происходит в классе. Используя взаимодействие в классе, учащиеся становятся более активными в процессе обучения. Результаты исследований показывают, что взаимодействие в классе играет важную роль в преподавании и обучении.

Ключевые слова: *класс, взаимодействие, обучение чтению.*

INTRODUCTION

Interaction between teacher and students and students and students are needed in the classroom activities taking communicative approach. It will maintain communication to happen in the classroom. It will help the teaching and learning process run smoothly. When the teacher and students, and students and students' interactions happen, the instruction will reach the target. The gap between teacher and students in the classroom will disappear. So, the teaching and learning process will be balanced between the teacher and the students.¹ Not only the teacher who will be active in communication but the students will also participate in the teaching and learning process. Ellis (1990) stated that interaction is meaning-focused and carried out to facilitate the exchange of information and prevent communication breakdowns. (Bailey. G. D. 1974) Moreover, Brown (2015) stated that interaction is the basis of L2 learning, through which learners are engaged both in enhancing their own

¹ Bailey. G. D. 1974. A study of Classroom Interaction Patterns from Student Teaching to Independent Classroom Teaching. http://www.ascd.org/ASCD/pdf/journals/ed_lead/el_197412_bailey.pdf retrieved 10 augustus 2016

communicative abilities and in socially, constructing their identities through collaboration and negotiation.²

Main body

According to Urquhart and Weir (cited in Grabe, 2010), reading is the process of receiving and interpreting information encoded in language form via the medium of print. Grabe also state that reading is an interactive process in two ways.

They are pattern of parallel interaction and also the interaction between the reader and the writer. Meanwhile, Carrel et al. (1988) define reading as an ‘interactive process’ where readers employ their background knowledge and past experience to make sense of the text. Snow (2002) states reading comprehension is the process of simultaneously extracting and constructing meaning through interaction and involvement with written language. In the comprehension there are three elements.³

They are the reader who is doing the comprehending, the text is to be comprehended and the activity in which comprehension is a part. It adds in the sociocultural context which mediates students’ experiences and vice versa. Urquhart and Weir (1998: 22) have tried to give a precise, shortcut and acceptable definition of reading after observing and analyzing the definition of others.

According to them, reading “is the process of receiving and interpreting information encoded in language form via the medium of print.” Goodman (1977) and others posited a psycholinguistic view of reading in which reading is viewed as an interactive process between language and thought. (Choudhury. S. 2005)

According to Hughes (2016) “Reading is an interactive, problem-solving process of making meaning from texts.” Thus, reading is a complex interaction between the text, the reader and the purposes for reading, which are shaped by the reader’s prior knowledge and experiences, the reader’s knowledge about reading and writing language and the reader’s language community which is culturally and socially situated. Reading is a conscious and unconscious thinking process. The reader applies many strategies to reconstruct the meaning that the author is assumed to have intended. The reader does this by comparing information in the text to his or her background knowledge and prior experience. (Goodman, K.S. 1977)

---

² Choudhury. S. 2005. Interaction in Second Language Classroom. BRAC University Journal.[http://dspace.bracu.ac.bd:8080/xmlui/bitstream/handle/10361/530/Vol.2%20No.1.7.p df;sequence=1](http://dspace.bracu.ac.bd:8080/xmlui/bitstream/handle/10361/530/Vol.2%20No.1.7.p%20df;sequence=1)
retrieved 10 agustus 2016

³ Goodman, K.S. 1977. Miscue Analysis: Application to reading instruction. Urbana: ERIC Clearing House on Reading and Communication Skills

CLASSROOM INTERACTION

Teaching is interactive act, whereas interaction is the communication among teacher and students which run continuously as responsive acts. Tickoo (2009) stated that in classroom interaction and classroom activities, a productive class hour can be described as follows:

1. The teacher interacts with the whole class.
2. The teacher interacts with a group, a pair or an individual pupil.
3. Pupils interact with each other: in groups, in pairs, as individuals or as a class.
4. Pupils work with materials or aids and attempt the task once again individually, in groups and so on.

In terms of the language learning Flanders and Moskowitz (cited in Brown, 2001) categorized the language activities in the classroom into 2 categories, namely teacher-talk and student-talk. The foreign language interaction (FLINT) model adapted from Flanders and Moskowitz.⁴

Indirect influence:

1. Deals with feelings: in a nonthreatening way, accepting, discussing, refereeing to or communicating understanding of past, present or future feelings of students.
2. Praises or encourages: praising, complimenting, telling students why, what they have said or done is valued. Encouraging students to continue, trying to give them confidence, confirming that their answers are correct. 2.a. jokes: intentional joking, kidding,, making puns, attempting to be humorous, providing the joking is not at anyone expense. (unintentional humour is not included in this category)
3. Uses ideas of students: clarifying, using interpreting, summarizing the ideas of students. The ideas must be rephrased by the teacher but still be recognized as being students' contributions. 3.a. repeats students response verbatim: Repeating the exact words of students after they participate.
4. Asks questions: asking questions to which the answer is anticipated (rhetorical questions are not included in this category)

Direct influence:

5. Gives information: giving information facts, own opinion or ideas: lecturing or asking rhetorical questions. 5.a. correct without rejection: telling students who have made a mistake the correct response without using words or intonations which communicate criticism.

---

⁴ Grabe, W. 2010. Reading in a Second Language, Moving from Theory to Practice. New York; Cambridge University Press

6. Give direction: giving directions, requests or commands that the students are expected to follow; directing various drills; facilitating whole class and small group activity.

7. Criticizes student behaviour: rejecting the behaviour of the student; trying to change the non-acceptable behaviour; communicating anger, displeasure, annoyance, dissatisfaction with what students are doing. 7.a. telling the students his or her response is not correct or acceptable and communicating criticism, displeasure, annoyance, rejection by words or intonations.

STRATEGIES OF PROMOTING CLASSROOM INTERACTION Jia (2013) found that there are five strategies of promoting classroom interaction. They are as follows:

a. Improving Questioning Strategies.

The attention of the teacher to the learners can activate the teacher-learner interaction. The teacher should ask the question that can be answered by the learners then the teacher adapt his questions to the levels or abilities of the learners.

b. Attending to Learners' Linguistic Level The activities should offer different language level to different learners. The used material reflects the unique needs of those learners at the level they have reached.

c. Implementing Cooperative Learning Working cooperatively can help development of learner's social skills. Cooperative learning means that every member of the group is included and differences among group member are resolved by the group members.

d. Building Positive Teacher-Learner Rapport Mutual respect between teacher and learners is essential part of education. The dynamic qualities of classroom learning need the responsible from both of teacher and learner.

e. Reducing Classroom Anxiety The teacher helps the learners to boost their self-esteem and self-confidence and create comfortable and non-threatening environment. Papaja (2011) conducted a study for a period of one school year in a secondary school in Krakow to the geography, biology and mathematics were offered in English. The result showed that all of the basic types of classroom interaction in Van Lier occurred.

Meanwhile, the function of interactions cannot be noticed in CLIL. Choudhury (2005) conducted a study about Interaction in Second Language Classroom. The subject was some researcher's view about how interaction takes place in a second language classroom and its importance. The result showed that making learners

actively participates as much as possible cannot be universally right, as not all learners learn best in the same way.⁵

Conclusion

This article has summarized some of the results of studies in order to see classroom interaction. Interaction is needed in a classroom. The effective interaction which happens in the classroom can increase students' language performance.

Not only students get the impact of the importance of good interaction but the teacher can also improve their teaching and learning process in the classroom. Some of the previous research had given reflection that interaction can engage the students' participation in the classroom by using the suitable teachers' talk.

It can be concluded that classroom interaction is beneficial in the teaching and learning process. This article is intended to give additional information of classroom interaction. It is hoped that this article can give more suggestion to increase the teacherstudents, students-student, students-teachers' interaction in the classroom so the teaching and learning process can be effective.

REFERENCES

1. Bailey. G. D. 1974. A study of Classroom Interaction Patterns from Student Teaching to Independent Classroom Teaching. http://www.ascd.org/ASCD/pdf/journals/ed_lead/el_197412_bailey.pdf retrieved 10 agustus 2016
2. Choudhury. S. 2005. Interaction in Second Language Classroom. BRAC University Journal.<http://dspace.bracu.ac.bd:8080/xmlui/bitstream/handle/10361/530/Vol.2%20No.1.7.pdf;sequence=1> retrieved 10 agustus 2016
3. Goodman, K.S. 1977. Miscue Analysis: Application to reading instruction. Urbana: ERIC Clearing House on Reading and Communication Skills
4. Grabe, W. 2010. Reading in a Second Language, Moving from Theory to Practice. New York; Cambridge University Press
5. Hall, J, K., & Verplaetse, L, S (2014). Second and Foreign Langugae Learning through Classroom Interaction. New York. Routledge

---

⁵ Hall, J, K., & Verplaetse, L, S (2014). Second and Foreign Langugae Learning through Classroom Interaction. New York. Routledge

"O'LIM" SO'ZINING EVFEMIZMLARI (MUHAMMAD YUSUFGA BAG'ISHLAB YOZILGAN "VIDO" SHE'RI TALQINIDA)

Aliqulova Dilafruz Oybek qizi

O'zbekiston-Finlandiya pedagogika instituti

Filologiya fakulteti 2-bosqich talabasi

Ilmiy rahbar: Pardayev Sirojiddin

ANNOTATSIYA

Maqolada o'zbek adabiyotining serqirra shoiri, o'tgan asrning choragida adabiyotimizning pokiza osmonida yo'lchi yulduzdek porlagan, o'zining sodda va samimiy so'zi, o'zigagina yarashadigan she'riyat bilan el nazariga tushgan, vatan kuychisi, istiqlol kuychisi buyuk shoir Muhammad Yusufga bag'ishlab yozilgan "Vido" she'rida o'lim so'zining evfemizmlari haqida so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar: Muhammad Yusuf, "Vido" she'ri, evfemizm, o'lim, qazo qilmoq, rizq uzilmoq, ruzq-u saodatim, jon toraymoq, , ruh o'z ulfati jondan to'ymoq, jon pishmoq.

АННОТАЦИЯ

Статья посвящена великому поэту узбекской литературы, великому поэту Мухаммаду Юсуфу, сиявшему, как звезда на ясном небе нашей литературы в четверти прошлого века, пришедшему к вниманию народа своим простым и искренний голос, поэзия, подходящая только ему, великому поэту страны, певцу независимости Мухаммаду Юсуфу. В стихотворении говорится об эвфемизмах слова ученый.

Ключевые слова: Мухаммед Юсуф, стихотворение «Прощание», эвфемизм, смерть, обреченность, потеря пропитания, пропитания и счастья, сжимание души, душа истощена, душа истощена.

ANNOTATION

The article is dedicated to the great poet of Uzbek literature, the great poet Muhammad Yusuf, who shone like a star in the clear sky of our literature in the quarter of the last century, who came to the attention of the people with his simple and sincere voice, poetry suitable only for him, the great poet of the country, the singer of independence, Muhammad Yusuf. The poem talks about the euphemisms of the word scientist.

Key words: Muhammed Yusuf, "Farewell" poem, euphemism, death, doom, loss of sustenance, sustenance and happiness, soul shrinking, , the soul is exhausted, the soul is exhausted.

Tilimizning jonkuyar himoyachisi, xalq dardini baralla aytgan, yurt muhabbatini ta'riflagan she'rlari, qo'shiqlari bilan tanilgan, el mehriga sazavor bo'lgan betakror shoir Muhammad Yusufga bag'ishlab yozilgan "Vido" she'rida **o'lim** so'zining evfemik birliklaridan keng foydalanganligini ko'ramiz.

Evfemizm atamasi grek tilidan olingan bo'lib, ko'pchilik mualliflar fikriga ko'ra, noo'rin birlikning o'rinli birlikka almashinuvi sifatida qaraladi. A.A.Reformatskiy

“Evfemizmlar taqiqlangan (tabulangan) soʻzlar oʻrnida qoʻllanishiga ruxsat berilgan soʻzlar” deya taʼrif beradi.

"Лингвистический энциклопедический словарь" da esa "Evfemizm – bu soʻzlovchi nazarida qoʻpol, noqulay boʻlgan soʻz va ifodalar oʻrnida qoʻllangan, ularga maʼnodosh boʻlgan emotsional betaraf soʻz va ifodalar" deyiladi. A.Hojiyevning 2002-yilda qayta nashr qilingan "Lingvistik terminlar izohli lugʻati"da evfemizmgga quyidagicha izoh beriladi: "Evfemizm (grek. euphemismos; eu-yaxshi, phemi – gapiraman) narsa-hodisaning ancha yumshoq formasidagi ifodasi; qoʻpol beadab soʻz, ibora va tabu oʻrnida qoʻpol boʻlmagan, botmaydigan soʻz, iborani qoʻllash"¹

Evfemizm tilning nutqiy qatlamida sodir boʻladigan jarayon - qayta nomlash bilan bogʻliq hodisa boʻlib, toʻla maʼnoda uslubiy maʼnodoshlik qatorini tashkil etish bilan xarakterlanadi. Evfemizmning "dabdabali" (tantanavor), "hurmat-ehtiroimli", "koʻtarinki" maʼno ottenkalari bilan badiiy, ilmiy, soʻzlashuv uslubida qoʻllanilishi tilning keng imkoniyatlaridan dalolat beradi².

Biz ushbu maqolamizda Muhammad Yusufga bagʻishlab yozilgan "Vido" sheʼrida "oʻlim" soʻzining evfemik birliklarini mohirona qoʻllaganligini koʻrib chiqamiz. Oʻzbek tilida oʻlim bilan bogʻliq evfemik vositalarining 300 ga yaqin varianti topilganligi ahamiyatli³. Bu esa ularning turli vaziyat, matn va zamonda qoʻllanilishiga xoslangan turidan foydalana olish imkonini beradi.

Oʻlim – bu tirik organizm hayot faoliyatining butunlay toʻxtashi, tugashi “qazo, Oʻlimga davo yoʻq. Bu ot qadimgi turkiy tildan “hayotidan mahrum boʻl” maʼnosini anglatgan **oʻl** – feʼlidan -(u)m qoʻshimchasi bilan yasalgan oʻzbek tilida **oʻ** unlisining yumshoqlik belgisi yoʻqolgan, ikkinchi boʻgʻindagi **u** unlisi **I** unlisiga almashgan: **oʻl** + **um** = **oʻlum** > **oʻlim**⁴. Oʻlim bilan bogʻliq evfemalar mazmuniga koʻra diniy va dunyoviy evfemalarga ajralgan. Tilshunos A. Omonturdiyev " diniy va dunyoviy evfemalar koʻproq jonning mavjudligi, tanadan chiqib ketishi, u dunyoga -xudo huzuriga borishi, jannat yoki doʻzaxdan joy olishi kabi tushunchalar asosida paydo boʻlgan"ligini taʼkidlaydi. Shu kabi jon bermoq, ajalga omon bermoq, manguqlik uyquga ketmoq kabi dindorlar nutqiga xos evfemik maʼnoli birliklar qatoridan oʻrin oladi⁵. Shu oʻrinda Oʻzbekiston xalq shoiri Muhammad Yusufga bagʻishlab shogirdi tomonidan yozilgan "Vido" sheʼrida “oʻlim” soʻzining turli xil evfemik birliklarini ham koʻrishimiz mumkin. Misol uchun:

Rizqim uzilganga oʻxshaydi, chogʻi,
Izlama, hech qanday tashhisu, malham.
Tobora avjlanar dardning oʻchogʻi,
Yetolmasam kerak Toshkentga ham.

Bu oʻrinda shoir shunchaki “oʻlimim yaqin” deya sheʼrni boshlaganda ham boʻlardir, lekin shoir oddiylikdan, dagʻallikdan qochish maqsadida **risqim uzilganga**

¹ X. Qodirova " Oʻzbek tilida evfemizm va disfemizm" Toshkent -2022. 5- bet.

² X. Qodirova " Oʻzbek tilida evfemizm va disfemizm" Toshkent -2022.17-bet.

³ .Omonturdiyev A."Bir soʻz lugʻati".- Termiz : Jayxun, 1996.-B. 45.

⁴ Shavkat Rahmatullayev " Oʻzbek tilining etimologik lugʻati" - Toshkent 2000. 1-jild.

⁵ X. Qodirova " Oʻzbek tilida evfemizm va disfemizm" Toshkent -2022).18-bet.

o'xshaydi iborasini qo'llash orqali she'rda ta'sirchanlikni yanada oshirgan. Shoir bu she'ridan so'zlarning eng saralarini to'plab mahorat ila qo'llaganki, bunga tan bermasdan boshqa choramiz yo'q. Negaki, salbiy ma'noni bildiruvchi, inson eshitganda qandaydir vahimaga tushadigan **o'lmoq** so'zini boshqa bir salbiy emotsiya bermaydigan so'zlar orqali ifodalaydi. O'quvchi she'rni o'qiyotganda qo'rquv, vahima bilan emas balki, so'zlarning o'ynoqiliginini ko'rib she'rga bo'lgan qiziqishi yanada ortadi.

To'xta, aytib qolay, **jon pishmasidan**,
Hammasi joyida:seyf, stol, polos...
Faqat yozuvchilar uyushmasidan,
Bir varaq ariza qarzim bor, xolos.

Ko'rdingizmi, shoir qanchalar so'z qo'llashga mahoratli ekanligini o'lim so'zining o'rniga **jon pishmoq** iborasini qo'llash orqali salbiy ma'noga ega bo'lgan so'zni ozgina bo'lsada yumshatishga harakat qilgan. Yana bir narsa e'tiborimni tortdiki, shoirlar juda ko'plab kitoblar o'qiganligi uchunmi so'zlarni qayerda va qay tartibda qo'llashni juda yaxshi bilishadi. Nima uchun shoir aynan "jon pishmoq" iborasini qo'llagan bir o'ylab ko'raylikchi. Dehqon biron bir yerni ag'darib unga tarvuz yoki qovun ekdi, uni unib chiqunicha va palak yozib pishib yetulgunicha asrab avaylab parvarish qiladi, pishib yetilgandan so'ng esa uni uzib oladi. She'rda ham shoir Alloh tomonidan berilgan bu umr tugab bitayotganligini, endi bu omonatni egasiga topshirish kerakligi, undan avval esa gaplarini aytib qolishi kerakligini ta'kidlagan desak adashmagan bo'lmaiz.

Og'zim quriyapti, suv ber, bir qultum,
"Ruh o'zin ulfati jondan toymoqda".
Oh, ota bo'lib men, nima ham ko'rdim,
Yuragim kuymoqda, ichim kuymoqda.

Bu o'rinda shoir **o'lim** so'zining o'rnida **ruh o'zin ulfati jondan toymoqda** evfemik birligini qo'llash orqali she'rda dag'allikdan, g'alizlikdan qochishga harakat qilgan. Insonning joni uzilishini tasavvur qilishning o'zi odamni vahimaga soladi. Shoir shuning uchun o'lyapman azoblanib, qiynalib ketyapman deyish o'rniga **ruh o'zin ulfati jondan toymoqda** iborasini qo'llab she'rdagi salbiylikni kamaytirgan. Bu o'rinda yana shu narsani aytib o'tishimiz keraki, ruh o'zin ulfati jondan toymoqda bu iborada ruh jondan chiqib ketayotganligini ya'ni o'z ulfatidan, jondan kechmoqdaligini bir tassavvur qilib ko'ring. Shoir nega aynan bu iborani qo'llagan chunki inson o'lim yoqasida turganda butun hayoti, qilgan ishlari, bu hayotdan nimalarga ulgurdi, nimalarga ulgurmadi hammasi bir-bir ko'z oldidan o'tadi. Shu onda barcha voqealarni eslaydi aynan ruh jondan chiqayotganda.

Soat nechchi bo'ldi, qosh qoraydimi,
Jonga tegdi dersan, shu shoiri ham.
"Menga havo yetmas...", **jon toraydimi**,

Buncha hayalladi, Azroili ham.

Jon toraymoq iborasi ustida ozgina fikr yuritsak jon qanday torayadi, uni torayishini qanday bilamiz. Ushbu o'rinda insonning qiynalayotganligi unga havo yetmayotganligi nafasi qisayotganligini ko'z oldimizga keltiramiz. U o'limga rozi tezroq bu azoblardan qutilishni istaydi.

Ana kelayotir, ajal pishqirib,
Uzmoq bo'lar **rizqu-saodatimni**.
Qaysi bir so'zimdalar... ishqilib,
Aytishga ulguray Shahodatimni.

Ajal so'zini eshitgan zahotimiz birdaniga vahima bosadi. Shoir birinchi satrida ajal so'zini qo'llayapti, agar ikkinchi satrida ham **uzmoq bo'lar jonimni** so'zini qo'llaganida ko'z o'ngimizda ajal pishqirib kelayotganligi va jonni uzib olayotganligini tasavvur qilamiz. Shuning uchun shoir o'quvchini cho'chitib yubormaslik uchun **risqu-saodatimni** so'zini qo'llashni avzal ko'rgan. Ko'rib o'tganimizdek shoir she'rda o'lim so'zining evfemik birliklarini ajoyib tarzida qo'llagan.

Yuqorida biz o'lim bilan bog'liq evfemalarni mazmuniga ko'ra ikkiga ajratgandik. **Diniy va dunyoviy** evfemalar. Muhammad Yusufga bag'ishlab yozilgan "Vido" she'rda ko'rib chiqqan **o'lim** so'zining " rizq uzilmoq", "jon pishmoq", "ruh o'zin ulfati jondan toymoq", "jon toraymoq", "rizqu-saodat" evfemalarini diniy evfemalar sifatida o'rin oladi desak adashmagan bo'lamiz. Davr o'tishi bilan bir guruh evfemalarning dunyoviylashgani xususida ham tilshunos A. Omonturdiyev o'z fikrini bayon etgan. Ayni guruhga **so'ngi soati yetmoq, qazo qilmoq** kabi evfemik ma'noli birliklar misol bo'la oladi.

N.M.Patapovning fikricha, salbiy emotsiyani yumshatish uchun qo'llanilayotgan evfemizm denotat bilan aloqani uzsa, u evfemizm emas balki haqiqatni buzishga urinishdir. Demak, o'lim so'zini yumshatish uchun qo'llanilayotgan evfemalar denotant bilan aloqani uzmasligi kerak ekan⁶. Muhammad Yusufga bag'ishlab yozilgan yuqoridagi she'rda ko'rib chiqqan o'lim so'zining evfemalari o'z denotati bilan aloqani uzmagani holda qo'llanilgan.

Mana Muhammad Yusufga bag'ishlab shogirdi tomonidan yozilgan "Vido" she'rda o'lim so'zining turli xil evfemik birliklarini ko'rib chiqdik. Shoirning bu she'rini o'qib ko'zga yosh olmaslikning iloji yo'q, albatta. Yana shu narsani ta'kidlab o'tishimiz joizki, ushbu she'r muallifi bilan suhbatda bo'lganimizda u kishi aytilarki, Muhammad Yusuf bilan ikki yil davomida birga bo'lishgan. Muhammad Yusuf vafot etganlarida uning janozasiga ulgurolmay qolganligini alam bilan esladi. Shuning uchun bo'lsa kerak ushbu "Vido" she'rini yozganligini aytdi. Bir qarashda she'r Muhammad Yusuf tilida yozilgandek go'yo. Satrlar, mazmunlar, so'zlar, qofiyalar, so'z qo'llash mahorati barchasi bizga serqirra shoirimiz Muhammad Yusufni eslatadi. Shoir ushbu she'rning oxirgi satrida **o'lim** so'ziga ajoyib o'xshatma qilgan:

⁶ X. Qodirova " O'zbek tilida evfemizm va disfemizm" Toshkent -2022. 18-bet.

О‘ЛИМ НИМА, BU HAM BITTA SAYR, ONA, О‘G‘LING QARO YERGA KETDI XAYR, ONA.

Satrning go‘zalligini qarang “o‘lim nima, bu ham bitta sayr, ona” bejizga farzandim orqamda qolsin tepkilab-tepkilab o‘zi ko‘msin deyishmas ekan. Hech bir onaga farzand dog‘ini ko‘rsatmasin, hech bir onadan oldin farzandi o‘lmasin ekan. Shoir o‘limni bitta sayr deyish orqali ozgina bo‘lsada Muhammad Yusufning onasiga tasalli bergandek bo‘lgan. Shoir hech qachon o‘lmaydi, u bizning qalbimizda, yurak qo‘rimizda, yozgan barcha she‘rlarining satrlarida yashaydi.

Demak, biz ushbu maqolada o‘lim so‘zining turli xil ya‘ni "risq uzilmoq", "jon pishmoq", "ruh o‘zin ulfati jondan toymoq", "jon toraymoq", "risqu-saodat" degan evfemik birliklarini ko‘rib chiqdik.

Adabiyotlar:

1. M. Yusufga bag‘ishlab yozilgan " Vido" she‘ri.
2. X.Qodirova "O‘zbek tilida evfimizm va desfimizm". -T.:2022;
3. Hojiyev A. "Tilshunoslik terminlarning izohli lug‘ati". — T.:2002;
4. Omonturdiyev A. "O‘zbek nutqining evfemik asoslari". -Termiz:2000.
5. Shavkat Rahmatullayev "O‘zbek tilining etimologik lug‘ati". - Toshkent 2000. 1-jild.

OBTAINING COMPLEX COMPOUNDS OF Mn (II) AND Co (II) BY ADDING VARIOUS ACIDS TO THE POLYESTER MATRIX

¹Shodiyeva Z.Z., ²Khoshbakova F.N.,
³Abdiyev B.N., ⁴Eshankulov Kh.N.

^{1,2,3} Master of the Inorganic Department of Termez State University,

⁴ Senior lecturer of the Department of Physical Chemistry of
Termez State University

Abstract. Complexes based on manganese double cations and cobalt double cations were obtained as a result of sorption with organic polymers, their formation mechanisms and IR spectra were analyzed. As a result of the analysis, it was proved that the initial substances reacted completely.

Key word: Mn (II) and Co (II) cations, sodium alkali, hydrochloric acid, polyesters.

Enter. Recently, a new direction of obtaining promising complex compounds by changing various polymer materials and metal complexes based on them is actively developing. As a result of modification, not only the structure of the organic matrix, but also the composition of functional groups changes, which makes it possible to obtain sorbents with improved selective and selective properties and use them for concentration, separation and detection [1].

Also, the properties of a number of sorbents synthesized on the basis of epoxide resin and various amino acids have been studied [2]. Polyampholytes are polymeric substances that contain both anionic and cationic groups at the same time, and can absorb cations and anions depending on the pH level of the environment. Under certain conditions, there are forms that form the internal salt of polyampholyte [3]. With all the variety of sorbents used for the concentration of microcomponents, there are a number of general requirements: sorbents should have high adsorption properties, be easily regenerated, non-toxic and mechanically stable [4]. Currently, a number of industrial sectors produce waste streams with various concentrations of heavy metals, and this has a significant impact on any receiving unit of the environment [5]. In this field, extensive scientific research is being carried out on the purification of solutions from various toxic metals using a number of advanced technologies such as enhanced ultrafiltration, adsorption, ion exchange and various membrane separations [6]. Complexation processes between cadmium (II) hexacyanoferrate (II) ($\text{Cd}_2[\text{Fe}(\text{CN})_6]$) and 3d metal ions M(II) (M = Mn, Co, Ni, Cu, Zn) in thin gelatin layers. Cadmium (II) hexacyanoferrates immobilized in contact with aqueous solutions of d-metal chlorides are studied. It was found that Cd^{2+} ions exchange with M^{2+} ions of the

specified d-metals to a certain extent. (except Mn(II)) and form dinuclear (d)-metal hexacyanoferrates (II). In no case was the complete exchange of Cd(II) and the formation of $M_2[Fe(CN)_6]$ observed [7]. Metal complexes of certain d and f elements immobilized with hetarylformazans were synthesized [8], a complex multifunctional polymer sorbent based on the polycondensation of urea, formaldehyde, and phosphoric acid was synthesized, as well as Co(II), Cd(II) and Co(II), Cd(II) and Sorption characteristics for Ni(II) were studied [9].

Analysis of results.

For the synthesis of a complex-forming sorbent based on epoxy resin modified with amino acids, 0.7 mol of OABK, 0.7 mol of epoxy resin, and a small amount (0.6 mol) of PEPA as a hardener were added to a glass and intensively mixed at 30°C. As a result, the resulting resin was dried in a drying cabinet at a temperature of 70-80°C for 24 hours. The dried sorbent was first washed several times with 5% NaOH solution, then with 0.1 N HCl solution, and then with distilled water. The obtained product consists of small, porous, pale yellow grains, and the yield of the reaction is 91.5%. A complex-forming ligand based on the polycondensation reaction of ortho-aminobenzoic acid with epoxy resin was synthesized, and the influence of factors such as temperature, ratio of initial components, and duration of the reaction on the polycondensation process was studied in order to determine the optimal conditions of the synthesis process. In order to determine the influence of the structure and properties of the starting materials on the structure and properties of the sorbent and to synthesize an immobilized ligand with high operational properties, the effect of the ratio of starting materials was studied.

As can be seen from the data in Table 1, the duration of the polycondensation reaction at a temperature of 20°C is 3.2 hours, and the exchange capacity of the sorbent is 5.2 mg-eq/g. This indicates that the activity of the active substances is lower at the given temperature.

Table 1.

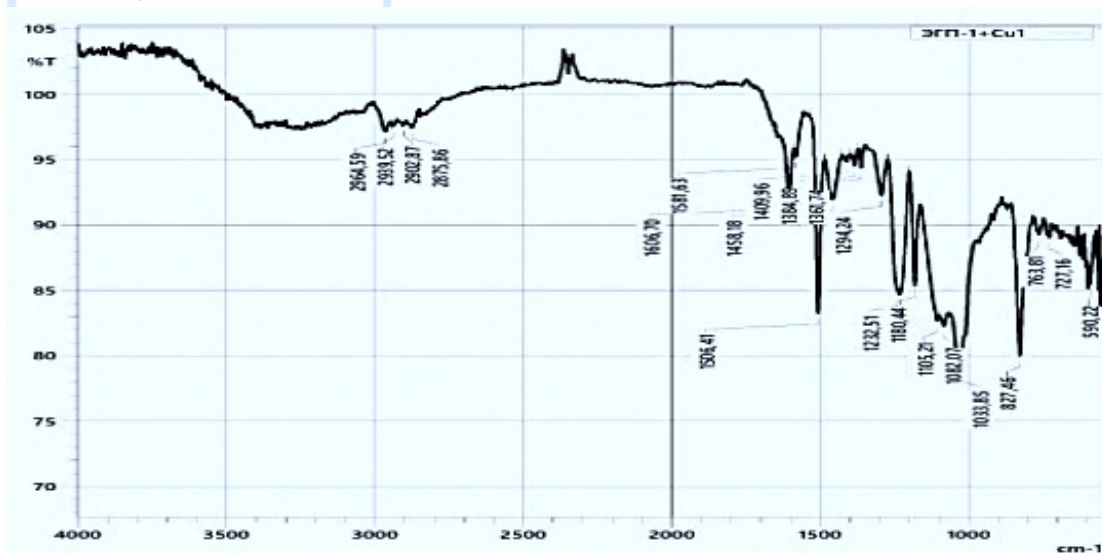
The effect of temperature on the properties of the sorbent formed based on the polycondensation reaction of ortho-aminobenzoic acid with epoxy resin

№	Reaction temperature, t, °C	Duration of the reaction, t, h	Specific volume of H ⁺ -form sorbent dissolved in water, ml/g	SAS by 0.1 N NaOH solution, mg-eq/g
1	20	3,2	4,8	5,2
2	30	2,8	3,66	5,8
3	50	2,2-2,5	2,4	5,45-5,6
4	70	1,9	2	5,1

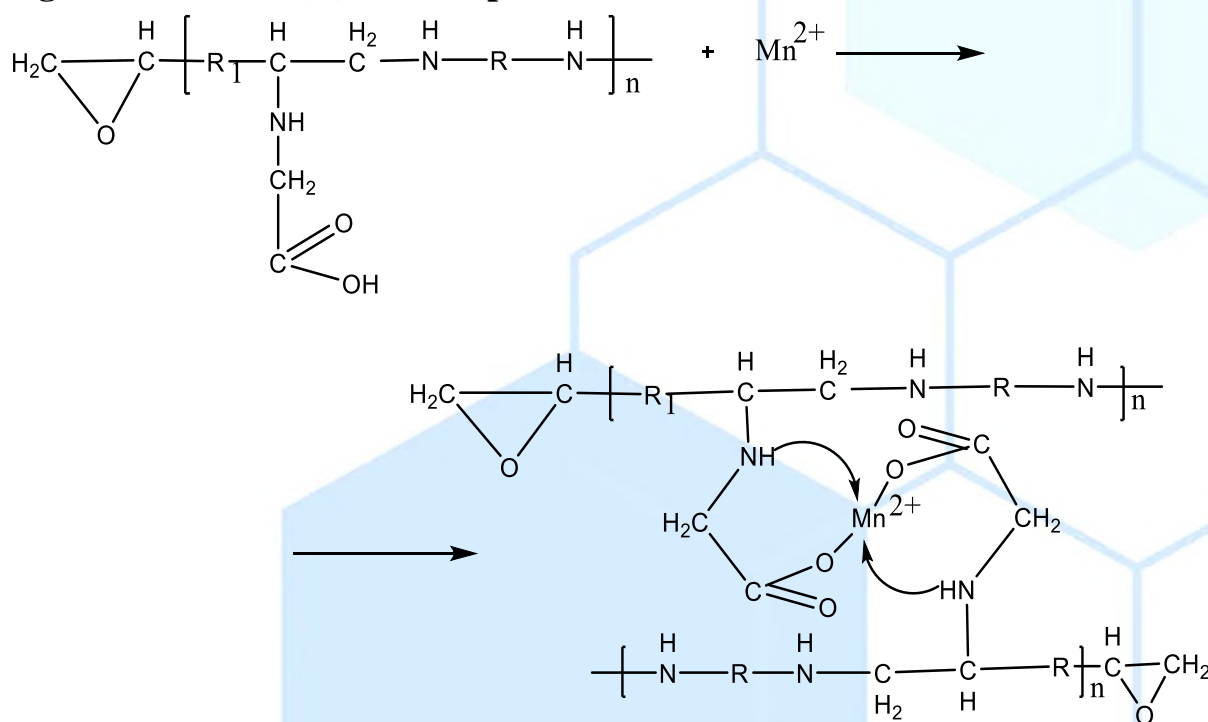

IR-spectrum of the complex formation of EASP with Mn (II) and Co (II) ions.

Using IR-spectrum analysis, it was determined that Mn (II) ion forms a coordination compound with amine and deprotonated carboxyl groups of the sorbent (pN=4.2) in the solution medium. IR spectra: $\nu(\text{NH})$ 3165 cm^{-1} , $\nu_{\text{as}}(\text{CH}_3)$ 2964 cm^{-1} , $\nu_{\text{as}}(\text{CH}_2)$ 2939 cm^{-1} , $\nu_{\text{s}}(\text{O}-\text{CH}_3)$ 2875 cm^{-1} , $\nu(\text{CH}_2)$ 1506 cm^{-1} , $\nu_{\text{as}}(\text{CH}_2)$ 1458 cm^{-1} , $\nu(\text{CH})$ 1409 cm^{-1} , $\nu_{\text{c}}(-\text{CO}_2^-)$ 1361 cm^{-1} , $\nu(\text{S}-\text{O})$ 1232 cm^{-1} , $\nu(\text{C}_6\text{H}_4=1,4\text{th exchange})$ 1105 cm^{-1} (Fig. 1).

Fig.1. EASP +Mn (II) ion IR-spectrum.

Fig.2. Reaction mechanism of EASP + Mn(II) metallocomplex.

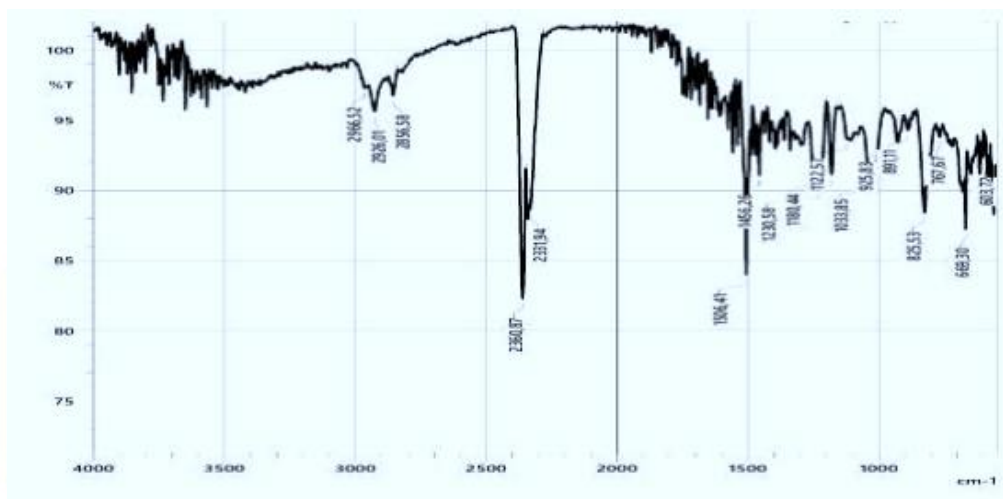

Fig.3. EASP +Co (II) ion IR-spectrum.

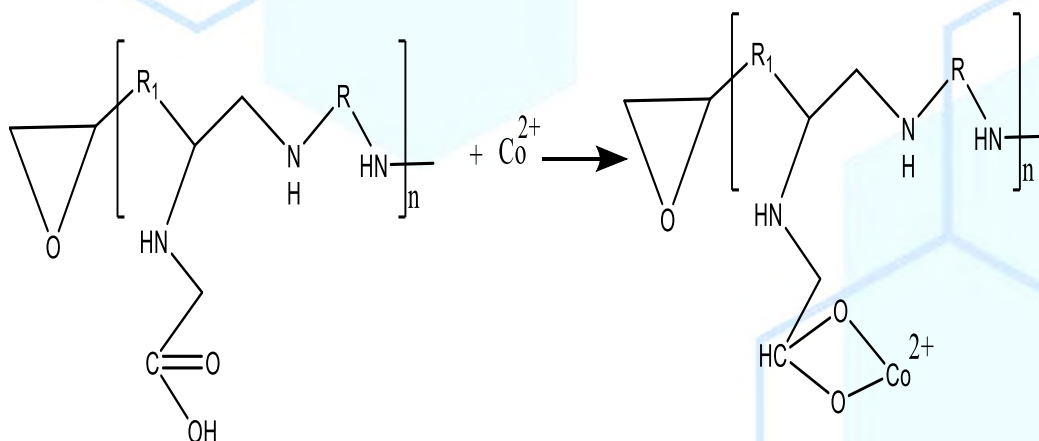

Fig.4. Formation reaction of EASP with Co (II) ion.

It can be seen from the formation reactions of complex compounds as a result of the polycondensation reaction of ortho-aminobenzoic acid and epoxysmol of manganese and cobalt cations that the initial substances are fully involved in the reaction.

REFERENCES:

1. Koksharova, T.V., Vasalatii, T.N. & Polishchuk, V.E. Coordination Compounds of 3d Metal Biurates with Thiosemicarbazide. // Russian Journal of Coordination Chemistry. - 2003.- 29.-P. 790-794.
2. Morcali M. H. et al. Sorption of gold from electronic waste solutions by a commercial sorbent // Chemical Engineering Communications. - 2014. - №. 8(201). - C. 1041-1053.
3. Mihăilescu M. et al. Gold (III) adsorption from dilute waste solutions onto Amberlite XAD7 resin modified with L-glutamic acid //Scientific Reports. -2019. - №.1(9). - C. 8757.
4. Tewari B.B., Hamid N. Interaction of glycine and β -alanine with nickel, cobalt and cadmium ferrocyanides // Colloids surfaces a physicochem. Eng. Asp. Elsevier. - 2007. - 296, № 1-3.- P. 264-269. 55. Chmutova G.A., Shumilova T.A.,

- Morozov V.I. et al. Complex formation in Cu(II)-thioamide-carbonyl compound systems in ethanol solutions. // Russ J Coord Chem. - 2006. - 32. - P.579-585.
5. Eshboyeva M.T, Ilhomova M.I, Normurodov B.A, Eshankulov X.N. Ir spectrum analysis of oligomers based on sodium polysulfide epichlorohydrin. technical science research in Uzbekistan. 2024 volume-2, issue-5.
  6. Mikhailov O.V., Chachkov D.V. Quantum-chemical calculation of the molecular structures of 3d metal chelates with ligands self-assembled in the M(II)-hydrazinomethane thiohydrazide-acetone systems. // Russ. J. Inorg. Chem. - 2012 - 57. - P. 1100-1106.
  7. Mikhailov O.V. and Chachkov D.V. // Inorg. Chim. Acta. - 2013. - №1. - vol. 408. - P. 246.
  8. Maksimov A., Vagapova A., Kutyreva M. et al. Hybrid Adsorbent Based on Zeolite NaX Modified with Hyperbranched Polyester Poly(Nbenzoylthiocarbamate). // Macromol. Res. - 2022. - 30. - P. 26-35.
  9. Bai Y, Dou Y, Xie L-H, Rutledge W, Li J-R, Zhou H-C. Zr-based metalorganic frameworks: design, synthesis, structure. and applications. // Chem Soc Rev. - 2016 - 45. P. 2327-2367.

TRANSLATING METONYMIES INTO UZBEK LANGUAGE USING VARIOUS TRANSLATION STRATEGIES (‘THE GREAT GATSBY’ BY F. SCOTT FITZGERALD’S)

Khayrieva Madina Ilhomovna

*a senior teacher at the Department of Translation Theory and Practice,
Samarkand State Institute of Foreign Languages, Uzbekistan*

Mukhammedova Mokhinur Bakberganovna

*a first-year student of MA program of Comparative Linguistics, Linguistic
Translation Studies, Samarkand State Institute of Foreign Languages*

Abstract: Translation is not merely a mechanical process of converting words from one language to another; it involves capturing the nuances, cultural references, and literary devices embedded within a text. One such challenge faced by translators is the translation of metonymies, which play a significant role in conveying meaning and subtext. This empirical study delves into the complexities of translating metonymies in F. Scott Fitzgerald's «The Great Gatsby» into Uzbek, using a comparative analysis approach. Through a comprehensive analysis of various translations and their strategies, this study aims to compare the complexities of conveying the richness and depth of literary works across linguistic and cultural boundaries.

Keywords: *metonymy, strategies literal translation, equivalent, cultural equivalents and analogies.*

Understanding Metonymy

Griffiths (2006: 85) defines metonymy as referring to something or someone using its other parts which is related to it. Related to metonymy, Rambaud (2012:208) argues that metonymy is an easy way of using referent and is used to “highlight associative relation”. While in conceptual categories discussed previously, words are understood through their literal and denotative meaning, in metonymy, the meaning is nonliteral or connotative. In other words, the meaning is not the one taken from dictionaries, but rather it has to be understood through an association of that certain word. Dirven and Radden (2007) describe metonymy as a conceptual shift where the concept of a certain word shifted from its original meaning to another concept which is different but still associated and has the same characteristics as the original meaning. In ‘The Great Gatsby’ Fitzgerald masterfully employs metonymies to evoke imagery, characterize settings, and describe social hierarchies. These metonymies are often deeply rooted in the cultural and historical

context of 1920s America, presenting a challenge for translators aiming to convey their significance to Uzbek readers.

Introduction:

‘The Great Gatsby’ stands as a testament to the Jazz Age, a period marked by opulence-luxuriousness, social revolution, and cultural transformation in America. Central to its narrative are metonymies, literary devices that substitute one term for another based on association or contiguity. Translating these metonymies into Uzbek poses unique challenges, as they are deeply intertwined with the cultural and historical context of 1920s America. This study embarks on an empirical exploration of the translation of metonymies in ‘The Great Gatsby’ into Uzbek, aiming to uncover the strategies employed by translators and their impact on the target audience.

Strategies for Translation:

Translators must employ various strategies to effectively convey metonymies while maintaining fidelity to the original text. One approach is to provide explanatory footnotes or glossaries that elucidate the cultural significance of certain terms and phrases. By offering contextual information, translators can ensure that readers grasp the subtleties and implications inherent in the metonymies. Another strategy involves finding equivalent metonymies or cultural references within Uzbek language and culture that parallel those in the original text. For instance, translating ‘West Egg’ and ‘East Egg’ could involve using terms that evoke similar distinctions in Uzbek society, such as urban and rural areas or affluent and working-class neighborhoods.

Additionally, translators may choose to prioritize conveying the underlying themes and emotions of the text over literal fidelity to the original metonymies. By focusing on capturing the essence of Fitzgerald's prose rather than adhering strictly to specific terms, translators can create a rendition of ‘The Great Gatsby’ that resonates authentically with Uzbek readers.

1. Literal Translation vs. Cultural Adaptation:

- Some translators opt for literal translation of metonymies, preserving the original terms such as «West Egg» and «East Egg» in Uzbek. However, this approach may overlook cultural nuances and fail to resonate with Uzbek readers. «West Egg» is translated literally as ‘Vest---Egg’ or «G'arbiy tuxum» in some translations, preserving the original term without adaptation. While literal translation maintains fidelity to the source text, it may fail to capture the cultural nuances and associations inherent in the English metonymy. So adapting metonymies to align with Uzbek culture and context, substituting terms that convey similar meanings or associations with word explanation. For example, «West Egg» and «East Egg» may be translated as «G'arbiy Qism – rivojlangan, gurkiragan » and «Sharqiy Qism- mamlakatning qoloq qismi » respectively, referencing geographical or social distinctions within Uzbekistan.

2. *Cultural Adaptation*: ‘West Egg’ is translated as «Yangi Shahar» (New City) in one translation, adapting the metonymy to align with Uzbek cultural and geographical contexts. Cultural adaptation ensures that the translated metonymy resonates with Uzbek readers, facilitating greater comprehension and engagement with the text.

3. *Footnotes and Explanatory Annotations*:

Several translations incorporate footnotes or explanatory annotations to provide readers with contextual information about specific metonymies. These annotations elucidate the cultural references and historical contexts, enhancing readers' understanding of the text.

- While helpful for comprehension, the inclusion of footnotes may disrupt the flow of reading and detract from the immersive experience of the narrative.

Example: Translators provide footnotes explaining the significance of ‘East Egg’ and ‘West Egg’ in 1920s American society, enhancing readers' understanding of the cultural context. While helpful for comprehension, footnotes may disrupt the flow of reading and detract from the immersive experience of the narrative.

4. *Cultural Equivalents and Analogies*:

- Translators often employ cultural equivalents or analogies to convey the underlying meanings of metonymies. For example, terms representing social class distinctions or geographical locations in Uzbekistan may be substituted for the original English metonymies. This approach ensures that the essence of the metonymies is preserved while making them accessible and relatable to Uzbek readers.

- Example: «*Valley of Ashes*» is translated as «*O'choq, Kullar Vodiysi*» (*Qoloq – Qashshoq Vodiy*) in another translation, using an analogy that evokes similar imagery and associations. ‘Shag'al vodiysining yonida katta daryo oqib o'tardi.’ Analogies enable translators to convey the intended meanings of metonymies in a way that is accessible and relatable to Uzbek readers. Translator was able to convey a seamless transition between languages and cultures, preserving the essence of the metonymy while ensuring cultural resonance.

Other metonomies:

‘*Green Light*’ ‘*Yashil Yoruglik*’ (Literal Translation) ‘baxt shu'lası bo'lmish yashil chiroq’ preserves the original term, capturing its symbolic significance. Furthermore, it can be translated as ‘umid shu'lası’ or ‘umid yog'dusi

«*Eyes of Dr. T.J. Eckleburg*»- «*Dr. T.J. Eckleburgning Ko'zlar*» (Literal Translation) retains the original term, maintaining the metonymy's cultural reference.

«*The American Dream*»- «*Amerika orzusi*» (literal translation) a culturally relevant term, ensuring resonance with Uzbek readers.

‘*Old Sport*’ ‘*Qadimiy, eski Sport*’ (Literal Translation) ‘*Eski tanish*’- (Cultural Equivalent). An excerpt from the book: ‘Look here, Old sport. What’s your

opinion about me? *Birodar*, siz men haqimda qanday fikrdasiz? Culturally relevant term is used for capturing its colloquial tone.

'*Daisy*' ('*Margaritka*') (*Literal Translation*) Here the translation maintains fidelity to the original text, retaining the symbolic significance of the character's name.

«*Gatsby's Mansion* -«*Gatsbyning Bog'i*» (*Literal Translation*) trying to preserve the name of the character's residence.

«*The Jazz Age*»- «*Jazz Asri*» (*Cultural Equivalent*) The translation substitutes a culturally relevant term, conveying the historical period's essence.

«*The Roaring Twenties*»- in Western culture it was a period of economic prosperity, cultural dynamism, and social change, marked by jazz music, flapper fashion, and the rise of consumerism and moral decay. In contrast, the 1920s in Uzbekistan, then a part of the Soviet Union, saw significant political, social, and cultural changes under Soviet rule. While there were some parallels in terms of societal changes and cultural shifts, the contexts and specific developments in Uzbekistan were influenced by Soviet policies rather than the dynamics of Western capitalism.

Conclusion: This study provides valuable insights into the complexities of translating metonymies in «*The Great Gatsby*» into Uzbek. Some translators opt for literal translation to preserve the original terms, others employ cultural equivalents or analogies to ensure resonance with Uzbek readers. By analyzing strategies and their impact on the target audience, we gain a deeper understanding of the challenges and considerations involved in cross-cultural translation. Ultimately, the goal of such translations is to bridge linguistic and cultural divides, allowing readers to experience the timeless beauty of Fitzgerald's masterpiece in their native tongue.

References:

1. Abrams, M. H., & Harpham, G. G. (2014). *A Glossary of Literary Terms*. Cengage Learning. [ISBN: 978-1285465067]
2. Kennedy, X. J., & Gioia, D. (2015). *Literature: An Introduction to Fiction, Poetry, Drama, and Writing*. Pearson. [ISBN: 978-0134586465]
3. Cuddon, J. A., & Preston, C. E. (2013). *The Penguin Dictionary of Literary Terms and Literary Theory*. Penguin Books. [ISBN: 978-0141047157]
4. Rambaud, M. G. (2012). *Basic semantics*. Madrid: Universidad Nacional De Educación A Distancia.
5. Griffiths, P. (2006). *An introduction to English semantics and pragmatics*. Edinburgh: Edinburgh University Press Ltd.
6. Radden, G., & Dirven, R. (2007). *Cognitive English grammar*. Philadelphia: John Benjamin B V.

7. Schäffner, C. (2014). The Challenges of Multilingualism for Translation: Metaphors, Metonymies and Entrenched Dichotomies. *International Journal of Communication*, 8, 22-42.
8. Taylor, C. (2006). Translating Metonymy: The Case of Names of Political and Economic Entities. *The Translator*, 12(1), 65-86.
9. Nazira Jo'rayeva. *Buyuk Gatsby*, 2021 (208)
10. Khayrieva M.I. LEXICAL AND GRAMMATICAL FEATURES OF THE TRANSLATION OF IT TERMS // INTERNATIONAL JOURNAL OF RECENTLY ..., 2024
11. Khayrieva M.I. REALIZATION OF THE CONCEPT OF "CONSCIENCE" IN PROVERBS//- Лучшие интеллектуальные исследования, 2024

TABLE OF CONTENTS / ОГЛАВЛЕНИЯ / MUNDARIJA

№	The subject of the article / Тема статьи / Maqola mavzusi	Page / Страница / Sahifa
1	SOSIOLINGVISTIK MADANIYATNI SHAKLLANTIRISHNING KONSEPTUAL ASOSLARI	3
2	MORPHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF GREEN LENTILS	6
3	ABDULLA AVLONIYNING DIDAKTIK ASARLARI UMUMIY TAVSIFI	12
4	РАЗВИТОЕ ПОКОЛЕНИЕ - ОСНОВА ПРОГРЕССА УЗБЕКИСТАНА	20
5	ДИНИЙ БАФРИКЕНГЛИК - ЮКСАК АХЛОҚИЙ ФАЗИЛАТ	24
6	TIBBIYOTDA AXLOQIY QADRIYATLAR	30
7	KO'CHIRUVCHILIK SIYOSATINING DASTLABKI DAVRDAGI XUSUSIYATLARI VA USULLAR (Sirdaryo viloyati misolida 19 asrning ikkinchi yarmi)	33
8	ADVANCING RURAL SANITATION FOR ENHANCED COMMUNITY WELL-BEING IN UZBEKISTAN: A COMPREHENSIVE STRATEGY	38
9	РАЦИОНАЛИЗАЦИЯ САНИТАРНО-ГИГИЕНИЧЕСКОЙ СРЕДЫ В СЕЛЬСКИХ РАЙОНАХ УЗБЕКИСТАНА: ПРОГРАММА ПО ОПТИМИЗАЦИИ СОЦИАЛЬНОГО БЛАГОПОЛУЧИЯ И РАЗВИТИЮ СЕЛЬСКИХ СООБЩЕСТВ	42
10	OMON MATJON SHE'RIYATIDA ARXAIZM	47
11	SHUKUR XOLMIRZAYEV NIKOYALARIDA INSON TAQDIRI MUAMMOSI	53
12	ЖАМИЯТИМИЗ РИВОЖИГА ТАҲДИД СОЛАЁТГАН “ОММАВИЙ МАДАНИЯТ” КЎРИНИШЛАРИ	55
13	МАЪНАВИЯТГА ТАҲДИД – КЕЛАЖАККА ТАҲДИД	63
14	ВАТАНПАРВАР ХОДИМЛАРИНИ ТАЙЁРЛАШ – ДАВР ТАЛАБИ	70
15	ASSESSMENT PRINCIPLES OF STUDENTS' LANGUAGE SKILLS	77
16	ELEKTRON POCHTA VA UN DAN FOYDALANISH YO`LLARI	80
17	MS EXCEL ELEKTRON JADVALI YORDAMIDA AMALIY MASALALARNI YECHISH	83
18	ALGORITMNING XOSSALARI, YOZILISH USULLARI VA TURLARI	87
19	EHTIMOLLAR NAZARIYASINING LIMIT TEOREMALARI ASOSIY HOSSALARI	95
20	МАТЕМАТИК СТАТИСТИКАДА ISHLATILADIGAN BA'ZI BIR TAQSIMOTLAR.	103
21	GAUSSNING NORMAL TAQSIMOT QONUNI	110
22	NORMAL TAQSIMOT PARAMETRLARINI BAHOLASH. TANLANMA O`RTA QIYMAT VA DISPERSIYA	115
23	GOOGLE TA'LIM WEB HIZMATLARI	119
24	TA'LIM JARAYONIDA WEB TEXNOLOGIYALARIGA KIRISH	126
25	МАТЕМАТИК СТАТИСТИКАДА ISHLATILADIGAN BA'ZI BIR TAQSIMOTLAR	131
26	ОСОБЕННОСТИ ФАКТОРА НАКОПЛЕНИЯ КОНТЕЙНЕРОВ В ТЕРМИНАЛЕ	134

27	АКТУАЛЬНОСТЬ РАЗРАБОТКИ СПЕЦИАЛЬНОЙ ЗАЩИТНОЙ ОДЕЖДЫ ОТ ПЕСТИЦИДОВ, ПРИМЕНЯЕМЫХ В СЕЛЬСКОМ ХОЗЯЙСТВЕ	140
28	YURAK-QON TOMIR TIZIMI. YURAK FUNKSIONAL VA KLINIK ANATOMIYASI.	144
29	SPORTNING JAMIYATDAGI O'RNI: IJTIMOIIY, JISMONIY VA PSIXOLOGIK ASPEKTLARI	149
30	18-22 YOSHLI KURASHCHILARNING SPORT JAROHATLARI TAHLILI VA ULARNING OLDINI OLISH USULLARI	153
31	ATOM VA YADRO FIZIKASI	157
32	SPIRITUALITY AND NATIONAL MENTALITY IN THE INFORMATION SOCIETY	168
33	THE INFLUENCE OF THE INTERNET NETWORK ON YOUTH LIFESTYLE IN THE INFORMATION SOCIETY	176
34	OITS XXI ASR TIBBIYOT ILMINING DOLZARB MASALASI SIFATIDA	181
35	MUHAMMAD IBN MUSO AL-XORAZMIYNING "AL-KITOB AL MUXTASAR FI HISOB AL-JABR VA AL MUQOBALA" ASARINING AHAMIYATI	185
36	TYPOLOGY OF SENTENCE STRUCTURE IN DIFFERENT LANGUAGES (UZBEK AND ENGLISH)	189
37	INTERACTION COMPETENCE IN TEACHING PROCESS	196
38	"O'LIM" SO'ZINING EVFEMIZMLARI (MUHAMMAD YUSUFGA BAG'ISHLAB YOZILGAN "VIDO" SHE'RI TALQINIDA)	202
39	OBTAINING COMPLEX COMPOUNDS OF Mn (II) AND Co (II) BY ADDING VARIOUS ACIDS TO THE POLYESTER MATRIX	207
40	TRANSLATING METONYMIES INTO UZBEK LANGUAGE USING VARIOUS TRANSLATION STRATEGIES ('THE GREAT GATSBY' BY F. SCOTT FITZGERALD'S)	212

***Напоминание!** — Образование наука и инновационные идеи в мире || Авторы несут персональную ответственность за правильность цифр и данных в статьях и планах занятий, включенных в мировой научно-методический журнал, и за правильность приведенных цитат.*

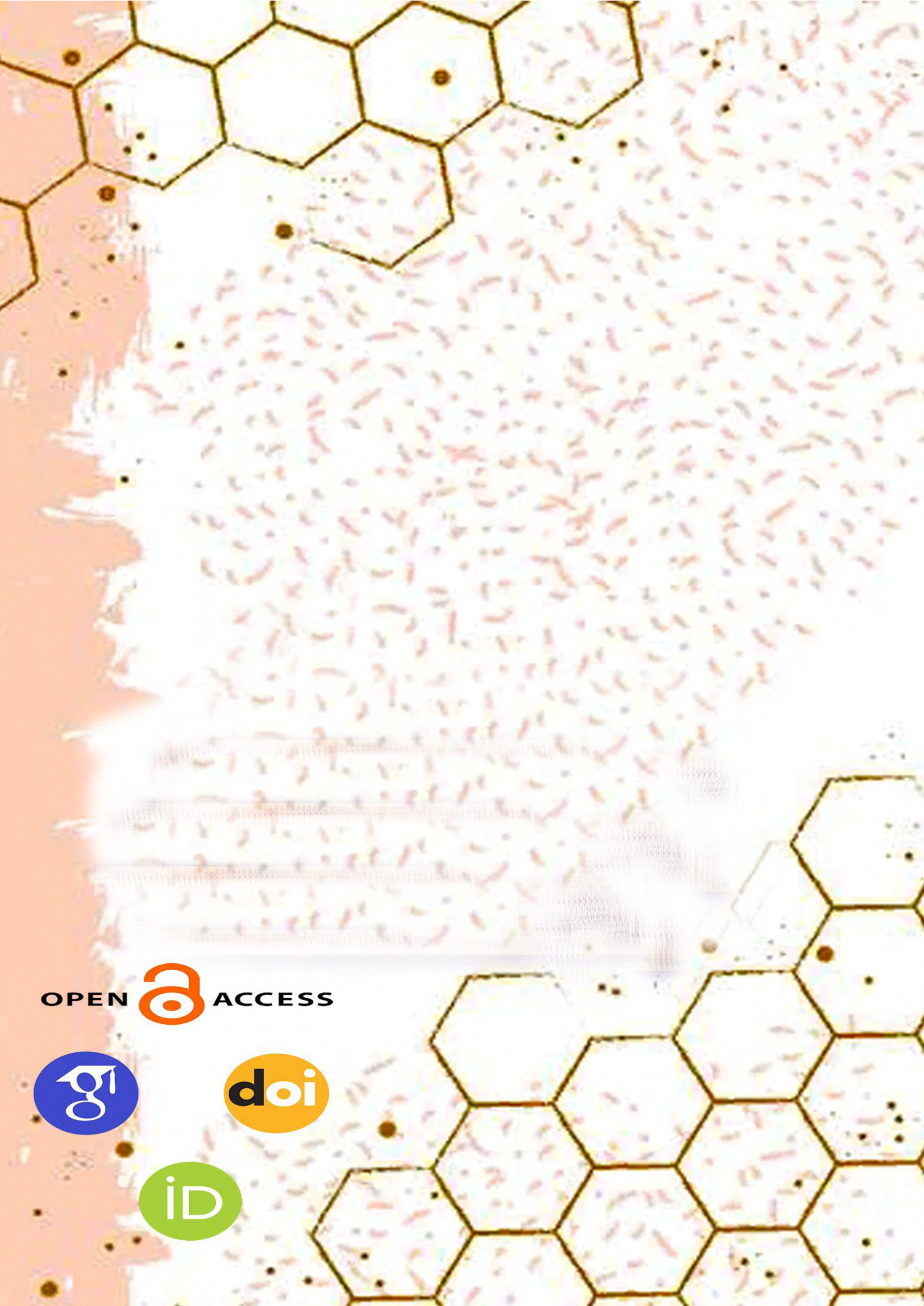
**Главный редактор:
Семёнов Владимир Львович**

**Помощник редактора:
Абдурахманов Бобуржон**

**Подготовитель к публикации:
Халиков Тохирджон Шавкатжонович**

— Образование наука и инновационные идеи в мире всемирный научно-методический журнал, 2024-г.

OPEN ACCESS

